

९७
४

अथ

१७
४

ग्रन्थनामः-

कर्तृनामः-

विषयः-

“शब्दकौस्तुभः”

भट्टोजी भट्टः (दीक्षितः)
Bhattoji Bhatta

व्याकरणम् vyakarnam.

Shabda Keya Cowtubaha

(प्रथमाध्यायः)

(दिलीपगारः)

Printed

2125

✓ ११ / ४
॥ शब्दकोस्तुत्रप्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादप्रारंभः ॥ श्रीः ॥
✓

Printed

श.प्र.१

२

व

तस्मात्सुतस्त्वत्रताम्पुत्ररात्रेतिरितिलसावधातुकावरात्रत्वंस्पादिनिवेष्टाउपदेशग्रहणस्यो
 मयसंबंधेनहिउपदेशावेतिषाष्टमाप्यव्याख्यातत्वात्। अस्तिः सोरिनिपुत्ररामेनोपदेशेऽकारवतोय
 हणाहामप्यन्ताद निरित्येवंपाःषाष्टतिग्रथस्तथायातेतदपेधनिष्कर्षः। अत्रपिचिद्विचिद्विचि
 पित्रभवतीनिवाक्यार्थद्वयंस्तिनिचेतिस्त्रेवर्णिनमस्माभिः भाष्येतदहःशानजिनिस्त्रेस्थितमे
 तत्। असंयोगाच्चिकिताअसंयोगात्परोपिचिद्विकितस्मातनित्यतःविभिदत्तः। अपिचिद्विमेर
 असंयोगात्किं। प्रसंसे। द्विचेप्रकृतेकिंत्तराण्यनादीनांकितीनिसेप्रसारणाद्यैर्जनतः। ईजुः।
 वचापिचिद्विकृतोनरुनमितिचेतावक्तव्यरूपसंप्रसारणापत्तेः। जाग्रतः। जाग्रतीत्यत्राण्य
 चेष्टा। द्विचेतुआदीनांकितीत्यक्तंनसंप्रसारणात्। जाग्रोविचितालक्षित्वितिपुंरासावनगुणाः
 मृदुपधेप्पोलितः। कित्त्वेणात्सर्वविप्रतिषेधेन। कित्त्वावकाशः। ईजुः। ईजुः। एणास्यावका
 शः। चेत्तनि। वृत्तेवचधरूपवविप्रतिषेधात्किंत्वेद्विभचनिम्प्रांवात्राप्प्रांलिङ्कित्सात्।
 समीधेरसुदेतमा। पुत्रद्वेष्टयवणाः। वधुवावधुविधा। रंधेः। संयोगार्थग्रहणां भवतेस्तपिरर्थी। रं एम
 धीत्स्वाराणाथेनेकारेणानिर्देशः। सन्निधोरिनिवत्। नत्विक्छिपाविनिष्कानलोपापत्तेः। अत्रवा १

श.प्र.१

२

इति५

श्री. गाड. कुटादिभ्योऽणिनि. ता।। गाडादेशात्कुटादेशेऽपरेऽणिनः प्रत्ययादि. दत्सुः। अधर्णीष्टविभाषालुङ्. ल
 सोरितीडोगाड.। इहविशेषणार्थेवहिगाडादेशेऽकारइतिगाड. लिटीतिस्त्रेवस्त्रते। कुटिता। कुटितुं। अ
 णिनि। कोटा। घञ। चकोटावचेः। कुटादित्वमनपीतिवक्तव्यं। एतच्चषष्ठेतिद्यम्प्रासस्येतिस्त्रेभाष्यप
 षितमपिसंदर्भशुद्ध्यर्थेतिरुतेहपठितं। तुरादिगाणेकुटादिभ्यः। प्राकपठितस्यवचेः। कुटादित्ववार्तिकेना
 तिदिश्यते। विधितुं। विविता। अतसिक्किं। उह्यवाः। अत्रहरदत्तः। अतपीतिपुंरासात्कृत्येवेदंतेनेहना। वि
 व्यविष्टा। अयाचीतअव्यचीता। केचित्तुप्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्यद्यत्तादिष्वपिडि. ल्माहुः। तत्तुवाक्यनेय
 दसमर्थसमासाद्युक्तमितिमाधवाद्याः। अथकथंलिखितुंस्वयमेवलिखितइति। अत्रदुर्वेगदयः।
 कावादिभ्यस्त्रेवधहीतत्पुहवड्ब्रीह्योः। महविवहयावड्ब्रीहिशेषोयो। कुटादिभ्यइति। तेनलित्वेवपि
 कुरसादितपात्रसंग्रहः। तत्र। शकुनिद्यालेखनइतिप्रयोगविरोधापत्तेः। एलोत्पधादीश्वरेतो
 मुन्नित्यत्रहतिग्रथविरोधात्तत्रहिलिवित्वालेवित्वा। लिलिविषति। लिलेविषति। विलेवितुमितिप्र
 दक्षिते। तस्मात्संज्ञापूर्वकनयासमाधेयमितिहरदत्तः। कथंचुकुटिषतीति। मनोडित्वाद्यडेनादिवतः। एम
 प्रसंगात्। मेवो। उपदेशग्रहणात्तुस्याउपदेशेयोडिचत्तादात्मनेपरमितिआत्मानात्। विजइडाविजेः १

शरशर

६

गामचुनामिकलोपप्रतिषेधार्थमित्याह। तन्मतेधातुग्रहणस्य तद्यावत्प्राक्तनार्थत्वाच्च द्विधावपदेशिव
ह्यनन्वयप्रत्ययसिध्यर्थमिति वचनमेव शरणीकरणमिति सिद्धिः। यद्यपीह तिस्रः सिद्धावित्यनुवृत्त्या सिद्धि
तथा पुनरर्थमवश्यकर्तव्यमिति ग्रहणं स्पष्टत्वात्। मिहैव कृतं। अन्यथा हिति द्विवधा दिशो नित्यः। या
निषीष्टेति विरावदिति स्थानि वत्स्रोक्तरीत्या वधादेशाभावेऽपि श्रुत्वा हित्वा च कित्त्वं। इत्पादिभ्युत्पादनी
यं स्यात्। यमोर्गन्धर्तोऽस्य च नार्थोऽयमेति चेत् कित्त्वात्। उदायत। उदायसातां। उदायसता। धातुनामनेकार्थ
त्वात्स्वनेव यमिर्वर्तते। तच्च पराशोपाविधकरणं। आजीयमह न इत्पात्मनेपदं धात्वर्थेनोपमेयहादक
र्मकत्वात्। सिद्धा कित्त्वात् नुनामिकलोपः। गन्धने किं। उदायस्तपा हं। आरुषवानित्यर्थः। स्वागकर्मक
त्वात्। उदायस्तकृपा इज्जं। उद्भूतवानित्यर्थः। सकर्मकत्वेऽपि समुदाहृत्। योऽयमोऽग्रं श्रुत्वात्मनेपदं।
विभाषोऽयमने। यमेति चेत् कित्त्वात् स्यात् विवाहे। रामः सीतामुपायत उपायेत्तवा। उद्वोदेत्यर्थः। उपाय
मः स्वकरणोऽतित इति गन्धनां गेत्तूपयमनेष्वविप्रतिषेधेन नित्यं कित्त्वमिति नवेति विभाषेति सूत्रेभा
ष्ये स्थिते। यथा धोऽस्ति। अनयोऽस्ति। दादेशः स्यात् सिद्धा कित्त्वात्। उपास्थित उपास्थिघातो। उपास्थिघातप
ता उपात्मवक्तुः कर्मकाच्चेति तद्वोः। अदित अधित इत्युत्थोरिति हवत्स्युक्तं। यद्यपि जपादित्ये ६

किं चरिषीष्टा अवशिष्टा लिङ्गसिचोरितीदं तदि किं। अकार्षीता अइतिवर्गाग्रहणी। व्याप्तेर्न्यायात्ता वागममः। ग
मः परोक्षलारी लिङ्गसिचोवाकितौलः। मंगसीष्टा मंगसीष्टा ममगता ममगता। कित्वपक्षे चुरातोपदे
शवनतीत्यादिना तुनासिकलोपः। हनः सिचु। हेतुः परः सिचु कित्पात्ता। आहता। आहसा
ता। आहसता। सिचु कित्पात्ता तुनासिकलोपः। यद्यपि सिजंतस्यो गस्यात्मनेपदे लिङ्गस्य मस्तीति अनिरि
तामिति पक्षे रासः शंक्यः। सिचुकारस्योच्चारणार्थत्वात्। अथ यानुमापत्तेः। न च धातुग्रहणेन न
चुरासः। धातुग्रहणमुपदेशेन प्रवृत्त्यर्थमिति कुंजहुं उत्पारिसिद्धये भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात्
॥ न च तासेर्ग्य हतयेतत्ता। तत्रापीकारः। तस्योच्चारणार्थत्वात्। न चैवं संताहंते त्यादावात्मनेपदे उपधातो घापत्तिः
। आभीषम्यता सेष्टिजोपस्यासिद्धत्वात्। आभास्तत्र प्रत्याख्यानपक्षे तु विकरणप्रयुक्तमुपधात्वप्राप्तिरित्येव
पोनेति साधन्यापेक्षंतापकमस्तु। अंगघृत्रपरिभाषया वा संताहंतेति साध्यता। न च आहतेत्यत्रातो लोपस्या
वर्तयितुं समानाश्रयत्वप्रयुक्ताः सिद्धतापेक्ष्यते। मावसिचु कित्वं विना न निर्वहतीति कथं ज्ञापकतेति चे
त्ता आर्द्धधातुकोपदेशेन दकारोतमिति व्याख्यानादेव लोपाप्रवृत्तेः। जपादित्यस्तु सिद्धतास्योरिदित्कर

११५

५

ननु नितीर्षतीत्यादौ तर्हि इत्थं वा ध्यतान् न बाह्यीर्षाणां मिति इत्योक्त्योर्हि गुणान् दीपरत्वाद्वाधिके न त
 आकृते नितीर्षेण गुणवाधे सत्येवेत्वं तन्मनः प्रकाशे च यत्पुत्रविधेरित्यंशो न स्वस्वदीर्घवि
 शिष्टरतिभावा एव प्राप्ते सिद्धो न माह ॥ तिस्रो पान्ति ॥ हन्ता वा कर्मधारयो यो अंतश्च समीपे प
 रभूते वर्तमानो विशेषणमपि निपातनात् पूर्वनिपातितः ॥ रक इति पंचम्यंतमपीह पस्याविपरिण
 म्यतो ॥ तस्मापेक्षोप्यंतशरीरे नित्यमापेक्षत्वात् स मस्य तो रक्तमीपादना परोक्षलाहिः स न कित्स्यात्
 विभित्तिः ॥ रक्तः किं ॥ विपश्यतो रक्तः किं ॥ विवर्धयते कथं धिष्मती नि ॥ ~~रक्तमीपादना परोक्षलाहिः~~
~~विमनः कित्स्यात् विभित्तिः ॥ रक्तः किं ॥ विपश्यतो रक्तः किं ॥ विवर्धयते कथं धिष्मती नि ॥ हन्ता~~
 तास्पृजातिपात्वात् सिद्धमित्युपपादितं निपातएकाजिनिमित्तम् ॥ नि ॥ सिवावात्मने परेषु रक्तसमीपा
 दना परोक्षलाहीति ॥ सिवोक्तिनोक्ता ॥ भित्तीष्टा अभिज्ञा रक्ता किं यहीष्टा अयुष्टा मे प्रसारणं माधु
 त्वा आत्मने परेषु किं ॥ अस्मात्तीता अस्मात्तीता ॥ अकितीत्युक्ते रप्रस्यता ॥ मित्र एवेवं विशेषणं न तसि
 ३ ॥ असंभवात् ॥ न तनुवत्येवति ॥ यास्मै परस्परावर्तिनत्वाद्वा हन्ता किं ॥ वेधो ह्ययचेष्टा न तर्हि ॥ य
 त्तिषीष्टा अवर्तिष्टा ॥ अस्मात्कारणं त्परोक्षलाहीति ॥ सिवोक्तिनोक्तस्तदिति ॥ रक्तमीपादना परोक्षलाही

एव ५

न बाह्यमदृष्ट्या रभ्यपेक्षस्य आत्मने परे धित्यनुवर्तिनं तथापि निष्कलत्वाद्दुपेक्षं तथा हि गमेपं रमे
 परे सिज्जानि ॥ अजबाधात् ॥ लिङ्ग न फलारिः ॥ नवात्मने परमेवानुत्सर्गलक्षणे प्रोत्पाज्यमिति वाच्यं ॥
 उत्तरास्त्रस्याद्या निषातामिति विचारित्वातिव्याप्यते ॥ हन्ते स्तु परमे परे वधादेशो नित्यः ॥ य
 मे स्तु परमे ती रसकोः सतो फलारिः सिच परमे परे नास्ति ॥ उपयमेतु नित्यमात्मने परे ॥ आद्योः
 परमे परे सिवोक्तु ॥ एवं स्थिते हन्तः सिच स्तु ने प्ररुक्तं वति कृता आत्मने परे ग्रहणमुत्तरार्थमनुव
 र्तिन इति तदप्यापातमणीयमेवा ॥ तस्माद्यथाव्याख्यातमेव माधु ॥ स्यादेतत् ॥ भाव्यमानस्य सव
 णाया हकत्वादि नितपरकराण्यर्थः ॥ सत्यं ॥ इ ॥ अत्युक्तेपिलाद्ये विशेषाभावात् सिचैत्युक्तमिति न
 त्वाभाव्यमानोपि कचित्सवर्णान् यत्कृतीति कुशकाशावलंबने न त्ववर्तिनः ॥ इत्युक्तस्य तत्कारित्वं
 हीर्षो माधु हते पिमः ॥ अनंतरे सुतो मा भूत्सु तश्च विषये स्मृतः इति ॥ अस्यार्थः ॥ इत्येति तत्कारित्वं क
 त्स्य सिद्धये इति प्रश्नः ॥ इतो रपि सामान्यतः संबधित्वेनेव विवक्षा योषही अस्याहेतावितितृतीया
 प्याह ॥ अवतकारस्य इत्योक्तिरापातनदत्तकमेव ॥ इत्युक्तं ॥ यद्वा नकारमेतीति कारेतत् ॥ तपर
 इति व्याख्येयं ॥ तथा च भाष्यं कस्य हेतोरिकारस्य परा कियतरति ॥ अस्यामित्यादाविवक्षा

कोटी

शब्दप्र

७

५

मानो धांतरतमादीर्घमाभूदित्यत्र। अतेपीति। उच्चेत्पशाहतेपिष्ठाधोरितिकित्वेप्रतिधुमास्येती
त्वेनसिद्धेविधानसामर्थ्योदनेतातमोपिद्वत्। सिद्धस्तकिंतपरेतोतिपुनः प्रश्नाअनंतरेइति। अप्रह
शेअदेशेकिंमागोद्वस्वइत्युतोपिष्ठात्समाभूदित्यर्थः। अतश्चेति। विषयविशेषेवाक्यस्पष्टेरित्य
धिकृत्यद्विस्तुतोवक्ष्यते। अतएवकुरुनगमाइत्यादौस्मृतेः नत्वास्थितेत्पादौ। अतित्वात्। तथावेष
पत्तिर्नकार्येतिनपात्वममर्धितं। प्रोवक्तु। अनंतरेविद्यमानेपिविशेषे। धुमास्येतीत्वेनसिद्धेपीति
यावता। अतोमाभूदित्येतदर्थदीर्घः स्यान्मोरातीतिवत्। अतएवमितिचेत्प्रश्नाज्यानादिरूपेविष
येअतस्मैप्यमाणात्वात्। नदेवंप्रत्यंतरेमित्रकालनिवृत्त्यर्थमपिनपात्वमिहदीर्घनिवृत्तिद्वारा
अतसिद्धार्थपर्यवस्यतीतिव्याचक्षुः। अपरेत। यद्यनेनस्ततोविधीयेततर्हिपत्रोहमिकस्यविष
यस्यत्राणनेनेवस्यात्। तस्यासिद्धत्वात्। ततश्चपक्षेनुवाददोषः स्यात्। अतोद्वस्वएवमविष्यती
तिनपाकरणप्रत्याख्यानपराश्रुत्येवाणारतिव्याचक्षुः। एतच्चमतद्वयमप्युक्तं। अनंतस्यप्रापी
त्यादीनादिसंज्ञाविहादिसप्रवृत्तेः। केयरोपिमतद्वयत्वेननपातमेवयान्मासहृदनादय एव
स्तुआवमिकत्वग्रंथेवस्यादीभिश्चवितेधाउपेक्षाः। भाष्येत्वस्मदुक्तव्याख्यातुगुणमेवायता

यामथमिमे

स

यतोतत्राज्यहरासामर्थ्यस्यतीप्रमानइत्यादेशोपकल्पचपर्यालोचनाकैशपरिहाराथंतत्तुरौकर
हृषीबोधसामान्यचिन्ताप्रमंवारपितृयोगविभागइतिनिर्णयः। वार्तिकंतयेष्टाश्रुताभिप्रायकं। तद्य
था। एकः कित्वंगुणोमाभूदीर्घाभाक्कतेभवेत्। अनर्थकंतद्वस्वार्थदीर्घाणांत्वप्रसज्यते। सामर्थ्यादि
पुनर्भाष्येदित्वदीर्घसंश्रयेदीर्घाणांनानुतेदीर्घाणालोपस्तप्रयोनने। असाध्यः। एकउत्तरस्यसनाः कित्वं
विधीयते। गुणोमाभूदित्येवमर्थः। अथयति। दीर्घाभादिति। गुणोनप्रविष्यतीतिशेषः। आरभवाद्याह। क
तेभवेदिति। अथभावाः। सनिमीमेत्यमीग्रहणोनमिनोतिमपिग्राहयित्वादीर्घः कृतार्थइतिविचीयती
त्यादौकतेपिदीर्घगुणाः स्यात्। इषयति। अनर्थकत्विति। मीनातिमिनोतीतात्वेकतेगामादाग्रहणे
विशेषात्माग्रहणेनैवमिनमिमीनात्योपिमिहेमेषग्रहणं तत्रमास्त। तथाचदीर्घविधानंनकृतार्थमि
तिभावः। द्वस्वार्थमिति। द्वस्वेषुदीर्घः प्रवर्ततां। नतदीर्घेषांप्राप्तेशास्त्रमर्थवरितिन्यायात्तानवस्थुत्
वतीत्यादौगुणाः प्रसज्यतएवेत्यर्थः। अथयति। सामर्थ्यादिति। गुणनिवृत्तिरूपप्रयोजनसंज्ञागदीर्घा
णादीर्घभाष्यमेव। मोरातीतिवदितिभावः। नदेवंदीर्घाणगुणस्येवमृदित्वस्यापिवाधः स्यात्तथाचधि
कीर्वातीतिनसिद्धेदतश्चाह। अदित्वमिति। यंविधिंप्रतीतिन्यायादुणाएववाध्यः। नतद्वदित्वमित्यर्थः।

क

विषयस्तदैव तेन भविष्यमिति योजनयानि ह्यनुत्तमविषयोस्तीति धनितत्वा दिति द्विक॥ नत्कासे इमे
नत्काकित्रप्यात्॥ देवित्वा॥ मेरुकिं कृत्वा नत्काकिं निगृहीति॥ अत्रवार्तिकं॥ नमे इति कृतेऽकिंचे निष्ठाया
मवधारणात् ता यकान्नयणैसा यो सनिमलप्रहणं विदुः॥ इत्थं किंचे निष्ठायां ता तत्पसुधी वनि॥ वसु
र्ध्वं किं दती देशाहु हीति॥ त्कावविग्रहात् अर्थः॥ पूर्वाहमेकोग्रं॥ तत्रोत्तरीर्धात्तेत्यप्युक्तं तौ त्काग्रहणं
त्यत्कानमे हित्येतावता प्रियोगेना किंचे कृते गृधित इत्याहो निष्ठायां ना किंचे॥ कुतः अवधारणात् तनिष्ठा
शीति॥ त्यनेना॥ शीलादिभ्य एव निष्ठा न किंचे इति नियमादित्यर्थः॥ विपरीत नियमस्तु लक्षणात् रोधान्मा
र्याप्यते॥ नत्वेवं लिखितेति प्रेधा ज्ञप्तिवत्पादावुपधातो यो न स्यादत आह ता यका इति॥ किंचे तत्राह
सनीति॥ शिष्येति तत्पत्र किंचे वारयितुं क्रियमाणमिको मलितिरुत्प्रहणं ता पयति आतिदेशिक
स्य किंचे न्यनायं निषेध इति॥ नत्तत्रार्थं नत्प्रहणं स्यात्तेत्याह॥ नत्त्वमिति॥ उपास्थायिषातां हरिहरो भक्त
नेत्यत्र अस्या तस्यातामिति हिते इत्थं प्राप्तं चिण्वद्वावश्च॥ यत्वा चिण्वद्वावेकते युक् च प्राप्तो वृद्धिः॥
अपवादत्वाद्युक्ति कृते यकारस्य संगः॥ तं वारयितुं नत्प्रहणं प्रितितापकभंगवादिनो भिमतं तत्रान
से इति सिद्धे वि किंचे निषिद्धे तत्संनियोगा शिष्यतया इत्थस्या प्रवृत्तेऽननृष्टोत्तमाहरेत्येति शोभना

शरप्रश्न
८

धीवानोष्णोस्रधीवेत्यात्रानोष ऊची हेरिति जीयो निषेधेवनोरवेति रेफोपिनमवतितयेत्यर्थः॥ भाष्ये तत्र अक्षु
पेत्यापि प्रमाहितं इत्येकतेपि द्विर्भविष्यतीति। पुका हि आकारस्य च विवर्धते। न विकारस्यापि इति भा
वः। नपि वानित्यत्र कसोः कित्व निषेधवारयितुं क्त्वाग्रह इति शङ्कते। वस्वर्थे मिति। हृषयति। किं इतीदेशा
दिति। ओपदेशिकस्य निषेधेणातिदेशिकेन सिद्धे॥ तदनिषेधस्य तावितत्वादिति भावः। स्यादेतत्तावयो
गान्तेषातिदेशिककित्वाभावात्। पदेशिकमेव शरणं॥ अत्रेति वानिति यथा। अत्राङ्गः। आनुपूर्व्या सिद्धे। न
लोपेकते द्विर्वचने एकादेशे ववस्वेकाजितीदाकृतद्विर्वचनानामेकावामिति सिद्धं। तात्तानवेदानोकि
त्वप्रतिषेधः। उपजीव्यविशेषात्। कित्वे हि प्रतिषिद्धेन लोपनिवृत्तौ द्विहत्वान्न विएकावत्त्वाभावात्। इदं
वृत्तावतिष्ठे ताकिंचा कसोः षोडसत्वात्सर्वधातुकत्वे सावंधातुकमपि दिति कित्वात्सिद्धे। एवं स्थिते
सिद्धं न माह। महीतिरिति। किन्निवृत्त्यर्थं क्त्वाग्रहणमित्यर्थः। नितुवेद्यग्रहादीनामितीदं। कित्वात्सप्रसार
णं। एवं कुंचकौठित्वासीभावयोः निकृष्टितः। कित्वान्नलोपः। उपल्लिहितिः। कित्वान्नगुणः। इदानीं क्त्वा
ग्रहणं प्रत्यावर्षे। क्त्वाचेति। विग्रहादित्योगविभागादित्यर्थः। अयं भावः। नपि लिङ्गाशीङित्वादिभिः एत
त्रीपठित्वापूजः क्त्वाचेत्यत्र गोविभज्यते। पूजः परमं निष्ठा किन्नुत्पात्ता। ततः क्त्वाचा से किन्नेत्युवर्गतेषु ८

ॐ इति निवृत्तं। एवंचैकं क्त्वा ग्रहणं प्रत्याख्यातं। योगविभागस्तु पूर्वमेकस्मिन् योगे निमातव्यः। निष्ठाशीलसि
द्धिर्निदिष्टिहि **धृष्टः**। एभ्यः परासे निष्ठा किन्नस्यात्। शपिता शपितेन न अनुबोधनिर्देशो यत्
द्विबन्धः। शेषितः। शेषितवान्। एनेकावृत्तिषु। निष्ठितानि हनमोचनयोः। श्रुतिः। प्रसूदितः प्रसूदि
तवान्। यस्तु निष्ठागात्रप्रसादा निदिवादि रजितं सनेह एत्यते। श्रीः। साहचर्योत्। निमित्ता निहने। प्रमेदितः
प्रमेदितवान्। निस्त्रिंशत् हनमोचनयोरिति दिवादि एत्यते न तु निस्त्रिंशत् अत्यक्तेश्चरति धादि रविमि
दिना साहचर्योत्। प्रसूदितः प्रसूदितवान्। प्रधर्षितः प्रधर्षितवान्। सेवकः। चित्रः। चित्रवान्। आदितश्चेती
तिनपेधः। विभाषाभावादिकर्मणो रिति परेभ्यः अनुतायते। सकित्वे प्रतिषेधस्य विषयः **मृषास्ति**। हाय। सेनि
ष्टा किन्नस्यात्। मर्षितः। मर्षितवान्। समायां किं। अपमृषितवान्। अविस्पष्टमित्यर्थः। नि निष्ठा ग्रहणोत्ता
पकं भीमसेनादिकृतोर्थे निर्देशो जहाहाणामात्रं न तपरिसेव्येति। **उपधा**। **स्वा**। दिकर्मणो। **स्य**। **ता**। **स्या**। **उ**
कारोपधादातोः। पराभावादिकर्मणो विहितासे निष्ठावा किन्नस्यात्। धनितं। घोनितं। सुदितं। मोदितं। माधु
ना। प्रवृत्तितः। प्रघोनितः। प्रमुदितः। प्रमोदितः। माधु। **उपधा**। किं। कितितं। चितितं। भावेत्यादिकिं। धितं
काषायणं। सेद्धिं। कुष्टं। **उपधा**। तपरिभाष्योः। शब्दिकारणोभ्य एवैष्यत इत्यर्थः। नेहा। गुधपरिवेष्टने हि

शब्दश्च दिग्युधितो पूज्यत्वात् पूजः परमेष्ठेऽस्मिन्निष्ठे कितौ न ज्ञातः। नित्यो घंयोगः विभा प्रथोर्मध्ये यागता पवितः पवि
तवान् पवित्वा। किंशः क्त्वा निष्ठयाः पूज्येतीदं न स्मृतेति सिद्धे स्मृते ग्रहणं प्रागुक्तरीत्या योगविभागेन
न तत्प्रत्याख्यातार्थः। सूत्ररीत्या तत्रार्थः तथा च नाना द्वितीयाः पठन्ति। नित्यम कित्वमिदं योः स्मृते ग्रहणं पुनर
र्थमिति। कात्यायनस्तु इह सेडिति निवर्त्य विकल्पेनानुवर्त्येति एव कित्वं विकल्प कित्वाभावे पठितः प
वित्वेत्यादि सिद्धौ कित्वपक्षेऽप्युक्तः कितीतीति निषेधात् पूजः पूतवानित्यादि सिद्धौ सत्यां पूज्येति सूत्रं प्रत्या
ख्यौ गता सूत्रेवाग्रहणं च। कित्वमिति पक्षे उक्तं वसेत्तु ग्रहणं संज्ञकस्तुत्यानुवर्तनीयमिति कैशः पूर्वक
कृतं क्त्वा प्रत्याख्यातं तद्वहानीनं स गतौ मृदुमृदेति तापकादान् क्त्वा सेडित्यर्थः साधनीयः। न च स्तुपि
प्रतिग्रहणादनिष्कस्याप्य कित्वं स्यादिति वाच्यं। तस्मिन् स नर्थात्वात् तस्मिन् न थाक्। कित्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः
निहिता इह त्ववधेयो पूजः क्त्वा चेत्पत्रमातुर्वधनिर्देशः स्पष्टार्थः। न त पूजो निवृत्त्यर्थः। तत्रेते इत्थं
त्वात्। इद्विधो पूजः एव निहिष्ठत्वात् ताना पियः तु द्विष्ट्यर्थः। इद्विधा वनुवधं निर्देशेन प्रकृत्युक्तिपूजो
पीडभावात्। यत्तु यत्तु क्त्वा धधातकस्येति तीदस्येवानवश्यकः कितीतीति निषेधः तत्रैकाच इत्यनुवर्त एव
नाव। उक्तं हि यः विधौ चार्त्तिककृता एकाचश्चेत्तु पप्रहादिति एवं यत्तु द्विष्ट्यर्थमनुवधोच्चारणमिति म

[illegible]

लुंचित्वा।

१ शवृष
१०

चित्वा। अतरीयार्धधातुके विकल्पितानदभावे अतित्वा। अर्त्तित्वा। ह्रस्वे उच्चारणार्थ इकारो वं विलुंची
ति। नत्तिक। नलोपप्रसंगात्। अरिति धातुरेव गृह्यते न तु अरंताः। पूर्वसूत्रे अग्रहणो ते ह प्रकरणेय
त्वं चिनातदंत विधिनेति तापितत्वात्। त्वधिपृष्ठिकृषोः काशपपप्प। एप्पः। क्काकिदा स्मत्ता। काशपप
हणं पूनार्थं। वेति प्रक्रमात्। नत्कासेरिति निषेधे प्राप्ते विकल्पो यात्। षपिपासायात्। त्वधित्वात्। धित्वा
मृषतिति साया। षधित्वा। मधित्वा। कृशत नृकरणे। कृशित्वा। कशित्वा। न्यासप्रथेत कृषक्तिरेवनेर
निकाचित्कः प्रमादित्वा। अनित्वात्। स्लोमुपधादत्तादेः संश। उशुइशुवी। ते उपधेयस्य तस्मादत्ता
देः स्लोतात्परोत्कासनो मेतो वा कितोस्तः। धुतिन्वा। धोतिन्वा। दिधुतिषते। दिद्योतिषते। धुति स्वाप्योरि
ति सं प्रसारणं। एतः किं। देवित्वा। रिदे विषति। व्युपधात्किं। वर्त्तित्वा। विवर्तिषते। हजादेः किं। एषित्वा। एषि
विषति। इह नित्यमपि द्विवृत्तौ न बाध्यते। ओतो अरित्करणेन सामान्यत उपधाकार्यस्य द्वित्वस्य प्राव
त्पतापनात्। मेरुकिं। पुत्का। वुधुत्तते। आरिग्रहणं स्पष्टं। सुपधस्य हलंतत्वात्। अभिवारात्। उकात्।
ज्कस्वदीर्घजुतः। कृस्वदीर्घजुत इति समाहारद्वयः। मोत्रपुस्त्वे। ऊरतित्रयाणाम्। स्तोत्रेणानिर्देशात्। तन्न
तावरंतेमात्रिकः। विभाषाष्टप्रतिवचने हेरिति हे। जुतविधानात्। नापि मध्ये सपिचेति दीर्घविधाना

धातुदिमात्रिकस्तुतः श्रोमभ्याहानरतिस्तुतविधानातापरिशेषाहेकभात्रदिमात्रिमात्राणां
 कमः सिद्धः पञ्चधित्वापूर्वभवेद्भस्वतोतेसंधितोमतः इतिमेवेकानद्राप्पादर्शनप्रयुक्तं। एतच्चत्वासे एक
 मात्रस्य द्वस्त्वन्त्रिमात्रस्य तु त्वमित्येवदुर्लभमिति भगवतैव हविर्तेर्द्वाक्वमेतास्येत्यत्रेवेहापि स
 चेकेचिह् ३ इति स्तुतद्योतिका लिपिलिखंति। तत्रामादिकेदीर्घस्यैवोचित्यात् तदयमर्थ उद्युज्जु ३
 वः कातः परिच्छेदकोपस्य सोचक्रमाद्भस्वादिसेतः स्यात्। सेताप्रदेशः द्वस्त्वगुणाः हेहरो दीर्घोक्तिः।
 पापयते। चाकस्यगेः स्तुतः एहि कृष्णा। ३। स्यादेतत्तत्कालोचद्भस्वइति वाक्यार्थे द्वस्वेनोकारेणात्वात्स
 वराग्रहः स्यात्। मित्रे। एवं सति द्वस्त्वसंज्ञानविदध्यात् अचमं सत्येव सिद्धे। तस्मात्सेतारंभसामर्थ्यात् त्रैहसवरा
 ग्रहः। महासेताया आद्यर्थ्याच्चाकालशब्दसामर्थ्याच्च। उरजित्पुक्तेऽपि यथाश्रुतेऽग्रहणं व्यर्थं। उकारस्या
 स्वायभिवाएत्। तेन सामर्थ्यादुसदृशस्यार्थः। सादृश्यं च न स्थानतः असंभवात्। नयत्ततः अयमभिवाएत्।
 परिशेषात्कातएवेति सिद्धे कातग्रहणं एवमाहो नैव परिच्छेदनाभार्थः। द्वस्वनद्यापत्पारित्यगाच्च। य
 दिहितुमसंज्ञानां लोपसंज्ञेवर्दीर्घस्तुतसंज्ञयोर्द्वस्त्वसंज्ञायापिकातर्हि किं न घाग्रहणानवनिमित्तमर्थः।
 सः विध्यर्थत्वेलाघवादिनिदिक्। यद्वा। अशब्दसंज्ञेत्यनुवर्त्य सप्तम्याविपरिणाम्यशब्दसंज्ञायासवराग्र

शब्द ११

हर्षां ने निव्याप्येयं न चैव मुदात्ता हि संज्ञा विधावच शब्दो न सवर्गो गृहीयारिति वाच्ये वाक्य स्पष्टेऽतः
उदात्त इति लिङ्गे नाशब्दं ताया मित्यास्मानि त्पत्वात् ॥ अचक्षुः ॥ यत्र कस्यो दीर्घः पुनरिति शब्दे रज्जि
यते तत्राच इति पदं पूरणीयं । त्को गुणवृद्धीत्यनेन तत्पमेतत्तानत्वं लोत्पस्य शेषोपचारोवातेन शमा
मघातादीर्घ इत्यत्र शमादिभिः । वो विशेषणात् । शास्त्रे तीत्यादिसिद्धे । इत्यनेन पुंसक इत्यत्र तु अजंतं स्प
प्रातिपदिकस्येति व्याख्याता ता अलोत्पस्य स्वः । अतिरिच्यति नु । नेह स्ववाक्यत्राह्येण कुलं वाक्यम
तेऽतः पुनरुदात्तः अत्र तेऽव्यतिव्याप्यानात् अग्रिवीत् । सोमसूता अजित्यनुवृत्ति सामर्थ्यात् स्व संज्ञया वि
धाने इति लभ्यते । नेह । धोः । पेथाः । मः । ज्येष्ठसूतः । तात्वादिषु भागवत्संस्थानेषु वर्णानि ष्यद्येते । तत्र ज्ये
भागे निष्पन्नो वृद्धात्त संज्ञः स्यात् प्रदेशाः । आधु हा तश्चेत्येवमादयः । तीचैरनुदात्तः । स्पष्टः । प्रदेशः । अतः
तौ स्पृष्टावित्यादयः । समाहारः । स्वरितः । समाहृतिः । समाहारः उदात्तात्तदात्तत्वं योरनुधर्मयोर्मेलनं ।
तदा स्वरितसंज्ञः स्यात् । सूत्रे अशंभ्राद्यच् ॥ तस्याहित उदात्तमर्द्धं स्वः । अर्द्धं स्वशब्देनार्द्धमात्राल्लभ्य
ते । प्रकृतत्वात् स्वसिद्धे तस्येति वचनेन दीर्घस्यापि स्वरितस्य ग्रहणत्वात् । यच्चा । द्वयं ग्रहणमविवक्षितं एव
। तेन स्वरितस्यादौ अर्द्धमात्रा अर्द्धवाग्दत्तं बोध्यं । शिष्टं अनुदात्तं परिशेषात् । क्वचित्तु न स्पवाचनिदी ११

एकश्रुतिः। तथा च बहुचक्रातिशयात्। एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः तस्योदात्ततरोश्चात्तर्द्धमात्रा
 द्वेमेव वा। अनुदात्तः परः शेषः स उदात्तश्रुतिर्नवेत्। उदात्तवोच्यते किंचित्स्वरिते वा हरे परमिति। पूर्व
 योः उदात्तानुदात्तयोः तस्या स्वरितस्या अर्द्धमात्रा उदात्ता उदात्ततरोः। स्वतंत्रोदात्ता उच्चतरेत्यर्थः। अर्द्ध
 मेव चेति द्वितीयाद्याभिप्रायं दीर्घसुतयोस्तु रोधेनेहं। सः शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषो
 नेत्याह। नवेदिति। उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः। अत्राप्येति धर्मः। स्वरितोद्धिधा। प्राकृतोऽप्राकृतश्च
 तत्राद्यनुदात्तादनुदात्तस्येति विहितः। तद्वेषस्यैकश्रुतिर्नियता। अमिमिले। प्रत्यङ्गोऽत्पादिगाग्यो
 हिमतेतश्चात्राप्यनुदात्तः। शेषः द्वितीयस्तु स्रोतरेर्विहितः। तस्याप्युत्सर्गेन एकश्रुतिः शेष
 व्यवचरुपत्तः। ते वर्धतेति यथा। उदात्तस्वरितपरत्वे तु शेषोऽनुदात्तः। कश्चोद्धा। त्प्राप्य स्यात्। उदात्तपू
 र्वस्याप्राकृतं पूर्वरूपानिष्पन्नस्य दीर्घस्या शेषेन येश्च। उदात्तपूर्वस्य किं। पुनस्तेरमैषो। अत्र विशेषम
 नुपह्वरुपामः। पूर्वरूपानिष्पन्नस्य किं। अस्मित्वेश्चतता। अप्राकृतदीर्घांतरित्वा। मध्ये तु कं पये कं पश्यादिव
 चनात्पूर्वाभागे नीचो मध्ये उदात्तः। एतौ चेति। पुनस्तेरमा। स्वेततत्सर्ववचसमाहारः। स्वरितइ
 ति पाणिनीयं लक्षणं निर्वाधं। तस्यादितइति विषयविवेकस्तु प्रायोवाहो विशेषशिक्षादिभिर्वाधनइति

शब्दप्र
१२

३

निरुक्तिरिति। अर्धस्वमित्यर्धमात्रोपवस्यते। अस्वग्रहणमन्तव्यमिति। ग्रन्थः पूर्वोपरितोषे
 णोत्तरावाक्यमवतार्य व्याख्येयः। अर्धमात्रास्ति उदात्ता। अर्धमात्रातु अतुदात्ता
 एकश्रुतिर्वैति। ग्रन्थोपि विषयमन्तेन व्यवस्थायावोधः। अभयत्रापि हरत्तं ग्रन्थोपलाप्यन्ते
 चननिबन्धनरति। सुधीभिर्गकलनीयो इत्यत्राप्यतवस्त्री इत्युक्त्या दातास्त्वह तस्य स्वरित
 त्पस्मादुन्नपाद्येति प्राच्यः। तत्राप्यवधानपर्यन्तं नार्थः किं नृत्वात्त्वमात्रे। नोदात्तस्वरितोऽयमित्य
 निषेधत्वाभावेन तदुत्तरत्र अत्र अस्तीति फलितोर्थेन तनाष्टमिकस्यापि
 स्वरितस्येदं विभागकथनोत्तरप्रियेशः। अत्राप्युक्त्यस्य प्रयोजनं तत्तत्स्वरूपस्यामः। उक्त्य
 तिगंतरेव ब्रह्मणोरिति सूत्रं न तु कर्तुं विना हेव ब्रह्मणोः स्वरितोऽयमिति। विपादीत्यन्तेना सिद्धत्वा
 तानतः स्वरितात्पामिदं क्वाडमिति स्थितं। एकश्रुतिरुदात्तसंबुद्धौ। संबुद्धिः संबोधना अंतर्भा
 वित्पथोदधेः किं नृत्वात्त्वमात्रे। अत्राप्युक्त्यस्य प्रयोजनं तत्तत्स्वरूपस्यामः। उक्त्य
 नायां क। एणीभूतवाक्यमेकश्रुतिः स्यात्। आगच्छभो मागावक हेव रत्ना। स्वराणामविभागेना। एष
 वस्थानमेकश्रुतिः अत्यस्पृष्टवाक्यस्य हेरिति। श्रुतेनापवादत्वादेकश्रुतिर्वाध्यते। एकश्रुतिस्तु १२

ताभ्यामवयवभेदेन वाक्ये समुच्चिताभ्यां हरात्सं बोधनाद्योत्पत्तेः। हराकिं त्रैस्वयमेवा। तत्राहुस्तः उप
सर्गोऽयमिवर्तमिति फिस्सूत्रात् गच्छेति ति द्विधातः भोः शशे निपातत्वादाधुस तः शेषयोः मं वि
त निवातः एकवचने संबुद्धिनिर्गमिमा संबुद्धिर्न ह गृह्यते हरादित्यपादानकारका चया यक्रिया
पा एवाकांक्षितत्वात्। तेन आगच्छतवाह्यणादत्पादावपि भवति। यत्तकर्मणि पत्तपत्त्वं विमामस्ता
यत्तक्रियायां मंत्रे कफ तिः स्यात्तत्तपादी च ज्ञेयत्वात्। अमिधूं धादिशः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं॥
अयोऽतो सिति चर्तते। यत्तकर्मणी सुक्तेः स्वाध्यायकाले वै स्वयमेवा जपेत्पादिकिं। ममाग्रे चर्चो विहवे
घसु। जपो नाम उपोषु प्रयोगो यथा जले निमग्नमेत्येके। अकरणी भूतो मंत्रस्त्योन्मुखानाम पीड
शोकाकारः। तेषु प्रथमसप्तमत्रयोदशास्त्रयगृहताः त्रिमात्राश्च। इतरेत्रयोदशानुदात्ताः अर्धोऽकारः॥
एतच्चाद्यन्ता यतेन च तर्प्ये हनीति त्वं जे स्फुटीकृतौ। चत्तोत्तपञ्चकार रति प्रापिका माठः। तत्र म द
त्वे मां तत्त्वे च पूजोत्तरे मृपं। गी निष्पामा एति जै मिनिः। एवि शंसमत्रिण रह विद्युं अत्रिणोपाप्मा
नं मंदरेति मे बंधः। एराद्योगीति पूरणः। निपातस्त्वप्ये॥ उच्चैस्तरे वा वषट्कारः। यत्तकर्मणि वषट्कार
उच्चैस्तरे वा स्यादेककफ तिर्वा। वषट्शरेनात्र वौषट् शशो वस्यते। तत्पार्थत्वात्। दावपि हि देवता

श्वश्रु १३

संप्रदानस्य हानस्य द्योतको वोपरित्येव नोक्तं। प्रतिपत्तिना ब्रवे विमात्रा गौरवात् कारग्रहाणां सापकं स
 मुहायादपि कारप्रत्ययो भवतीति। तेन एव कारत्वादि सिद्धौ। गच्छेः शरीरधिकारणा प्रधानो पितृद्विशिष्ट
 भवनक्रियायां वर्तते तेन क्रिया प्रकर्षोऽसुप्रत्ययः। अत्र तरो भवतीति फलितोर्थः। ब्रुहि प्रेष्टाश्रोष द्वौ प्रजा
 वहाता मादेरिति सूत्रेण द्वौषट्शब्दस्यारेः। प्लुतज्जन्तो विहितः। तदप्यस्या अयमुदात्ततरोत्यस्य विधीयते
 । द्वयोः अप्यमुदात्ततरोत्येके। तदा याज्यो तापेक्षः प्रकर्षः। अयेतस्वार्थिकत्वात् विद्याङ्ग। तत्रोदात्तमात्रं
 यद्युपसर्गसिद्धिद्वितीयस्यानेन विधीयते। अत्र प्रकर्षो विद्वत्सापक्ष एव प्रवृत्तः। वषकारोऽप्यसर्वत्रोच्चै
 स्तरं वचीयानयाज्यायाः तिस्रश्चित्वात्। सोमस्याग्रे विहीनो वरा। विभाषा लृट्। लृट्। लृट्। एकश्रुतिर्वा
 स्यात्पक्षे त्रैस्वर्ये। संप्रदायाद्यवस्थितो विकल्पः। तेन बहुधानो स्वाध्यायकाले संहितायां त्रैस्वर्यमेव
 ब्राह्मणेत्वे कश्चित्। शाखांतरेष्वपि यथासं प्रदायं व्यवस्था। अत्र तं ब्राह्मणं हिना लृट्। रसीति नञ् प्रसे
 पात्। भाषायां अपि ऐदिको विकल्पो बोध्यः। तथा च संदिनायना हि सूत्रे भाष्यं। एकश्रुतिर्हि स्वसर्व
 नामेत्यादि। अतएवाभिपुक्तानां विरुद्धस्वरकतत्सु लृट्। प्रवृत्तौ ब्राह्मणाया अयमेव न लिख्यकाया हि निमा
 णा संगतते अतं बुद्धानां पातेति च। अतो यावतीति च। यं वाक्यमिति यस्मात्ते भाष्यमपि। काव्य

राम १३

पकाशोपिवेदश्चलो के धरोत विशेषावाधवसायहेत्तरिति। किमर्थं तर्हि स्युपोत्तमं विभाषाभाषा
यामिति सूत्रमिति वेत्ता। त्रैत्यर्थेण प्रक्रमेण पाहिकानुशातत्वाभावेति गृहाणावेति प्रकृते विभाषाग्रह
णं कुर्वन् सूत्रकारो पितृवार्तिकमभिप्रेति। यत्तद्वन्निष्कृतं तं विभाषाग्रहणं यत्तत्कर्मणी तस्य निवृ
त्त्यर्थमिति। तद्विषयं त्वं रसीत्युक्ते पितृवत्तैः सिद्धेः अन्यथा पूर्वसूत्रस्य निर्विषयत्वापत्तेः। तच्च ज
यारिषु सावकाशस्य परस्य पूर्वोपवात्स्वनिवाच्या एवं हिमति परत्रैव न पारिग्रहाणं कुर्यात्ताकि
न्ना किंच त्वं हो ग्रहणेन। एतेन जहितानामन्वत्स्वातत्र सावकाशस्य मन्त्रेषु परेण वाधाः स्यादिति
हरदत्तोक्तं प्रसक्तं। सिद्धांते पित्र्यवृद्धितेषु पात्वा रस्य या मिमांशं यत्तत्कर्मणी तिकर्मग्रहणासा
मर्थ्या तत्पूर्वस्यैव प्रवृत्तिरिति स्योक्तिः। विरोधात्तापदपि हरदत्तेनोक्तं न पारिष्युहातेन मन्त्राणां मे
वग्रहणमिति पक्षे विभाषाग्रहणं व्यर्थं स्यादिति। तदप्यं दशनुप्रज्ञा विद्वद्विदमस्माभिः। यदप्यं
हृदति कृताः मित्रं निवृत्तं मन्त्रं च तत्तत्संवेद्येन तेन पक्षे च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च
तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च
तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च तत्तत्संवेद्येन च

राष्ट्र

[illegible]

पातेन श्रोत्रेण श्रोत्रो मासे श्रोत्रोत्पत्तस्वरितपीरेकारेशः स्वरित एवा एकादेश ब्रह्म तेनोदात्त इत्युदात्त
विधिसुनेह प्रवर्तते अनुदात्तस्य तु वृत्तेः ततः स्वरितस्य तुदात्त इति प्रकृतस्यैवोदात्त इति वृत्ति
कारके यद्वह्मत्वात्प्राप्तं वस्तु तत्तु नेह पुनः एकादेश उदात्तत्वेन न तत्रानुदात्तानुदात्तौ प्रमाणाभावा
त्तत्कारणं मरुतस्य श्रोत्रोदात्तपादाच्च अत एव प्रातिशाख्ये उदात्तवत्येकीभावे उदात्तत्वे स्यात्
अनुदात्तो रये पुनः स्वरितं स्वरितोपधेरस्युक्तं एह हि पूर्वाह्ने अनुदात्तग्रहणमकुर्वता उदात्त
कुर्वता पुनः शब्देन पूर्वाह्णपदमेवायतनं स्पष्ट एवोक्तं प्राशङ्क्य तत्तस्यास्ति नित्यं स्वरितो
दात्तार्थे चेति वार्तिकेयः सिद्धः स्वरितः सत्रस्य रापो इति भाष्ये तस्योदात्तमात्रं निष्कर्षेत्तदेव वृत्त
णोरिति वृत्तस्वरितस्य तुदात्तस्यपि न वस्तुस्युक्तं पक्षे पक्षमेवेत्यवधेयं ॥ इति त्रयमंशितमाधुदात्त
आष्टमिका निष्ठा तस्तमित्रवाक्यत्वात्तमभवति ॥ द्वितीयोऽर्थोऽनुदात्तः ॥ उदात्ता इत्युदात्तस्य स्वरि
तोऽप्यानेनोदात्तः न चामित्रकर्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वे एतत्कारणमुक्तं अतस्त्वुदात्तत्वात्तत्प्रत एव
मित्युदात्तत्वे कते शेषनिघातोपि नाप्योद्देश्यपक्षेऽप्युदात्तपरिभाषायां कर्तव्यायामसिद्धत्वेन
वर्ज्यमानाभावात्तत्वेन हावपुदात्तोऽप्युदात्तः ततः परम्योदात्ता इत्युदात्तस्य स्वरित इति स्वरित

म

त

त

शब्दप्रवृत्त्यानेनोदात्तः। बकाराकारोऽनुदात्तः। नवनस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितः शं क्यः प्रकरणीत्क
 र्तेण स्यात्सिद्धत्वात्। हरिवशागदेत्युक्तप्रक्रियया चत्वा। उदात्ताः वकारबकारावनुदात्तौ॥
 १५ मेधातिथेरिति प्रथमतः परंगवद्वावः। आसंविता घुदात्तः। धाशब्दस्योदात्तादिति स्वरितत्वेऽने
 नोदात्तः। ततश्चत्वारोऽनुदात्ताः। वृषेति पूर्ववद्वावुदात्तौ। पंचातुदात्ताः। इत्याधीवंतमिति अदरा
 अभामिति च अहं मंत्रावत्रातुसंधेयौ। तेन परंगवद्वावेऽपजीव्यं सामर्थ्यं स्फुटीभवति। गौरेपत्र
 गौखद्वस्केरतीति विग्रहः। स रोगौरेयघापिवेति मंत्रवर्णितः। पूर्ववद्वावुदात्तौ। ततस्त्रयोऽनुदा
 ताः। आहोत्पुदात्तौ चत्वारोऽनुदात्तौ। कौशीत्पुदात्तौ। चत्वारोऽनुदात्ताः। गोतेत्पुदात्तौ। चत्वारोऽनु
 दात्ताः। अहोत्पुदात्तौ। सत्यामित्येनोदात्तौ। संतापोऽसमजैति क्यपो विधाने उदात्तस्य तु वृत्तेः। आ
 गेति वृत्तुदात्तौ। चत्वारोऽनुदात्ताः। अत्रवा त्रिकानि। अस्मावित्यंतः। तस्मिन्नेव निगदे प्रथमांत
 स्यांत उदात्तः स्यातागापो यजते। जित्वरेणा प्राप्त आ घुदात्तौऽनेन बाध्यते। असुष्येत्यंतः प
 षंतस्या विप्रा घृता हा ह्येः पिता यजते स्यांत स्योपो तमं च वा हंतः तेन वा वुदात्तौ गा र्पस्य पिता
 यजते। वानाम धेयस्य। स्यांत स्यनाम धेयस्य उपो नम सुदात्तं वा स्यात्। हेवदत्तस्य पिता यजते।

त

एव
१५

देवब्रह्मणोऽनुदात्ताः। स्वरितस्य तुदात्त इति पूर्वसूत्रशेषस्यायमपवादः। देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त
 तस्यातसूत्रस्य पादो देवा ब्रह्माणा आगच्छन्तः। इदोऽप्यामंत्रिताः। धृत्वा तत्त्वेषु निवृत्तिं चोदात्तादनुदात्त
 तस्य स्वरितः। तस्यानेनानुदात्तः। द्वितीयस्य आह्निको निवृत्तिस्तत्कन भवति। आमंत्रितं पूर्वं न विद्यमानं न
 द्वितीयापरात्परत्वाभावात्। ततः प्राचीनपदस्य तु भिन्नवाक्यस्य त्वात्। ये तु देवा ब्रह्माणा इति सामाना
 धिकार्येण न्यायवत्तैतन्मते विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति पक्षे विद्यमानं तथा द्वितीयस्य
 निवृत्तः। प्रकृतसूत्रेण स्वरितनिवृत्तस्तु चकार स्पेयः। तथा च भाष्ये देव ब्रह्मणोऽनुदात्तत्वं मेकैरेवेति।
 यैव ह्येतावदिति द्विः पाठः। उदात्तोदात्तवेको वेति। विकृत्या भिन्ना येण। तत्र द्वितीयपक्षे प्रकृतसूत्रे ब्रह्म
 प्रहणो न कर्तव्यः। स्वरितास्संहिताया मनुदात्तानां। स्वरितात्परेण मनुदात्तानां एककृतिः स्यात् संहिता
 यो। र्ममेगगेयसुनेसास्वति। अनुदात्ताना मिति जातो बहुवचने तेनैकस्य ह्यो शुभवत्येवा संहिता
 प्रहणोत्तापकोऽन्यत्र पंचमीति हे शोकातो न व्यवधायक इति। ते न तिङ्। तिङ् इति निवृत्तः। पर्याये
 विभवति। अग्निर्हो। पुरुहोतया होतुः प्रवर्गहे विभवत्येककृतिः। पश्चात्तन्धीयमानाना मित्यतिरेका
 तः। इति शरात्परात्पुरुहोत इति पुरुहोतस्याहो न भवति यरि प्रहेत्वना धोता इति प्रातिशाम्ये

या

शतपथ
१५

द्वितीयः

विशेषवचनात्। एवं श्रुतेन वा वित्या रावपि यद्यादीस्तु द्युहातानामिति तिषेधादिति हि क॥ उदात्तस्व
 रितपरस्य सन्नतः। उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात् तथा भूतस्यानुदात्तस्य अनुदात्ततत्वात् स्याताम् अधिक
 न्या। स्यादेतत्ता इमे मेरतिमंत्रेश्वरस्य पादोदित्वेन निघाताभावात्। द्युहातया तस्मिन्परे सरस्वती
 तीकारस्य सन्नतत्वात् स्यात्। एकः प्रतिवेत्तः प्राप्नोति। न च सूत्रात्कर्षणा सिद्धतया सन्नतयोगा
 ता उक्तं हि। पूर्ववा सिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽभावात्। इति स्यात्। सत्यं। न मुने इत्यनेन नियो गविभागा
 गान्तोषः। देवदत्तस्य तन्मधीवेति पूर्वपदप्रतिषेधेऽत्रात्तत्वरितयोर्पेण त्वेचत्वं कास्वरितः पू
 र्वस्य सन्नतत्वं प्रतिनो सिद्धं। प्रकरणोक्तं वा। अथ सन्नतं प्राप्तिरस्य वा। व्याख्यातं।
 किं षोडशतः। किं षडतिश्रुतिपरिकस्य प्राचीं सन्ता किं षोडशतः स्यात्। उच्यते। पाठलापालकां वा
 सागल्योना। एतदर्थो नामैता उदात्तः स्यात्। पाठला। लवा वंत इति प्राप्ते अपालकां च त्रविशेषात्
 हापि प्राप्ता। अथार्थो माता। न च ताना मित्या द्युहाते प्राप्ते। सागरः। समुद्रः। लवा वंत इति प्राप्ते गोहा
 योना मस्त्रिप्राप्ते। गृहान बिषयस्येति प्राप्ते। अस्त्रियो किं। शाला। अत एव पयस्येरा साक्षात्पकात्
 ताश च द्युहातः। गुहस्परा अत उदात्तः स्यात्। त्रिप्राप्ते। अस्त्रियो किं। आत्रे भूते पुराभः स्वा

३
१५
१६

गशिगमहेतानामित्येतरंगमाधुदातत्वंततष्ठापाधपूर्वस्यस्त्रीविषयस्यानित्यस्त्रीनिंगस्यधकार्यकार
पूर्वोयोत्योचसज्जता। अतर्धा। स्त्रीविषयवर्णनामामितिप्राप्ते। अथा मायाजाया। योतस्योत्पात्त
वेमित्याधुदातत्वेप्राप्तेस्त्रीनिकि। बात्ये। वहिषष्टिनोपोयनचेनियजंतत्वादाधुदातत्वं। विषय
हणो किं। इभ्या। रविपा। यतोनावश्याधुदातत्वं। इभ्यश्च। तत्रियशरक्तयोतस्योत्पात्तपूर्वमितिमथो
रातः। स्वां तस्याभ्यादेः। नखं। अवा। सुखं। इः। खं। नखस्यस्वांगशिगमित्याधुदातत्वेप्राप्ते। अथानाम
पवायारिपाकार्यपातिकेनिमित्तोभाजविशेषः। तस्य ह्रिमात्वात्तवस्यवर्णं ह्रिमात्वे हेतु
वर्णस्योरातत्वेप्राप्ते। सुखं। त्वयोर्नविषयस्येतिप्राप्ते। अस्यादेः किं। शिवा। सुखं। सुखस्योराशिग स्वां
मिति नविषयस्येतिवा। आधुदातत्वं। शिवायास्तदीर्घाततयास्वांगशिगमित्यस्याप्राप्तावपिअश्मा
हेरितिपुंरासेनाधुदातत्वं ताप्यतो। नथाचश्रीः। खोनिद्वयश्चेतिउणादिषुनित्यमुक्तं। वस्तुत
नस्तत्तदेवशृणो। शंखो निधौ। लला। तस्यीतिकोशादस्थिवाचकस्यस्वांगशिगमित्याधुदातत्वं
या हत्पाचरितोर्थस्यश्मा हेरित्यस्यतापकत्वायोगात्ताहिषवत्सारतिशत्वात्तानां। एषामतज्ज
तः स्यात्ता। अतिशयेनचुल्लोबं हिषः। निवाधुदातत्वेप्राप्ते। वहिषे। रशेः। सुहृतायेनयदं हिषना

दक्षिणः सरलोदारपरच्छंदानुवर्तिष्विति कोशः। स्वांगाख्यायामादिर्वा। इह दक्षिणस्याद्यंतोपर्योयेणोदात्तोस्तः। ४

शश
१७

निति विदधेऽस्याहोयत्पयादाधुराज्ञागमेवत्सरः अथ य पूर्वपर प्रकृतिस्वरोऽवोध्यते। मप्रतिः। अशी
ति। नद्या चेतननिघाप्रो चत्वारिंशता इहापि प्रायता अभूणोता प्रभृथस्यापोः। अव्यय पूर्वपर प्रकृ
नित्वे वाध्यते। दाहिण स्पसाधो अत उदात्तः स्यात्। माधोकि। व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वांगाशि
दामित्या धुराज्ञो यथा स्यात्। अथातिरेकलघा चेतननिघात्। दाहिणो वाहः। आख्याग्रहणो किं
। इत्यश्रुत्वमासी नस्य वामपाणि दाहिणो भवति। चंद सिचा अस्वांगार्थमिहा दाहिणा। इह पर्यो
येणाद्येता धुराज्ञौ। कृष्णस्यामृगाख्या चेतो वार्णो नो ततो त्या धुराज्ञे प्राप्तेतोदात्तो विधीयते। कृ
ष्मानो ब्रीहीणां कृष्णो नो नावत्तममः। मृगाख्यायां त। कृष्णो रात्रौ। वानामधेयस्या कृष्णस्त्विवा
अपेवां कृष्णो अश्विना। कृष्णः ऋषिः। सुक्ल गौरयो राक्षि। नित्यमदात्तः स्यादित्येके। वित्यनुवर्त
न इति तत्सुक्ल। सरीगौरे यथापि वेत्तत्रो तोदात्तदर्शनात्। अंगुष्ठोदकव कवशा नो चंदस्यतः। अ
गुष्ठस्य स्वांगानामकुर्वी रीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेतोदात्तार्थ आरंभः वशाग्रहणो नि
पमार्थः। चंदस्येचेति। नेतजो के आधुरा तनेत्याहुः। एष्टमसा चंदस्यत उदात्तः स्यात्। वामपा
पृष्ठः। अनेन स्पतराणां व्याचेता जनव वंता नाभित्या कदात्तस्यापवादः। अर्प स्पस्वाख्या चेतो यो न

त्ये ६

राम
१७

म्या १ यो २

स्योन्मात्सर्वमिति यतो नावति वा घृहा तेषां च वनं आशाया अरिगात्मा चेत् अरिगात्मा च तस्य अर्थमि
हं अत एव तापकादिकं पर्यायस्या घृहा तता इन्द्रा शाप्पस्य शि न ह वाणा मा विषयाणां अंत उरा
तः स्यात् आशेषानुराधा दीना लया वंत इति याज्ञेयेषां अविष्ठा धनिष्ठा तौ इष्टं च तत्वेना घृहा तेषा
मेव वनं न कु सर्वस्य कृतिका ल्या चेत् अंत उरा तो ना कृतिका न ह त्रं के वित्त्वं कु पूर्वो यश्चा एत दि
षयाणां मि ति व्या ल्या य आधिक्य दू लिके स्या पि अंतो रा तो ने त्या अ घृहा तौ नां वा अंत उरा तः अ
तं मि मि ह्ये आ कृ ति गतो यो ज्येष्ठ क निष्ठ यो र्वय मि अंत उरा तः स्यात् ज्येष्ठ आह च पृमा क निष्ठ आह
वयसि किं ज्येष्ठः श्रेष्ठः क निष्ठो लिष्ठः इह निन्वा रा घृहा त एव विव निष्ठ योः स्वरितो वा अनयो रंमः
स्वरितो वा स्यात् पक्षे उरा तः इति किं सूत्रे प्रथमः पाठः अथा हिः प्राक शक हे अक्षिकारो यो
शक विशक द्यो रिति यावत् क्रस्वांत स्पष्टी विषय स्या आरिरु रा तः स्यात् व निः तत्तु न विषय स्या
नि संत स्या वने न वा यः इ स न स्पृ त स पिः न पुं न सं कः राधा त्या नां वद्यो धि वा मि त्यर्थः कुशाः का
शाः मा पाः नि ता र व ह वां ता गो धू माः त्रः सं स्या याः पंचा स्वा ग शिर म हं ता नां शिर स र्वं ता मा क र्ताः
प्रोष्ठः विद्यः प्राणिनां कु पूर्वा क वगा त्त्वं आरिरु रा तः का कः व कः पुके धु मे प्राणिनां किं व

शब्दप्रवर्त
१८

उदकावपुवर्तः कृत्रिमाव्यावेता त्वयि परे हर्षज्जवर्गार्त्तपूर्व आदिह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः उनर्वन्ता
 नां उनावरुणां वोरिशादसं। अत्रासाम्भृत। वन। पीवानं मेघां वर्णानां तस्मिन्निनीतानां आदिह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः
 हरिणाः शितिः। अत्रिः। हरिताः रूपांतस्मिन्नुत्तमं नृत्तच्छीत्ये। अत्रजं रूपांतस्मादिभूतं रूपांतस्मात्तर्कडकः स्यात्तर्कडकः
 अत्रासादेवनस्या आदिह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः देवनेत्र अत्रैमादीयः अर्धस्यासमयोतने। अर्धश्यामस्यासमं
 शकेतु अर्धपिप्पल्याः। पीतद्वयोनां आदिह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः पीतद्वयः। प्रालः। ग्रामादीनां च। ग्रामः। सोमः। ग्रामः। लुवं
 तस्यापमेयनामधेयस्याः। स्फिगंतस्येति पाठे स्फिगितिलुपः। प्राचीं प्रेता। वेचेक्वेवा। नहृत्तपर्वतविशेषव्याघ्रसं
 हृमहिषाणां। एषामुपमेयनाग्रामादिह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः। नालरवनालः। मेरुरिव मेरुः। व्याघ्रः। सिंहः। अहिषः। गजविशे
 वस्यपक्वाचेतायमवाचद्वयः। अगउदाहरणं। अगाः प्रत्युदाहरणं। नद्यावतं द्वयोश्च वक्ष्योरुहः। अत्रैलचो
 द्वयोश्च लघोः। सतोः वक्ष्यकस्य गुरुगविह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः। कल्याणः। कोलाहलः। इहगुरुणा मध्येयस्यादिह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः
 वेतः। तेन वृषाकपि स्थित्यप्यपदेशिवद्भावेनादिभूते सिद्धे। तेन वृषाकप्यप्रीत्यादिह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः। अत्रैलचो
 विह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः। स्त्रीविषयवर्णो सुपूवाणां। एषां चयाणां मादिह्यसुवर्णमुदात्तं स्यात्तर्कडकः। स्त्रीविषयमल्लिका। वर्णः। श्वेनी हरिणी अत्रैलचो
 शरात्सर्वे स्वेपांतैः। लघ्वोः। नहृत्तः। शकुनीनां वनं सुपूवैः। पूर्वतद्वत्तर्कडकः स्यात्तर्कडकः। तित्तिरि। नहृत्तजगपा।

राम
१८

रप्तायां। यथा लसतां प्राप्नुतान् त्वं न वसंतः। ककुत्ता मः। धान्पानां वृद्धशानानां। आदिरुहात्। कांतः। शपामा
काः। प्रांतः। माषाः। जनपदशानाम प्रांतानां। केकयः। हयादीनाम संयुक्ततां तानामेतः। हयिति हतः सैता
। पलत्। शंतत्। हयादीनां किं। एकत्। असंपुक्तेति किं। मत्तः। रंगानां च घ्राणां आदिरुहात्। कृषिः॥ ॥ इ
ति द्वितीयः पादः॥ अथ द्वितीयं प्रागीषात्। ईषीत् स्पृहादेरित्यतः प्राक द्वितीयाधिकाः। त्र्यं प्राश्चक
रात्। मकरवर्गदेत्यतः प्राक अचामित्यधिकाः। स्वांगानां मकुर्वादीनां। कवरीरिफवकारादीन् नीयत्वा त्र्य
चो स्वांगानां द्वितीयसुदात्तं। लवात्। कुर्वादीनां त्र्यकपोलः। रमना। वदना। मादीनां च अचो द्वितीयसुदात्तं।
मनया। मकरः। शादीनां शाकानी। शीतन्या शतपुष्पा। पोतानां गुर्वीदीनां। पादयः। आतपः। लघ्वीदीनां
त्वं अनूपं। द्रव्यं। तानीधं। पुता न्यापयतां। पुतादि त्रितयानां द्वितीयसुदात्तं। पुता अयुता अनिधमनिः।
अणि विपणिः। मकरवर्गपरैव तवितस्तेस्वातिं दत्ता कलो माका। षापे। एकाशीनामा दिवो। एषामा
दि द्वितीयो बोहत्तः। मकरः। वरुहः। इत्यादि। त्वरमिवा अमकयद्यथा। रंभा। लस्या तु सारत्तु द्वितीयो
दात्तं त्वेयं कुरुमादीनां च। आदि द्वितीयो दात्तं। कुरुमः। सुगंधिते जनस्पते वा। आदि द्वितीयं तेश वृश्चेति च
यः पयो यो एतास्स गंधिते जनः। अतपः फलांतानां आदि द्वितीयो दात्तं। राजादन फलं। मांत स्यात्।

शब्दप्रश्न

१८

त्पात्पूर्वकनायायांतस्पचनालघुनी। नाशोत्तलसुचगदातेस्तः। मनाया। मभा। शिंशुमारोडुंवरवनीवर्दी
ष्टा। पुस्तकवसोवा। अत्पात्पूर्वमुदात्तद्वितीयवासांकाशपकापिल्यनासिकपदावीवाटानां। द्वितीयमुदात्त
वा। सांकाशपमित्यादि। र्घांतस्पहपादेरादिर्वा। ह्यादेर्हवादेः। हनीषा। लंगलीषा। गशीरदाशेस्कपाल
फलालशेवालशामाकशरीरशरावहदग्रहिरापाएणापत्यदेवराणां। एषामादिरुदात्तः स्यात्। महिष्य
षाद्योर्जायेष्टकात्पावेता। आदिरुदात्तः। महिषी। जाया। अषादा। उपदधाति॥ ॥ तृतीय। पादा। शकटि
शकटोरत्तरमहत्पर्यायेणा। उदात्त। शकटिः शकटी॥ ३॥ गोष्ठतस्त्राद्यतानामधेयस्या। अत्ररपहत्तक
मेणोदत्तं। गोष्ठजः॥ ३॥ ब्राह्मणाः। अन्यत्रगोष्ठजः पशुः॥ कुरुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतोदत्तः। पाशवत
स्योपोत्रमवर्जं। शेषेक्रमेणोदात्तोपाशवतः। धूम्रजातुमंजुकेशकालवालस्थालीपाकानामधूज
लस्थानो। एषावतर्गाधूम्रभृती। अत्रशतुगेवर्जपित्वाशिष्टानिक्रमेणोदात्तानि। धूम्रजातुः। पुंजकेशः। का
लवालः। स्थालीपाकः। कपिकेशहरिकेशयोश्चदसि। कपिकेशः। हरिकेशः। न्यङ् स्वरोस्वरितोः। स्पष्टः। एम
न्यर्बुदयत्कशयोरादिः। स्वरितः स्यात्। नित्यशिक्षकाकार्यधान्यकन्यारातेन्यमनु आणा मंतः स्वरितः १८
स्यात्तत्तिलानांभवत्तत्तिलंतिष्ठा यतोनाचरतिज्ञासेवित्त्वमस्वीयाणां चंदसि। अतस्वरितं निवृत्तसम

सिमेत्यनुचानिपूरीरुत्तताउत्तत्वा पश्यन्तमन्ता मन्त्यकेसमे सिमस्यै सिमस्याथर्वणीतग्रहातः। आथर्वणा
 इति प्रापिकं तत्र ह्यस्येत्येवंपरंवा ॥ तेन वायस्यनुते सिमस्या इत्यस्ये हेपिभवत्येवा निपाता आधुततास्वा
 हा उपसर्गा आभिवर्जं। एवादीनामन्तः। एवा एवा नूनं सह ते पुत्रस्तरिभिः महापष्टस्पत्नीये सह स्पमरति प्रक
 रतो महशस्त्राधुतत इति त्रिपाचः। तद्वित्यं। वावादीनामनुभाबुहातौ। उभौ ग्रहा मनु रात्रं परमे कवर्ज
 मित्यस्य बाधाय। चदयोनुहाताः। स्पष्टं। यथेति पादौ। तन्नेमिभूभवो यथा। पादौ ते किं यथानौ अहितिः
 क रत्। प्रकारादिद्विरुक्तौ परास्यो तग्रहातः। पश्यन्तः। शेषं सर्वमनुहातौ। शेष मित्यादिद्विरुक्तस्य पर
 मित्यर्थः प्रप्रायं। दिवैरिवो। इति शां तनवाचार्य प्रणीतेषु फिदस्त्रेषु त्वरीयः पादः ॥।। प्रासंगिकं स
 माप्यप्रकृतमनुसरा मः ॥ अ एक एकाल प्रत्ययः एकाल प्रत्ययोयः सो एक संतः स्यात्। संज्ञा प्रवेशात्
 ए एकस्ये पादयः। एकैति मर्थः। निपात एकान्तिपेकयहो नवर्ण ग्रहो जातिग्रहण मिति तापने पि
 अत्यहण सामर्थ्यो देवहव्यक्तिपरत्वात् किंचास्त्रमेवैहं मर्थः। अ एक प्रवेशे शेषल ग्रहो नेवमिद्वे ॥ न
 च सरोस्त्रनोतीति सुरासत्ता। तमाचक्षणाः सरोत्पत्रधात्ववयवस्य मुत्तोपः स्यादिति वाच्यं। प्रत्यया प्रत्यय
 परिभाषया गतार्थत्वात् विभक्ति साहचर्याच्च। यथा सूत्रा रं मेपिति एसा हवयो त्मे रपिति ड. एवग्रहण

शृङ्ग

२०

स

रमैतीदितिप्रियोनभवति।वेरशकृष्णसत्रतवकारेकारयोःन्यतरमनुनासिकमाश्रित्याश्रुतग्रहणोप्रत्याख्यास्य
तएवतत्पुरुषःसमानाधिकरणःकर्मधारयः॥समानाधिकरणवयवस्तत्पुरुषःकर्मधारयसंतःस्यात्॥सं
ताप्रदेशाःपुंवत्कर्मधारयेत्यादयः॥समानाधिकरणोपदेशाश्रयत्वेनस्तोत्येत्पदंआद्यंरायहितपूर्वकाले
केतिप्रकरणस्यांतकर्मधारयशेतिक्त्वातत्पुरुषानुवृत्त्यापयोयेत्येवकाराहतिशेत्पदाविवसमुच्चयः
साध्यतेतदेहंस्त्रंशक्यमकर्तुं॥॥प्रथमातिर्हिष्टंममासउपसर्जनं॥॥ममासविधायकंशास्त्रंममासता
दृष्टोत्तममस्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्यावा॥तत्रप्रथमपापविहिंशतेतदुपसर्जनंस्याताद्वितीयाश्रितादिभिः।क
श्चाश्रितः।महासंताकराणामर्थतार्थान्तोकेत्यप्रधानमुपसर्जनमाहुः।तिनएतःकुमार्याःएतकुमार्यादित
त्रोभयोःपृथीतिसूत्रेप्रथमातिर्हिष्टत्वाविशेषेपि।तैवोपसर्जनंनटकुमारी॥तेनकुमारीशब्दमनपूर्वनि
पात्तोनवागोस्त्रियोरितिद्वयः।नवरातःकुमारीतिप्रथमांतेनैवविग्रहइतिभ्रमित्य।मूलाभावात्तथा
वतत्पुरुषेत्तज्यार्धतृतीयासप्तमीतिसूत्रेपामेकारकेपरमोणकारके।तोत्पादावतिप्रसंगमाशंक्यतद्व्या
पतिपहोक्तपरिभाषावत्वेनसमाहितभाष्ये।अनेकमन्यपदार्थइति।सूत्रेपिभाष्यकेयटयोःस्पष्टमेतत्तत्र
थमांतेनैवविग्रहइतिनियमोनास्तीति।परिनिष्ठितविभक्त्यैवविग्रहस्योचितत्वाच्च।अतएवप्रमाणगुणोति २०

समानाधिकरणो न पृष्ठी समामनिषेधोपि संगच्छते॥ अतएवचैकविभक्तिचा पूर्वनिपात इत्यस्य विषयत्वा
भासा हेतत्वा॥ उक्तीत्यासूत्रभाषा दिख्यमानायाश्च द्वितीयाद्यन्ततया परिनिष्ठितस्य प्रथमोत्तेन विग्रहो
नास्तीत्येवोच्यतां तत्किमुच्यते॥ निषमोनास्तीति॥ सत्यं॥ अस्ति तत्राद्याने वने॥ तथा हि॥ राजकुमारो इत्या
देः परिनिष्ठितस्यार्थप्रदर्शने परेतौ किके विग्रहवाक्ये प्रकृतिभागमात्रेण व्येयं न तु समासोत्तरविभ
क्तिरपि॥ न हि पृष्ठीष्वप्याव्येया॥ किंच तु वादमात्रं तस्या तत्रानिपदिकार्थमात्रव्याचिख्यासा योष
थमया विग्रहः केन चार्थतो॥ अतएवाहरीतकीं पुंस्वरजन्मातेव हितकारिणीमित्यादि प्रयोगाः सं
गच्छन्ते॥ मातेति प्रथमोत्तेन समासेवाधकाभावात्॥ अतएव पचतीति याचकस्तं पाचकमित्याद्यपि
सम्पगेवेतिरिक्॥ तस्माद्वितीयाद्यन्तस्य परिनिष्ठितस्य प्रथमया परिनिष्ठितया वा विग्रहो न तु न
ह्यभयमिच्छयेति निष्कर्षः स्यादेतत्॥ यद्यत्रार्थसंज्ञेयं पाचकं हंराको गोगर्भिणीत्यादिषु विशेष्यपूर्व
निपातो न स्यादिति चेत्॥ हंराकनागकुंजरैः पूज्यमानं च तस्या होगर्भिणेत्यादौ विधित्वा को प्रथ
मानिद्देशस्यानन्त्याद्यत्वादोषः॥ तस्मात्सति संभवे व्यवस्थापकमचर्थत्वमिति स्थितं॥ एकविभ
क्तिचा पूर्वनिपाते॥ अथोधिकारादिह समासार्थमतो किके विग्रहवाक्यं समासः॥ तत्र विशेष्यसमर्पके

शचप्र

22

पदेषु योगमहादनेकविभक्तियुक्ते पियत्रिंशत्तविभक्तिकंतदुपसर्जनमंतं स्यात्पूर्वनिपातेतरस्मिका
 र्योऽतिश्रुंतोमालातिमालः॥ इहात्किंतमतिश्रुंतंनेत्यादिक्रमेण सकलविभक्तियोगेपिमात्राशर
 स्पद्वितीयानिपमात्संज्ञायां मत्प्रां गोस्त्रियोरितिद्रुस्यः॥ एवं निष्क्रोशो विस्त्रिहादि एकविभक्तावेषध्वंतव
 धनं। नेह। अर्धपिप्पल्या अर्धपिप्पली। नत्रेवंपेचवद्वीनसिध्मेत। मत्प्रां अतएवसंज्ञापूर्वकतयाव्यवस्थि
 तविभाषाअपत्तेमवाग्धपिप्पलीमाधयित्वाः पश्येतेतिवार्तिकं नारद्व्यमितिप्रमाणिकाः॥ भाष्यमा
 ध्यत्रैवतात्पर्यं॥॥ इतिश्रीशरकोक्तनेप्रथमस्याध्यायस्पद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकं॥॥ अर्धवस्था
 तुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ इत्यादीन्यनुत्यत्रानुदाहरणं अनुत्यत्रिपक्षस्यवेदमेवतापकं। यत्तस्युत्प
 त्तिप्रज्ञेपिनिपातार्थमनुकरणाथंवेदमितिहरदत्तेनोक्तं। तत्रातत्रापिप्रकृत्यादिकल्पनसंभवाहिति
 बोध्यं अर्थवत्किंधनेवनमित्याहो प्रतिवर्णं संज्ञामाभूत्। स्यादेतत्। विशिष्टरूपोपादानेविषयतया
 अर्थवत्प्राप्तिप्रायाइहाप्रवृत्तावपिअधातुरप्रत्ययः। तिपयैरासादेवसिद्धे। नचअधीनेयावत्कइत्याहो
 इहकनौनिरर्थकावपिधातुप्रत्ययोस्तइतिवाच्यं। अत्रादिव्यवस्थायैइहएवार्थवत्स्वीकारात्तत्त्वा
 र्थिकानां प्रकृत्यर्थेनार्थवत्वात्तनचेदंकल्पनामात्रमितिवाच्यं। इत्याहोवेपितथात्वात्ताउक्तं हिअर्थे

व

नानोपपद्यते केवलेनावचनात् सिद्धं त्वय्यतिरेकाभ्यामिति। कल्पिताभ्यामिति हितदर्थः। वस्तुना
पदस्फोटवाक्यस्फोटयोरेवार्थत्वात् मत्प्रे उन्नायमर्थवद्ग्रहणं। इह तु स्पष्टार्थः अधातुः किं अहं न
नलोपोमाभूत् न च सुपोधातुग्रहणात् धातोर्नयं सतेति वाच्यं। एतेनायते दृष्ट्या द्वौ प्रत्ययौ ते धातुग्रह
णस्य चरितार्थत्वात् अतस्तथाऽपि। पचतीति तियोमाभूत् सुपोऽर्थे न चैवं तदन्ते पुच्छति व्याप्तिता
द्वयस्य। अहं सूत्रे तद्विग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। तद्विना तानामेव न त्वन्यप्रत्ययानां निति। न च
तत्रापि संज्ञाविधित्वेन तदन्तग्रहणं तन्मिति वाच्यं। अर्थवदित्यनुवृत्तिरसामर्थ्येन तत्सिद्धेः प्रशंसायां
हि मत्प्रे एकाशीभावेन लोकि कजयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसार्थः। अधातुप्रत्ययाविति सिद्धेन जड
योपादाने स्पष्टार्थं महासंज्ञाकरणं प्राचामनुरोधात्। कृतद्वितसमासाश्च। अर्थवन्त एते प्रातिपदि
कसंज्ञाः स्युः। विशेषणसामर्थ्यं नरन्तविधिः। न हि जहत्स्यार्थायां वृत्ते कृतान्तद्वितानां वा अर्थोऽस्ति
। भूतपूर्वगतिलभस्तुश्च प्रशस्तमिति तद्विना अधातुरिति पर्युदासैः प्राप्तेः कर्ता हर्ता अतदि
तानामेवेति नियमेन निरासे प्राप्तेः सति हितत्वाच्च कृद्ग्रहणेन प्रागुक्तमेव बाध्यते न तस्मात्प्रह
णकृतो नियमोपि तेन कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थानात् मूलकेनोपदेशमिति वाक्यस्य न भवति।

३६

३७

शृष्ट्र

२२

ननुवाद्यमामान्यविंतायां समास नियमोपि बाधेत विशेष विंतायां तु मध्ये यवा दत्ता यावता रात्र
द्वितनियमोपि न बाधेतेति चेत् सत्यं श्राय एवेह पक्षः नववाक्येति प्रसंगः शशधिकारमाश्रित्य
हार्थवन्ननैकार्थोभावविवक्षणीति अतिशयेन तत्प्रसङ्गात् वक्ष्यमाणरीत्या प्रत्यक्षरिति नि
षेधः प्रत्ययां न पर इति पक्षे तु मध्ये यवा दत्ता यावत्सर्वेषु सिद्धिः तद्विनाः ओपगवः अत्रानेन पूर्व
रावा संज्ञा नियमविधीनां विधिरूपेण निषेधरूपेण वा प्रवृत्तिरिति मतभेदस्मीक्यतात् एव स
मासेपि न वा समर्थे समासेषु विधायं समासग्रहणमिति वाच्यं अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वा
त्तत्र ग्रहणसमर्थानां तर्हि कथं संज्ञेति चेत् धर्मियाह कमानादेवेति गृह्यमाणः अत्र यत्नलात्थो ह्यि
दिना हि समासे उपपदे क्व विधीयते उपपदे च महासंज्ञाकरणवलादिभक्त्यन्तमेव निष्पात्य क
ते समासग्रहणं नियमार्थं महासंज्ञा निवर्तयतीति स्थितं नियमश्च सजातीयापेक्षः ए
व पूर्वभागः पदे अत्र प्रत्ययभिन्नः तादृशस्य समुदायस्य वेत्त्या तर्हि समासस्यैवेति षड्विधे
पि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाद्यभिचारः तेन वद्वचश्च पूर्वस्यास्यैव संज्ञेति बहुपद्वत्तिरकारा
कारस्योदात्तनालम्पते प्रथमस्य नमोस्तु किंचितः सप्रकृतैव कृत्तयमिति चित्सरैकतेपन

राम
२२

विभक्त्युत्पत्तेश्च त्रयथा तजमेवोदात्तस्यादात्तशब्देत्यादि किं। हरिषित्पादेनेन न्याहन्निर्माभूत्।
एवमस्तुको दोष इति चेत्। शृणु। न तथा सति जन्मवानित्पादौ तद्विनां ते विपर्ययतद्वितग्रहणं स्यात्।
एतानां वित्पादेस्तु प्रातिपदिकत्वं केन चार्थेनां। न तावदनेन नियमेना। एवं भागस्यापहत्वात्।
नापि तद्वितग्रहणो नातस्पोकरित्पानियमार्थत्वायोगात्। न वस्तुपौधात्। प्रातिपदिकयोरिति धा-
तुग्रहणं प्रत्ययानां प्रातिपदिकसंज्ञानेति तापकमिति वाच्यं। तस्य प्राप्तादी यतीत्यादौ हरिषिति
वदधातिपदिके च रितार्थत्वात्। नापि श्राव्यहणं तापकं। लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धौ तस्यार्थता
या एव सिद्धौ तद्विषयमाणात्वात्। तस्मादुक्तमेव साधु। यद्यपि प्रकृतिप्रत्ययभावात्तापत्रसंघविषयको
नियम इत्यपि तद्यापि मरूपसूत्रे समुदायादिभक्त्युत्पत्तिरिति ग्रंथं योनयितुमिदं गोस्वमाह तं नि-
रूपेत्। न त्वेवास्तु। तथा च तद्वितग्रहणं नियमार्थमेव। भेदसंज्ञाद्वारकमर्थवत्त्वमिति केयटस्या-
प्यपमेव भावः। भेदे परस्परपरिहारेण प्रयोगे सति संज्ञासद्वारकमित्यर्थोत्। न तु भेदः संज्ञा
वाक्यं वा वाक्यार्थस्याशये न तु द्वयं। बहुवचसमासयोर्वैकल्यात्ताभावात्। यद्वा। सात्यहाद्योरिति सानि
ग्रहणात्प्रत्ययानां प्रातिपदिकमिति सिद्धे एवं सूत्रस्य प्रत्ययग्रहणं सामर्थ्योत्तरं न परं।

३

१

शब्दप्र. २
१३

तत्संज्ञासूत्रं तद्विग्रहणं तद्विधेयं तद्विधेयमेवास्मादेतत् । एतन्नयेपि राजपुरुषावित्पादौ पुरुषावित्पादेः संज्ञा
 दुर्वारेति प्रातिपदिकावयवत्वात्सुयोक्तुं कस्यादिति चेत् । तामैवां न हत्वा र्थायामानर्थक्यात् । अत हत्वा र्थायाम
 विपूर्वपदविनिर्मुक्तस्य विशिष्टार्थविग्रहात्सहितस्यैव विशिष्टार्थगमकत्वात् । प्रशंसायां हि मत्तु वित्पुक्तं ।
 एवं च पदवित्पादावपिमिलितयोरेव पदयोः सहभूतार्थनाप्रत्ययानां प्रकृत्यर्थोचितस्यार्थबोधकत्वा
 च वरावित्पुक्तो नार्थवानिति । एतेनासमर्थसमासे दूषादिमादिवहनार्थे केविध्यर्थसमासग्रहणं किं न
 स्यादिति चोद्यं प्रत्युक्तं । अर्थवद्ग्रहणस्येहाद्येताया एवोक्तत्वादिति चेत् । यदि तु नैवाधिकरीत्या अर्थवत्त्वं
 वृत्तिमत्त्वं तच्च समासस्य नास्तीत्याश्रित्य समासग्रहणं विध्यर्थं । तद्विग्रहणमपि न तथा । अत्रत्यपरति तु
 सधवारणार्थमित्याश्रीयते तथापि न हतिः । तद्विग्रहणस्य न द्विशिष्टपरतामाश्रित्य बहुपठवत्स्य
 सप्तसाधत्वात् । किं त्वस्मिन्पक्षे सिद्धं तद्विरोधः । वचनकीत्यत्रातिप्रसंगश्चेति यथास्थितमेवास्मात् । इह
 करणोपस्थाश्रुताः प्राधान्यादृष्टा एवेत्यवधीयां । निपातस्यानर्थक्यप्रातिपदिकसंज्ञावक्तव्यायेषां द्यो
 त्पोष्यर्थो नास्ति तदर्थमिदं । अवद्यति । अनुक्तसमुच्चयार्थावकाशात्सिद्धमिदं । अनुकरणेषु तु अनुक्त
 र्थे तासहस्रविधविवक्षायां मर्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकताभूततायामिति यथा । भेदविवक्षायां तु सं

एतत्
१३

तास्यादेवाधुवोवृत्तिरिति पथुदामा पत्रिः प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशस्यानित्यतयो वडं
शेषवत्तावपिसंतोशेः प्रवृत्तिर्यमवाताएतच्चरु कसूत्रे उपपादिता ॥ इत्थं न च संसारे प्रातिपदिकस्यात्की
चे प्रातिपदिकस्याजंतस्य द्रस्वः स्याता श्रीयं कुतः ॥ प्रातिपदिकग्रहणामर्थान्नेहा कांजे कुशो इह
त्वं तादिव द्वेयतिदेशेनास्ति प्राप्तिः न च विकपज्ञे वारिणीरतिव्यावर्त्य कतार्थे तेति वाच्यं ॥ तत्रापि प्रा
तिपदिकमित्यस्यानुवृत्त्यातिदेशे मानर्थस्य सुवचनात् ॥ लस्यानुगंधेन पक्षान्तरस्यैव सग्रहत्वाच्च ॥ पक्षाका
र्षकालपक्षप्रत्ययातस्यनेति प्रसज्य प्रतिषेधे चाश्रित्य समाधेयं ॥ न चैवं ब्रह्मवधूरित्यत्र स्वादयो न सु
रिति वाच्यं ॥ लिंगविशिष्टपरिभाषया यश्चरित्यनेव तत्ति द्वेः ॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य उपसर्जनं योगो
शब्दः तादृगेव च यत्स्वी प्रत्ययांतं तदंतस्य प्रातिपदिकस्य द्रस्वः स्यात् ॥ चित्रगुः ॥ निष्कोशां वि ॥ उपस
र्जनस्य किं ॥ सुगोः ॥ एतत्कुमारी ॥ स्त्रीशब्दः स्वयं ते ॥ तेन स्याधिकारो रूपस्य य प्रहणावेह ॥ अतिलस्मीः
अतिश्रीः ॥ कथं गो कुलं एतत्कुमारी पुत्रः इति चेत्ता श्रुत्य ॥ उपसर्जनं न च स्य समसं द्वि कृतया यस्य प्रा
तिपदिकस्य द्रस्वो विधीयते तदंतर्गतं सर्वपदार्थं प्रतिपद्यन्ना पदभूतयोगोस्त्रियोगुणीभाव
सदेहं द्रस्वत्वात् न चेह तदसि ॥ गोः कुलं प्रति गुणीभावे पिगा प्रत्यतयात्वात् ॥ कुमायाश्च पुत्रं प्रति

शब्द-प
२४

अत्रिगुणीभावोऽनेन द्रष्टव्यं न वेद न ह स्मिन्नेतत् कुतश्च नित्यगुणीभावोऽयमात्रस्य तस्यात्वात् कुमायोश्च
अत्रिगुणीभावेऽपि गजानं प्रत्ययतथात्वात् शास्त्रीयं वेदोपसर्जनं गृह्यते। कृत्रिमत्वात् अत एव प्र
त्ययमात्रस्य तथात्वात् स भवान्न दंतलाभः। पदितुलौकिकमुपसर्जनं त्वं गृहीत्वा प्रत्यय एव विशेष्येन
न दृश्यते कथाः पलानि हरीतक्यस्तत्रातिव्याप्तिः स्यात्। अथ कथं गतकुमारीमतिक्रान्तोतिगत्
कुमारिरिति। अनुपसर्जनेऽपि प्रत्यये तदा दिनियमोनेत्युक्तं तया गतकुमारीशब्दस्य स्त्रीप्रत्यया
तत्त्वादिप्रतीतिरिति। अतिक्रान्तं प्रतीत्यसावुपसर्जनं न तदुपगतानं प्रतीतिविवेकः। अत्रत्यः कैयटस्त्वा
पानतश्च वधेयः। अत्रवार्तिकः। इयमो वहुव्रीहोऽपुं वहुवचनमिति। इयमनाद्यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तातो
यो वहुव्रीहिसत्त्वात् इत्यनेत्यर्थः। गोस्त्रियोरिति हि द्वौ विहितः तत्र पुंसि यश्चास्त्रीप्रत्ययान्तताना
स्ति तथेह बोध्यमित्येवं वचनव्यक्त्या इत्स्वाभावः पर्यवस्यति। वक्षः श्रेयस्यो यस्य स वहुश्रेयसी।
इयमशेतिकनिषेधात् वहुव्रीहो किं अतिश्रेयसि। लुक् द्वितलुकि। तद्धितलुकि सति उपसर्ज
नस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात्। लुक्तावत्प्रत्ययस्यैव संभवति। न तु तदंतस्यात् अत एवोपसर्जनात्
न मिह लौकिकं न तत्पूर्ववत् स्त्रीयां अस्मभवात्। न हि प्रत्ययमात्रं शास्त्रीयस्य उपसर्जनं ग्रामलक्याः २४

फलमामलकं नित्यं च शरारिम्पतिमयः फले लुक् । ततो नेन गौरादिशीघ्रौ लुक् । इह पूर्वसूत्रस्या
 वकाशो निष्कोशो विः । अस्या वकाशश्चा मलकं पंचदशारणो रेवना । स्प पंचे दृश्य वत् परत्वाद्भुगेवा
 द्भुगेऽप्यः गोत्पादस्यानदिनलुक् । लुकोपवासाये च भिगोत्पीभिः क्रीनः परः पंचगोणिः दशगोणिः
 गोत्पीशब्दः परिमाणवचनत्रावपनवर्तनश्च । । नत्राघातप्राघातेषु ज्ञादितीयादाहीयष्टकानयोश्च
 ध्वनिलुक् । लुपिषुक्तवद्यत्तिवचने । पावामि हं सूत्रं ह्यणार्थं पाणिनिश्च वृद्धनित्यपि सति प्रक
 तिवर्तिगवचने स्तः । पंचालाः स्तनियाः पुल्लिगवद्वचनविषयाः । ते षो निवासो जनपदः पंचालाः ।
 । पंचालस्यापत्या निवहनि । जनपरशस्त्रास्त्रविद्यादभ्रतिनशजाः । तश्चाजस्य वद्वेषु नतस्तस्य
 निवासस्त्याजो जनपदेषु । लुपि किं लुकाः स्तपः स्तपः लवणास्तुक् । व्यक्तिवचने किं । हरीत
 की । पंचाला इत्यादिषु षष्ठातिरेणोमाभूता । समामे उच्चापहस्यवद्वचनस्य । लुफा निधमार्थमि
 ह । मथुरा पंचालाः । उच्चापहस्येति नियमात्त्रे हापंचालमथुरे । वद्वचनस्य किं । गोलेयामो मथुरा
 च गोदमथुराः । श्वेषहस्यद्वित्वातिरेशः स्यादेवा विशेषणानां चानाते । लुवर्थस्य विशेषणानां
 मपित हस्तिगवचने स्तः । तानि वज्रफिचा । पंचालारमणीयाः गोले रमणीयो अजातः किं । पंच

नृधरतिलुषाचर्मविकारविशेषोवधिका। अथवाधिकादर्शनीया। तदिहदेवार्तिके आद्यस्य तृतीय
 स्यापवादइति स्थिते। इदं त्ववधेयं। इहामित्रपदशोनीयपदयोर्विशेष्यविंगे प्रतिषिद्धे न पुंसकत्वं प्राप्नोति।
 प्राप्यकारीयोहाहृणाप्रामाण्यावभवतीति तदशिष्यसंज्ञाप्रमाणत्वात्। तत्सुक्तवद्वचनं अशिष्यं अच-
 र्त्तव्यं। कुतः। प्रेतानां प्रमाणत्वात् अप्रभावात्। यथा वा। एतादृश्याद्योनयौगिकाः। तत्रिवासेपि देशं न
 रे अप्रयोगात्। देशे न त्रीन् प्रीत्यधिकृत्या रूपवेषत्यपविधानाच्च। किंतु सताशराएते। ते च यद्विगमस्य
 तथा लोके प्रसिद्धास्तत्र प्रमाणभूत एवातदर्थं प्रमायका इत्यर्थः। यथा आपो रारावने गृह्यः। सिकता
 वर्षा इत्यादौ नेह शास्त्रे तु शासनमात्रं तथेदम। प्रिमास्ति। किंचालुयोगा प्रख्यानात्। लुबुप्पशिष्यः
 । तत्र पदे तुषावाणादिभ्यश्चेति। कुतः। योगस्यावयवार्थस्येह अप्रख्यानात्। अत्रतीति। तथा चान-
 तस्य निवासो ह्यभवश्चेति तद्वितो नैवोत्पद्यते किंच लपो विधानेनेत्यर्थः। योगप्रमाणो च तदभावे
 दर्शनं स्यात्। चकारेत्यर्थः। यद्विहियोगस्यावयवार्थस्येदं प्रमाणं बोधकं स्यात्। तदा तदभावे न ह-
 र्ण्येता। हर्ण्येनैव संप्रतिविनैव ह्यत्रिपयोगं न तत्र पदे यंचालशब्दः। न च भूतपूर्वगतिः। अत्रिपयोगादे-
 शे हेशयोगाद्वा ह्यत्रियेश इत्यत्र विनिगमकाभावेन वै परीत्यस्यापि स्ववधत्वापत्तेरिति भावः

शरूप
१६

अतो ह्यदिवचनार्था एवैते इति तत्त्वा प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणात्वात् ॥ प्रत्ययार्थः प्रधा
नमित्येवं रूपं वचनमपि अशिष्यं ॥ कुतः अर्थस्य लो कत एव सिद्धेः ॥ आत्मा तस्य क्रिया प्रधानतया अभि
चारश्चेत्यर्थः ॥ कालोपसर्जनं च तत्त्वा ॥ अतीताया एवेः पश्चादेन आगामिन्याः पूर्वोद्देशेन च महितो हिव
सोऽद्यतनः विशेषणमुपसर्जनं इत्यादि क्रमेण काल उपसर्जनं च पूर्वोच्चार्यैः परिभाषितं तत्रापि तस्य
अशिष्यत्वं समानमित्यर्थः ॥ लोकप्रसिद्धा देवेति भावः ॥ आत्मा आत्मा मेकस्मिन् बहुवचनमन्यतराणा
मा ब्राह्मणाः पूज्याः ॥ वासराः पूज्यः ॥ एकोप्यर्थो वा बहुवदित्पति देशादिशेषाणां अपि सिद्धां बहूनां
वचनं बहुवचनं प्रतिपादनमिति न्यायानाद्यानि देशः कलितः ॥ अस्मदो द्वयोश्च ॥ एकत्वे द्वित्वे च वि
वक्षितेः स्मदो बहुवचनं वा स्यात् ॥ वयं ब्रूमः ॥ पक्षे अहं ब्रवीमि आं वी ब्रूवति वा स विशेषणस्य प्र
तिषेधः ॥ पटुः हं ब्रवीमि कथं तर्हि त्वं राजा वयं पशुपासितं रुप्रजाभिमानो ब्रता इति भर्तृहृदि ॥
ब्रान्नतत्त्वमपि विधेयत्वाद्भवत्येव ॥ अनुवाद्यविशेषणं परत्वात्प्रतिषेधस्येति ह्यहं ॥ भाष्ये चेत
त्सु प्रत्याख्यातं ॥ तथा हि अहंकारवृत्तिरेष्यमानां चक्षुरादीन्द्रियाणां तत्रादात्माहं हमुखे एव
गोचरतामेव हेतुं प्रतीतिश्च ॥ अहंशृणोमीति च नमः ॥ ओं शृणोतीत्यपि व्यवहारादी तत्र चक्षुः ॥

तरीनां बहुत्वाद्देवस्वातंत्र्ययोर्विधत्तायां वयं धूम इति सिद्धं। अथैवमात्रविवक्षायां त्वएकवचनं। नचगौण
ना। गौणो ह्यसित्यादीनां यावद्यवहात्वाभावात्। एतेन युष्मदिगुणवेकैषामिति वृत्तिकारेण पठितम
पि गतार्थं। त्वं गुरुर्गुरुव इत्यस्योक्तरीत्या सिद्धं। अतएवावायाः कथयेतीत्यादिलौकिकप्रयोगोपि
मंगलते। फल्युनी प्रोष्ठपदातो घनज्ञवे। ह्योरित्यतु कर्षादित्येव कृत्वप्रयुक्तं कार्यं वा विधीयते॥
तेन विशेषणोपि सिद्धं। पूर्वफल्युत्थो। पूर्वाः फल्युत्थः। पूर्वप्रोष्ठपदे। पूर्वाः प्रोष्ठपदाः। न ह्यत्रैकं। फल्यु
त्थो माता विके। फल्युत्थो जाते इत्यर्थः। फल्युत्थः। पादाभ्यां गौणा विनिरा। दिव्यादीनां एकस्यां तु ना
रायीनेमौ राक्षसप्रयुज्येते। वृद्धतावयवभेदे सपुत्राय एव निरुत्तवा ता। सूत्रे तु तत्रैव इति प्रथमा द्वि
चनं। नरुत्रेयव्यभिधीयते इत्यर्थः। त्वं इति पुनर्वसोरेकवचनं। ह्योरेकवचनं वाप्या ता। पुनर्व
सुर्नक्षत्रमदिति हेतुता। पुनर्वसुत्वा। लोके तूद्धतावयवसमुदाये निरुत्तवा दिव्यवचनमेव। गौगता
विवरिवः पुनर्वसुः। विशाखयोश्च। प्रायत। विशाखानक्षत्रमिंद्राग्नीदेवता। पक्षे। विशाखे। त्वं इती
त्यनुवृत्तेर्लोके विशाखे इत्येव। अमरकृपाधा विशाखेति प्रपुंतामो द्विवचननियमं नेत्यत्र।
सूत्रे त्रसमीनां। तिष्ण पुनर्वसोर्नक्षत्रं ह्येव कृत्वचनमप्यदिवचनं नित्यं। त्वं इतीति न संवध्यते॥

शरप्र.
२७

ना

पूर्वत्रचकारेणानुक्तं कृत्यात् एतदर्थं एव हि पूर्वत्रयोगविभागाः तिष्ठ एकः पुनर्वसूद्वौ। तेषां द्वंद्वो वक्तुं
र्थः। तत्र वक्तुं त्वेदित्वं वक्तुं त्वेतिदेशो यो। तिष्ठ पुनर्वसूद्वौ इति किं। विशाखानुगुणाः
न सत्रेति किं। तिष्ठ पुनर्वसूद्वौ मागवकाः। तिष्ठ पुनर्वसूद्वौ शशाङ्गभ्यां न सत्रेण पुनर्वसूद्वौ काल इत्यणालुव
विशेषे। न तौ र्थे संधिवेलादिस्त्रेणानुगुणं तस्य अविश्रामं लुप्तं न संधेत्पादिना लुक्। मागवकं च त्रिंश
द्वंद्वो न तत्र न सत्रं च त्रिंशद्वंद्वं। न चार्थगोणाः। योगिकत्वात्। ननु न सत्रं इत्यनुवृत्त्या सिद्धमेतत् किं पुनर्न सत्रं
ग्रहणं न। अत्र भाष्यं। पयोयाणां मपि यथा स्यादिति तस्यार्थभावः। तिष्ठ पुनर्वसूद्वौ शशाङ्गभ्यां संधेयेन
न सत्रेवर्त्तमानो यो न सत्रं शशाङ्गं द्वंद्वं इति व्याख्या। पुनर्वसूद्वौ सिध्य पुनर्वसूद्वौ तिष्ठति ति
त्वादेतत्। यथाभावे वा कर्म केन इत्यकर्म केन क्रियांतरं गच्छत्यकर्म तिष्ठति तेन न सत्रं वहिर्गंगे काला
दिकर्म। तथा गंगस्य कालस्य व्याख्या च हवति तिष्ठ पुनर्वसूद्वौ तिक्तां ता इत्यादेः। सिद्धं च पि माग
वकस्य वहिर्गंगस्य व्याख्या येषु पुनर्न सत्रं ग्रहणं मत्तु। यद्वा तिष्ठ पुनर्वसूद्वौ रितियोगं विप्रत्यये
शांतास्य मपि तिष्ठस्य कर्म न सत्रं एवेति व्याख्या स्यात्। तेन तिष्ठ पुनर्वसूद्वौ न सत्रं गणितलोप
इति सिद्धं। तस्माद्वहिर्गंगस्य व्याख्या योगविभागेन वा कृत्या नार्थं न सत्रं ग्रहणं कथं पयोपग्रहणा

राम
२७

अथान्तरात्कर्मते॥ अकर्मकशब्दः कर्मव्यावर्तयन्मुत्तमं रंगमेव व्यावर्तयतीति युक्तं॥ न ह्यत्र शब्दस्त्वार्थार्थेण
 पुनरप्यापारं व्यावर्तयन्नविशेषा दुभौ व्यावर्तयतीति नाद्यफलं॥ नापि द्वितीयं॥ पुनरर्थवचनस्यावश्यं
 कत्वात्॥ अतएव पक्षद्वयेऽप्यपारितोषादप्येकान्तमुक्तं॥ इदं द्वयं किं॥ यन्निष्पन्नं पुनर्वचनं येषां ते नि
 ष्य पुनर्वचनं तिष्ठ्यादय एव विषयविषया इह वदु ब्रीहिणोऽर्थे तेऽनो भवत्पयं न ह्यत्र समासः न तु द्वं
 वदु वचनस्य किं॥ इदं तिष्ठ पुनर्वचनं॥ सर्वो द्वयो विभाषये कवन्त्या यमि द्वं चेदं प्राणपंगादीनां समा
 हार एवेति हि नियमः॥ अत विपरीतः॥ चार्थे द्वयं इति रथ विधानात्॥ प्रकृतसूत्रे बहु वचनं यद्वा द्वे
 तिदिक॥॥ इति श्रीशारकोक्तमेषमस्याध्यायस्य द्वितीयोऽवधिर्द्वितीयमाह्निकं॥॥ सन्तुपाणामेक
 शेष एक विभक्तौ॥॥ समा नापां विभक्तौ यानि सन्तुपाणेषु वदन्ति तेऽं मध्ये एकं वशिष्यते॥ अत्रैव निवृत्ति
 तेनांतरंगोऽयमेक शेषः सुबुद्धेः प्रागेव ज्ञेयं तत्रातिपादिकानो प्रवर्तते॥ हरिणी मृगी हरितवर्णा चानयो
 सह विवस्वा यो हरिणो हरिणः॥ सितितोऽयोः समा॥ वासेन प्रमृक् स मयोश्च तस्मिन्नि श्रीदृषः॥ अथो
 नरेन्द्रस्य निरीक्ष्यतम्येति यः स क्वचुनात्मकदृष्टं प्रत्यय इति मतिशब्दमारूपेपि इहः स्यात्॥ अथापि
 तत्रैव नैकार्थनाम्न्युपगम्यते एवमपि सर्वत्र त्रैलोक्ये च बोधनीयमिति नियमाभावात्पाह्निको

शरप.

२८

हं द्वौ उर्वोराः॥ आख्ये त्वेकशेषे सुवत इय विरहा बंधस्या शाश्विरेव फलिता भवति॥ अतएव एकशेषस्य
हं द्वौ पवा दकते सुहोषः॥ इको गुण बद्धी इत्यस्य अलो त्यापवा दकते तिपक्षेऽपवा दशरप्येत्थमे
व व्याख्यातत्वात्॥ अतएव चरो वरा इत्यादीन्य पीहो राहाणानि॥ तत्रापि ऐच्छिकस्यानेक्यक्तिवो
धो देशकस्यानेकविशकलितशब्दप्रयोगस्य चरो यं वरो ए मिति वक्ष्यो दर्शनेन तद्वदेव सहवि
वज्ञायां चट् चरावित्यादि हं द्वौ स्पड्वो रत्वा ता॥ एतेन अर्थेषु च मुक्त संशयमिति चार्त्तिके दृष्टाना
नार्थो एवे हो राहाणमिति धाम्पे न परास्ताः॥ न च परार्थता वच्छेदकमेवाभावाच्चरावित्या हो द्वे द्वय
सक्तिर्नेति वाच्यं॥ चार्थे हं द्वौ निस्त्वेण साहित्यमात्रे तद्विधाता ता॥ तस्य चरनरेतरयोग बंधे एकशे
षेव विशेषणत्वं प्रयोगोपाधित्वं चासमाहारहं द्वे तत्राध्यायेन मानमित्यप्येतेन तानेवैवमपि वक्ष्यते
शावित्यादि हं द्वौ पत्तिः॥ विरूपाणां मपि समानार्थानामिति चार्त्तिकेन एकशेषात्॥ वस्तुतस्तु सौत्र
एवायमर्थः॥ रूपतेषां धर्तृनि रूपेऽर्थः॥ समानं रूपं येषामिति सरूपाः॥ ज्योतिर्जनपदेति समान
स्य सभावः॥ सरूपाश्च सरूपाश्च तेषामिति एकशेषेण व्याख्याता ता॥ न च स्वांगे स्वव्यापारायोगः वाक्या
परिसमाप्तिन्यायादिति वाच्यं॥ अदृशेता वच्छेदकरूपाक्रान्तनयान्नुज्या स्य प्रयत्नमिति वत्स्वमि

राप
२८

अपि यच्च त्रैलोक्ये तद्विषयविवेचनं तदुक्तं अत्रापि तत्रैव कृतं ॥ अत एव जननीवाचिनो मातृशब्दस्य धान्य
मायवाचिनस्तज्जनस्य च एकशेषं तिष्ठेत् प्रवृत्ते मातृमात्रोः प्रतिषेधः परूपत्वादिति वार्तिके स्वां
तर्गते मातृमात्रोरित्यत्रापि निषेधः प्रवृत्तिः न चार्थविशेषोपहितयोरेव तत्रानुवादः अतश्चाज
ननीवाचिनोरपि निषेधापत्तेः ॥ तत्कथं शब्दस्वरूपपरस्वांतर्गते निषेधप्रवृत्तिरिति चेत् ॥ प्रवृत्तिव
दुत्तराणामित्यतिदेशादिति गृह्यमाणं तत्रैव तत्रैव कारोत्रानुक्तं ॥ तेन एकविभक्तौ
पानिमरूपाण्येवेति व्याख्यानात्परिच्छेदवाचिनश्चास्य प्रितिसर्वनामस्थाने दीर्घविधानादस्मा
रूपादेकशेषाभावात् न च वाचनिकेकशेषविरहेऽपि सिद्धरूपकस्य लक्षणे तत्रत्यायाश्रयापा
क्षिक एकशेषो मातृमात्रोः स्यादेवेति वाच्यं ॥ यान्येकविभक्तौ सरूपाण्येवनेषामेवेकशेष इति
नियमात् ॥ न चैवं चटवराविति पाक्षिकं दुर्वागमिति वाच्यं ॥ तत्राहस्याद्याश्रयणो न सरूपाणामे
कशेष एवेत्यपरनियमाश्रयात् ॥ तस्मात् ॥ बरकुंभौ कुंभकुंभौ मातृभ्यां चेति पाक्षिकं ॥ अति
एवितयं प्राप्तिं स्वैरात्तेन वार्यते ॥ धरावित्पारिमिद्विस्तृप्ता देवतदिनापि हि ॥ जानिपत्तै व्यक्तिपत्ते
पीति निष्कर्षसंग्रहः ॥ स्यादेतत् ॥ देवदेव इत्यादावपि तर्ह्येकशेषः प्राप्नोति ॥ न चैकविभक्तावित्यने

शरप्र.
१६

नतद्वार तां। तस्य सारूप्योपलक्षणात्वात्। एकशेषस्य चानैमिन्निकत्वात्। अथ वक्ष्यमाणरीत्या
कशेषविशेषणतां ब्रूयेतथाप्यनिस्तारः। रेवरेवत्यत्रापि षष्ठीसमासादपरि एकविप्रक्तेः सत्वात्
अंतर्वर्तिन्यास्तत्कालघत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावात्। अत्राहुः। महविवक्षायां मेव एकशेषः
इतरेतद्योगद्वंद्वस्य विषये इति यावत्। अतश्च तेनैकस्यार्थस्य मितितस्येतराद्यर्थः स तथापूतो
विषयः उक्तं च। अनुष्कृतेव मिथानां मेका प्रत्योपजायते। यदा महविवक्षोतामाहुर्द्वंद्वकशेष
योरिति। अपेक्षविषयनियमो अभिधानवत्त्वात्। ननु द्वंद्वेयुनेत्यादिस्मृतेशु सहयोगे तनीया
याः प्रयोगाच्चायदा। एवं सूत्रात् द्वंद्वे इत्यनुवर्तते। अथो धिक्तराद्ये तरे तद्योगद्वंद्ववगमात्। तेन द्वं
द्वे प्रसक्तैः सतीति व्याख्यानात्। उक्तं विषयनियममिति। न च द्वंद्वे कृते इत्येव व्याख्यायतामिति वा
च्यं। सारसमासां तादिदोषप्रसंगेन कृतं द्वंद्वानां मेकशेष इति पक्षस्य ह्यपि विषयमाणात्वात्। एते
न सारवसारवो निर्जडनिष्पीड्यप्रयोगी विन्यास्यानः। सार्या भवाः सार्याः। ते च ते आरवम
हिताद्येति कर्मधारये महविवक्षाविरहात्। विद्वन्मानसराजं हं मेत्यादिभिर्परूपकेतुमा
नसमेव ~~पानसमिति~~ पानसमिति तेन प्रयोगेन तस्यैव एकशेषः। महविवक्षाविरहात्।

एम
२६

मा रवत्पत्रा पितृया स्यादिति चेत्ता पत्रे एवमेवाता वता पित्रमयप्रयोगस्य निर्वोधं ता न चैवं समा
 हारं द्विविधे एक शेषाननुशासनात्पात्रिकं च वदन्मितादिदुर्वोमेवेति वाच्यं तत्रानभिधानस्यैव
 शास्त्रीकरणायत्वा ता अस्तु वा तत्रायेक शेषप्रवृत्तिः न चैवं न पुंसकतापत्तिः समाहारद्वेष्ट एव
 न ह्यनुशासनात् तद्यावत्प्रत्यर्थं शरुनिवेश इति पक्षे न ब्राह्मण हत्यादौ सकल व्यक्ति संप्रहोभ
 विष्यतीति प्रतिव्यक्ति लक्षणं नावर्तनीयं एकवचनं स्यात्ता स्यामिति तापकादेक शेषे कृते ए
 कवद्विधौ नैति तत्तत्त्वं एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेत्पादौ तु द्वे द्वे कशेषौ उभावपि अनभिधाने नैव वा
 णीयो उत्सर्गतः संख्या शब्दे चैवमेवेति बोध्यं विंशतीत्यादौ त्वैक शेष इष्ट एवेति हिक्का एवं
 स्थिते सूत्राभिपक्षे पिव ह शोभ मिधानस्यैवाश्रयणाद्वद्वरा वित्यादावपि तद्यो वास्तुकिं न
 विरासा र्थं सूत्राभिपक्षे गोत्याशयेन भगवता एक शेष प्रकरणे प्रत्याख्याते न चैवं पितरा वित्पत्रमात्र
 यपुरा वित्यादौ श्रुत्यादे श्रुतं किं कथं स्यादिति वाच्यं एक शेषा रंभे पितौ न्यातायाः शिष्यते स
 लुप्यमानायां मिधायाति चेत्तर्हि दिव्यनाद्युपाधिविशेष पुरस्कारेण पित्रा शिरा नामैवमा
 त्रादौ शक्तिर्निस्तुतस्तत्तावेति फलितोर्थः तथा च लोक व्यवहारे देवत इह संभवेन किंचि

यादि

शभ्र
३०

दत्तपत्रोक्तचेवममिचित इत्याहौ द्विचारयोपि प्रत्याख्यायतामिति वाच्योऽप्रत्ययज्ञानेन तद्गागम
 प्रातिपदिकसंज्ञाद्यर्थे तदाभावात् तदेवं मरूपाणां विरूपाणां च सर्वमेकशेषं प्रत्याचक्षुः सो नापि
 भगवता मरूपसूत्रमात्रेण शास्त्रीये व्यवहारे संज्ञापरिभाषादिवादिनापि सहविवक्षा मेकशेषवि
 धाते भविष्यतीत्याशयेन द्विवचने वीत्यत्र एकशेष इति भाष्ये मिहितमिति हिक्का आभ्युपगमोत्तम
 त्रैय्यविषयपक्षाः संभवन्ति तथापि तत्र योऽप्युपपन्न एव त्रयस्फुटिर्हो वास्तव्यवर्धयेत् तथा हि पृथक् स
 र्वेषो विभक्तौ पात एकशेषः एकवचनात् तानां वास्तव्यवर्धयेत् तद्वद्वानां वास्तव्यवर्धयेत् एकविभक्तौ वाध्युग
 पदधिकाराद्यवनेवा ॥ ५ ॥ अत्रैमिन्निको वेतिष्यपक्षाः तत्राद्ये एकशब्दः समानपयोपातयाचक्षुः स
 हसम इति स्थिते आद्ययोर्निवृत्तौ ससहसम इति स्थिते संयोगात् तस्य पदं तस्य लोप इति आख्याने मध्य
 मस्य लोपः संयोगात् तस्य पदं तस्य लोप इति आख्याने तद्वत् आदिलोपः तत्रापि तु निमीति प्रत्ययेऽ
 कृते एव पति पतेत न कस्य विज्योपः सर्वथा पीष्टरूपं तसिध्यते वा आद्येतयोर्निवृत्तौ तु ससहसम
 इति स्यात् परयोर्निवृत्तौ तु ससहसम इति स्यात् तद्याद्यन्त्या अनित्या इत्यादि वचनं तस्य प्रत्ययप्रवृत्तौ एव
 स्यादिति ह्येव प्रथमः पक्षः ॥ ॥ द्वितीये तु ससहसम इति सविभक्तिकस्यावस्थानात् द्विवचनवत् ३०

सस

वचनयोरनुत्पत्तिरेकवचनश्रवणं च स्यात् ॥ तृतीयं तद्वद्वेदनि अनुवर्त्य अभिमतवाक्यार्थो यद्यपि न च
शक्यते तथापि अथ अथ अथो रति स्थिते विभक्त्यपेक्षा छेधात्पूर्वं मतं गत्वा तस्मात्संतो हाने कृत्ये हि
वप्यशेषस्तर्हि मवौतदात्रं पदं स्यात् ॥ परशेषे च तो हानं स्यात् ॥ रक्षते च घराते अशोः क निष्पत्त्या रनो
तायो अथेभिर्वहते ॥ विभक्तौ घञा इत्यादौ तथैव प्रयोगाच्च किंच ॥ अकञ्च अकञ्च अवा वित्पञ्चति रंगत्वा रक पूरि
तियमासांते कृत्ये विभक्तेरकारो वाच्यवधानादेकशेषो न स्यात् ॥ समासांतो हि समासमकलमेव न च्य वरुधा
त् ॥ स्वरूपं तु च्य वरुधात्पे वा समासांत उत्तरपदस्या वयव इति भाष्यमतेपि विरूपत्वादेकशेषो दुर्लभः ॥ वि
रूपाणामपि समासार्थो ना मिति तु यद्यपि प्राप्नोति तथापि पक्षे च चरुत्पस्पशेषे रापि अचे च्च चा इत्या
द्यपि स्यात् ॥ एवं पथो यथा इत्याद्यपि पक्षे स्यात् ॥ अपि च ॥ करौ करा इत्यादिन सिध्येता प्राणपंगानां स
माहार एवेति नियमात् ॥ अपि च ॥ सर्वे सर्वेषामित्यादौ द्वंद्वे च विभाषा जमीति प्रवर्त्तेता अतएव विरूपे
कशेषोपिन कृत्यं द्वानां ॥ तेनेषामित्यादौ त्य दारी नि सर्वे इत्येकशेषे सर्वनामत्वापान प्रसंगात्तत्त्वं
त्रयः पक्ष उद्घाटयति स्थितं ॥ **मिदात्तल्लवेधा** ॥ तथा हि रा म रा म रा म र त्वावयवानामिव समुदायस्याथ
का प्रातिपदिक संज्ञा तावदस्ति ॥ मिलितेनार्थवत्वात् ॥ न चार्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं

शृङ्ख
३१

व

मित्युक्ते कथमेतदिति वाच्यानियमस्य मनातीयविषयकत्वेन यत्र समुदाये पूर्वो भागः परंतत्रैव प्रवृत्तेः अत
एव बहुपदवश्यं प्रातिपदिकत्वं भवत्येवेत्युक्तं मर्धवत्सूत्रे तथा चेकाज्जद्विवचनन्यायेन समुदायप्रा
तिपदिकादेव द्विवचनवहुवचनयोरुत्पत्तिः तावताप्यवयवार्थानां साव्यात्रयेनानुग्रहसंभवात् ॥ न
याच समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेषः ॥ मरुत्तमावित्यादौ तु यद्यप्युक्तीत्या समुदायादेका विभ
क्तिः प्राप्ता तथापि द्वंद्वविधावनेकं सुवर्तमानं मित्यस्यानुवृत्त्या बाधते ॥ अस्मिन्पक्षे मातृमात्रेऽपि एक शेषः
प्राप्तः ॥ एकविभक्तावित्यस्यावृत्त्या एकारम्पचात् कर्षणे न एकविभक्तौ यानि सरूपा एवेति व्याख्याना
न्भवति ॥ यहायुगपरधिकरणवचनं तादां द्विवचनवहुवचनानां नामेक शेषः ॥ द्वंद्वोपेवं ॥ अजहत्सार्था
यां द्विवचनोऽयमरुत्तमावित्यादौ पूर्वपदमप्युभावमिधत्ते तावेवोत्तरपदमपि ॥ न चान्यतरवे पश्ये ॥ परस्पर
समभिव्याहारेणो बोधयार्थनाध्यवसायात् ॥ तथा च द्वंद्ववृत्तेः प्रागेकैकार्थतावगमेऽपि वृत्तौ वृत्तमपि
धातात्पत्येकं द्विवचनाद्युत्पत्तिः ॥ एवमेकशेषवृत्तावपि परार्थाभिधानं वृत्तिरिति सिद्धं तात् ॥ तथाच
रामश्चक्रेत्येतिलोकि चक्राकरस्याहं विप्रकर्षेण विग्रहतया प्रदर्शनेऽपि श्रुतौ किं के द्वंद्वैकशेषे
वयोः प्रक्रियावाक्येण मरुत्तमा ओरतिप्रविशति ॥ तथाच विभक्तं ताना मेकशेषोऽपि निर्वापे

राम
३२

वाग्रथवाज्यक्रमएवपथा व्याख्यातं नदीत्याग्रनेमिन्निकएवैकशेषा तथा वपक्षत्रयं स्थितं सिद्धं ते
 अत्रेदमवधेयो उक्तपक्षत्रयमध्येपि ससुदायादेक विभक्ताविति पक्षस्तावत उष्ट्र एवामातृ माता एषि
 सत्रातिप्रसंगं वा रयित्तं एक विभक्तावित्यस्य स रूपाण्येवेत्येतद्विशेषणतया आवश्यकत्वे स्थिते एक
 शेषविशेषणत्वायोगात् आह तौ मानाभावात् फलीभावाच्चानवंपयः पयो जपतीत्यादि व्यावृत्तिः
 फलं महविवक्षायामित्यस्य बृहस्पृहावलेना वश्यवाच्यत्वम् अतथापयः पयो न पतीत्यत्रागोता
 मृत्युक्रमेणो रेकशेषावने देवदेव इत्यादावतिप्रसंगाच्च प्रसृतश्रावस्योभयविशेषणत्वेभैहमि
 तिनामिधेत ॥ तथा हि भिक्षाश्चाप्यग्रतिस्थिते अंतरंगानपिविधी बहिरंगोपीति लुकि कृते लुका
 लुने प्रत्ययलक्षणा विहादेकशेषो न स्यात् ॥ तथा युगपदधिकरावचनतां पक्षोपि दुर्वलः प्रह
 त्वाथोपां वृत्तौ तदयोगात् तथा च द्वितीये भाष्ये मेषुगपदधिकरावचनता दुःखाच उष्ट्रपक्ष्मावेति न ४
 तच्च तत्रैव सूक्ती करिष्यामः ॥ तस्मात्प्रागुक्तं स्पष्टी मध्ये नैमिन्निकत्वपक्ष एव प्रवृत्ता इतरेयं
 चापि हेय इति नदभिप्राय कतयेषु सूत्रं व्याख्यातं ॥ पचंतीत्यादौ त्रधास्तौ बृह्मदिप्रसक्तिरेव न
 स्ति यद्वा धापेकशेषो मृपेतानच मिलिता लडादिप्रसंगा धातो इत्येकत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥

दृष्टं

शृष्ट-
३१

नचैकस्मादेवकर्तृद्वयेनद्वयंकत्ववद्वत्वेनकारकवद्वत्त्वंचस्यादितिवाच्यं॥इष्टापत्तेः॥लस्येत्यत्रजातिवि
 वक्ष्यालक्ष्यस्यतस्माद्वयःवह्नांतुमिथाद्वयइतिस्त्ववत्त्वात्तवस्तुतस्तुवर्तमानेनलक्षित्वादेव
 किंनिष्ठैकत्वस्यविवक्षाणात्रकश्चिदोपः॥अतएववह्नेमिवतीत्यादौनानैकत्वाभिधानार्थविभक्तिः
 परंपरानेतिद्विक।गगोइत्याहावपिपितुरेकत्वात्प्रकृतिरेकापस्तुवह्वःसर्वेषांप्रकृत्यर्थोविना
 भिधापितयाविरूपाणामपि सामानाधिक्यानामितिगर्ग्यशब्दस्यशेषःतत्रपक्षेयशब्दमात्रस्यापि
 तदापत्तिः॥विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वात्तानचविनिगमकाभावः॥अप्यपीतिन्यायेनस्यप्रतिपत्ति
 सामर्थ्यस्यैवितिगमकत्वात्।यद्वायनइत्यपिअस्यैक्यविवक्षितं।प्रधानंयुगावधिः।गार्ग्यश
 ब्दस्यैक्यशेषः।उभयथायनंतंयद्ब्रूयितुंनृक।नचैवकाशपस्यप्रतिभक्तिःकाशपयः।ततः
 प्रतिभक्तीनामहविवक्षायांकाशपयस्यैवपिअजंतंवद्वत्त्ववर्तनइतितुल्यस्यादितिवाच्यं।यस्का
 दिभ्योगोत्रेइत्यनोगोत्रइत्यनुवृत्तेः।यद्यप्यपत्याधिकारादस्यत्रलौकिकंगोत्रंतथापीतिप्रतिपत्ति
 नएवगोत्रंविद्वानितिस्त्रीपुंसाभ्यामनृत्तजावितिस्त्वनेकैयदः।तेनपौत्राहित्रादस्यननलुगि
 त्यवधेयं।एतेनसंख्ययाकर्मभेदइत्यस्यमुत्पादनापप्रवृत्तेष्ट्यस्तुनिवेशात्संख्ययाकर्मभेदः

ज ४

रु
राम
३२

दो२

तो २

स्यादित्यधिकरणोसप्रदशवाजापत्त्यानित्यहाहृत्य किंत्वयंतद्वितांतातामेकशेषः कृतोभवेत्किंवा
 कृतैकशेषाणांपश्चात् द्वितमंगतिरिति वदतांभहानां ग्रंथोपि व्याख्याता अप्रत्ययांतामेकशेषः
 एवप्रत्ययानामेववेतितदाशयात्॥ कृतैकशेषाणांपश्चात्पतिर्देवतायेषामिति कृतैकशेषयव
 देवोपस्थापितानांतद्वितमंगतिस्नद्वितवाच्यता॥ तथाचमिलितानां देवतासंबंधबोधयितुंलौकि
 केविग्रहेयेषामितिनिर्देशः इत्यौतदेवतावद्वाचकस्यतद्वितस्यैकशेषरतिमिलितेषुपशुपुदेवता
 चपादेकोयागः॥ अग्रीवोमीयस्यादौमिलितयोर्देवतायामभेदाच्चयेयथेतिब्रह्मद्वतंवाचिकस्योत्रा
 धर्धोध्यवसेयः पुनंचैतत्प्रत्ययार्थवद्वत्त्वेहिप्रत्ययमुपलभ्यतेतत्कृतंचैकशेषत्वमितिप्रक
 तौभवेदित्युत्तरवार्तिकानुगाणाताम्पादेतत्प्रत्ययार्थस्यैकदेशेप्रकृत्यर्थोविशेषणं॥ अमेर
 शेहसंबंधग्रामेयाहाविद्यंमिनिरितिपदेदेवताचतांसाहित्यंतभ्येतनत्सहितानां देवतात्वं॥ हे
 तायांप्रदेयेचखंशशक्तिरिद्यतेइतिपदेपि एकधत्पयोपाहदेवताचयस्यांतरंगत्वादेवमितिचेत्
 सत्यपरेयवशक्तिः प्रकृतेस्तत्प्रत्ययसममिव्याहारादेवतायांनिरुक्तसहायोत्पाशयेतापग्रंथोनेयः
 केवलादेवतावाचीतद्वितोसमुच्चयित्वादिग्रंथाक्रमतांनगमिप्रापेतातेयाः॥ नचैवमपिविरूपे

ग्रे १

वे ३

व ४

प्र२

य

शब्दप्र१
६३

कशेषपक्षे समानार्थताभावात् प्रकृत्यर्थावयवस्य प्राथमिकत्वं स्वीकार्यमेवेति वाच्यं। अथ रत्येषां एकविभक्तिं
 प्रतिष्ठापित्वा भावेऽपि विभक्तौ परतः सा रूप्य संभवेन प्रकृत्यैकशेष एवेत्याशयात् प्रकृतमनुसृतम्। अत्र
 त्रानां प्रत्ययान्तरः स्वविधिः प्रशिष्यत इति वक्तव्यं तेन पूर्वोदाहृतं नेह शिष्यावित्यत्र डीवंतस्य पित्वा इत्युदाहृतं
 प्रत्ययकप्रत्ययशेषः। न तु जातो पुंयोगे वा यो डीपतदंतस्य प्रत्ययस्वरूपेण अंतोदाहृतस्य। ननु वणोऽनुदाहृत इति
 डीवंतस्यापि उदाहृतं निवृत्तिस्वरूपेण ततोदाहृतता स्यादेवेति चेत्। प्रांतोऽपि। उदाहृतं निवृत्तिरेवाभावात्। वणोऽनुदाहृतं
 ता एतन्नितां तानां मित्रिफिरस्वरूपेण प्रकृतेऽनुदाहृतत्वात्। तदुक्तं वणोऽनुदाहृत इति। तथा। मीमांसते
 इति। मीमांसकः। नित्स्वरेण मध्योदाहृतः। मीमांसामधीते मीमांसकः। क्रमादिभ्यो वुन्। नित्स्वरेण घुदाहृतः
 उभयोः सह विवक्षायां माघुदाहृतः शिष्यते नित्स्वरेण पात्वात्। अहो अज्ञाः। अज्ञाया देवनस्पेति फिरस्वरूपेण
 त्रेण शकटाश्चेत्याघुदाहृतः। एव तां ह्येतदपि पश्यंतोदाहृतः। यद्वा। अशो देवने इति प्रत्ययांतत्वादेतोदाहृतः
 शकटाश्च पदविभीतकयोस्त्वजंतत्वादाघुदाहृतः। अतएव प्राविद्यामिति सूक्ते अज्ञा कितवनिंश प्रज्ञावे अ
 हस्या हमेकपाप्मेत्यादयो ह्यशब्दाव हवोऽतोदाहृत एव प्रमुज्यंते। तस्य तां ह्यस्यादौ तायावयव पात्वा एव
 हापुदाहृतः। उभयोः सह विवक्षायां तत्राघुदाहृतस्य शेषः। इति पञ्चाधितान्त्री च नमः हवि वक्ष्यामि ननु ३३

कमनपुंसकैतिश्रमर्हणीत्यापूयं। नचचेतनानां देवतानां कथं पुंन पुंसक। दिव्यवस्थेति चेत्तु उ
 च्यते। लोकप्रसिद्धमवयवमस्मानविशेषात्मकं लिङ्गं तावन्नव्याकारोऽप्राप्यते। हाय तत्त्यादौ नत्वा
 भावप्रसंगात्। तटस्तटीतमित्यादौ यथायथं लिङ्गत्रितयनिबन्धनकार्योऽणामपि द्विप्रसंगाच्च। किंतु
 पारिभाषिकमैव लिङ्गप्रयोगात्तच्च केवलाद्यपि। अयमर्थः। दयं व्यक्तिरित्वस्त्विति शब्दानां सर्वत्राप्रतिबन्धप्र
 सारत्वात्। तत्र कश्चिच्छब्दः एकस्मिन्नेव लिङ्गोऽशक्तः। कश्चिन्नृदयोः। कश्चिद्विधितिलिङ्गात्तु शासनादिभ्यो नि
 र्णयोऽकुमारब्राह्मणादिशब्दास्तल्लोकिकपुंस्त्वविशिष्टेशास्त्रीयेपुंस्त्वेशक्ताः। लोकिकस्त्रीत्वविशिष्टेष्व
 शास्त्रीयस्त्रीत्वे। कथमप्यथा कुमारिकुमारादित्यादयः। प्रयोगाव्यवतिष्ठेत्तत्करेणुरिभ्योऽस्त्रीतेभ्यश्च
 मास्याययमेवार्थः। नचैवं पशुनेति पुंस्त्वविवक्षितमिति मीमांसको द्रोघः। कथं योऽप्यपारिभाषिकस्या
 व्यावर्त्तकतया तद्विवक्षया अकिंचित्कत्वात्। लोकिकस्य तु पशुशब्दादशस्त्रीतेरिति चेत्तु सत्यो
 ऽङ्गागोवामंत्रवर्णोऽदितिषष्ठांसाधिकारान्प्राप्येन पुंस्त्वस्य निष्प्रमोवोऽप्यः। आगशब्दस्य लोकिकपुं
 स्त्वविशिष्टपारिभाषिकेशक्तत्वादिति दिक्। तच्च जातित्रयमित्येके। उक्तं च हरिणा। तिस्रो जात
 य एवेताः। केषां किमवस्थिताः। अविहृदा विहृदा भिर्गमनुष्मादिजातिभिरिति। भाष्ये तु स्रियामिति

शरप सत्वे प्रकारं नरसक्तं। संस्थानप्रमवोर्लिंगमास्थियोस्वकृतां नत। संस्थाने स्थायते ईरुस्त्री सूतेः सप्रप्रवे
 ३४ पुमान्॥ उभयोरंतरंगच तदभावेन पुंसकमिति। अयमर्थः। संस्थानं स्त्री। सत्त्वं जलमीलनसंज्ञा नांय
 तातामपचयः। प्रमवो गुणातामुपचयः। प्रमवपुमान्। सूतेर्धातोः। सप्रसक्ता। स्पयकारदेश इत्यर्थः
 वः। ४ पूज्ये उम स्रविनिमाधो। यत्तत्त्वजस्तेन पाते ईम स्रवित्सक्तं। यद्यपुं सो स्रडिः। तिस्रनेन्यामरक्षिनाभ्याप
 नानेर्मकमुत्तमश्चोतिस्त्रयेपठिते तदुभयमपि भाष्याननुगुणोत्तयो रूपवया पचयो रभावे सति यदु य
 मयोरंतरं स दशान्तरं पुंसकं न भ्राएन पादिति तिति निपातनादिति भावः। तथा च स्थितिमात्रं न पुंसकं
 अतएवाविर्भावतिरोभावयो रपि स्थितिमा मान्य विवक्षा संभवात् पुंसकं लिंगसर्वनामे निमिर्हंतः
 स्त्रीपुमान् पुंसकमिति शराश्च शुक्लादिशराश्च द्वैर्मेधर्मिणिष्वन्तरे इत्यवधेयं। स्वकृतां नत इति॥
 य कृतांतौ मे सिद्धं तावित्यमः। वैयाकरणा सिद्धांते इत्यर्थः। ब्रह्मो पूना तत्त्वज्ञाशी स्वे विशेषः। ब्रह्मो
 गोत्रो अयमप्यमंतर्हि तृष्टमिति र्वाचार्यैः सूत्रितत्वात्। पूनामहोक्तो ब्रह्मः। शि च्छते गोत्रसुप्रत्य
 यमात्रकृतं चेत्तयो र्वै रूपं कृतं स्यात्। गार्ग्यशागार्ग्यपायागार्ग्यो। ब्रह्म नि किं। गार्ग्यशागार्ग्यपायागार्ग्यो। तत्त्वज्ञाः किं। भागवि विभागविधिकौ। क ३४

तत्र किं। गार्ग्यवात्स्यायनौ। स्त्रीपुंवच्चापूनामहविवक्षायां ब्रह्मस्त्रीशिष्यतेन दर्थश्च पुंवद्भवति। स्त्रीत्वस्य
वैरूप्यकारणस्याधिकात्पूर्वगाप्राप्तौ वाच्यं। पुंवदिति विधाते च। गार्गीव गार्ग्यो य एो च गार्गी। अस्मि
यानित्यतवर्त्तमानेयन्न जोश्चेति लुक्। यस्तीवहाद्यायाश्च स्त्री। पुमान् स्त्रिया॥ मरूपाणी मध्ये स्त्रिया
महोक्तो पुमान् शिष्यते। सच पुंवदेव स्यात्तत्र ह्यण एव विशेषश्चेत्तत्संयुक्तं च संस्कृतं च संस्कृतो। यः शिष्य
ते स लुप्यमानार्थो मिधायीति सिद्धो तात्काल्यस्यापि सत्वे न य ए प्राप्तः पुंवदेवेत्यनुवृत्तेर्न भवति हेमश्च व
रावेत्यादौ हेमत्वनातिशाम्पेपिशब्देन न ह्यण स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादेकशेषः प्राप्तः। मरूपग्रहणा
नुवृत्त्याचार्यते। तदनुवृत्तौ च धातुपुत्रौ स्वस्य दुहितृभ्यामिति सूत्रं। सायकं अन्यथा एकापत्यत्वस्य अपत्य
त्वस्य च साम्यात्तत्रापि पुमान् स्त्रियेतेव मिध्येता। न चैवमपि गौरीयंगौ श्चार्थतयोः महोक्तो एतौ गावावि
ति नियमनो न स्यात्। नैष दोषः। इयमयमिति पदं नागस्येपि तत्र ह्यणो विशेषे पुमान् स्त्रियेत्यस्य प्रवृत्ति
संभवात् इति कैयटः। स्यादेतत्तत्तदह्यण विशेषविह ह्यणो विशिष्टाभावाच्च हेतुः। सच किं नरेण स्यात्तमि
धक्री उद्गिरित्यादौ विशेषाणाभावात्तत्तत्तद्विषयविशेषाभावादित्यन्यदेतत्तथाय किमर्थं यदांतर
गम्यत्वपर्यंतमुक्तमिति चेत्ता। उच्यते। नेह विशिष्टाभावात् प्रयोजकं किंतु तन्मात्रप्रयुक्तो विशेषः प्रयोजकः॥

शरप२

३५

अन्यथा भागविति भागवित्ति कावित्पत्र छद्मोयनेति स्यात् ॥ इह हि कुत्सासौ वीरत्वाभ्यां प्रयुक्ते पितृ
क्रियुव प्रयुक्ततास्येवेति विशिष्टाभावो निवर्धः ॥ एवमिदं शाणपावित्पत्र प्रकृत सूत्रे प्रवर्त्तते ॥ हिम
हिमात्पावित्पासौ वीरत्वा सूत्रमिति हि कानि वैवर्गा गणवात्पायनयीरति प्रसंग इति चेत् ॥ एवं च क
न्तस्य विशेष स्पष्टतन्मात्र प्रयुक्तत्वं फलितं ॥ तेन पदोत्तरपर्यन्तात्तु मरणं कैयदादीनां युक्तमेवेति हि
क ॥ तद्विना प्रयुक्त विशेष विरह रूप विशिष्टाभावे विवक्षायां त्व सर्वं सुस्थं ॥ एतेन सा च स च ताविति
वात्वात् ॥ अनेमि विवक्षितं कशेष स्पष्टतद्वन इत्यवस्थायां प्रवृत्तावपि पुंस्त्व नियम स्पष्टेन न लभ्यत्वात्
वा स एव तन्मशत्रास्य एव तावेत्युक्तं न भवति ॥ स्त्री पुंसयोः सह विवक्षयामेकशेषः ॥ सह विव
क्षावधानयोरेव ॥ तेन यत्र प्रधानयोरेव स्त्री पुंसयोः विशेष प्रयोजकता न तत्रैव एकशेष प्रवृत्तेः ॥ इ
ह वा प्रधान कृतस्यापि विशेष स्पष्टत्वात् ॥ एव कारणानुवर्त्तनेन हि ॥ इह शाणपौ ॥ इह हि पुंयोग कृतो
पि विशेषः ॥ शाणपाणापा न्यो ॥ इह महत्त्व कृतो पि विशेषः ॥ पुमानिति किं प्राक् च प्रती वीक्ष प्राक्
प्रती चोक्तः प्रश्नोदं वेः किन्नतादस्ता ते चेत्तु गिति ॥ तद्विषया सर्व विभक्तिरित्यप्येत्वादलिंगः प्रा एप
कशरः ॥ आत्पत्रो स्वसुदृढि त्वाभ्यां यथा सख्यं शिष्येते ॥ भ्राता च स्वसा च भ्रातरो पुत्रश्च इति ता च ॥

एप ३५

पुत्रौ न पुंसक मन पुंसकेने कवचा म्या न्यतर म्या। अक्ती वेत स हो कौ कौ वं शिष्य ते न व वा एक व त म्या
न लया ए व वे हि शेषः। शुक्लः। क वलः शुक्ला ब्रह्म तिका शुक्लं व स त रि रं शुक्लं। तानी मानि शुक्लानि। अ
न पुंसकेने त्रि किं। शुक्लं च शुक्लं च शुक्लं। एक व वे तिन भ वति। अमे नि किं। उत्तर सूत्रे एक व द्वा वा नु
विर्मा भूत। पिता माता। माता स हो कौ पिता वा शिष्य ते। पितरो। माता पितरो। अयं योगः। शक्यो क तं। त
था हि। यः शिष्य ते स लु घ्य माना थो। मि धायी ति न्या ये ना स्मि वि घये पित श व ए व मा तर म पि व क्ती ति
निर्विवा रं। तत्र च निरु र ललाणा वा शक्ति रे व वे त्प न्य दे त तान च हं ह ति ह्य थ र्थे स रं। त म्या पि प स्ते ह
त्वा त। ए वं य शु र। अथे त्प त्रा पि बो ध्ये। एते न य त्नी रु हि त्वा थो व पित रो धा न र स थे त्प म्प व्या स्था व म्प
विय हे क्र म प्र ती तेः श्य मं मा ता धन भा क न र भा वे त्प पि ते ति वि ज्ञा ने थ र्थे थ शिं थः। एक प द न न्ये वो धे
क मा भा वा त। स त्रा रं भे ये व मे ध। प्र त्पु त म्प त्वा र्थे स प्थ म प ती ति रु चि तान् त्प न ह्या य मा तः। प त्प वि
ग्र हे क्र म प्र ती ति रि नि। तत्र। वृत्ति विय ह्योः स हा थ यो गा त। वृत्ते रे वे ह्म्या ल्पि य स्त्री के प्र यो गा त किं व।
वृत्ता व पि प्र य क्ता यां वि ग्र हो पि स्म र्तां क थं चि तान् नु त त्रा पि प र्वा प री भा वे किं चि त्रि पा म क म ति।
त म्प क्र म नि र्ण यि म्प मा र्ता न रं म्प थ श्च। स हो कौ वा शिष्य ते। अथुरो। थ अथ थुरो। थ थ

शृष्ट
३६
३५

निमौत्रनिर्देशादेवप्रत्ययान्तस्यापि प्रातिपदिकत्वं॥ अतथा हि प्रकृतिवदनुकणामिति कृतं तन्वाच्यते तीया
नस्यात्तात्पर्यं हीनि सर्वे नित्यं॥ सर्वे स्वराभिरन्यैश्च महोक्तोत्पदा हीनि नित्यं शिष्टं तो प्रत्यासत्ते स्पर्श
दिभिरेव महोक्ता विसर्गो माभूदिति सर्वं ग्रहणं॥ सच देवदत्तश्रुतौ॥ इदं नित्यं चार्थं वचनात्ताविति तु स
रूप सूत्रेणैव सिद्धं देवदत्तस्यापि तत्र देवनिर्देशं शक्यत्वात्॥ अतस्तीनामिदं महोक्तोत्पदा
तद्विद्यते शृष्टं विप्रतिषिद्धात् संप्रत्ययौ॥ पूर्वशेषोपि दृश्यं तदिति भावः॥ सच श्रुतौ॥ अहं च भवोऽश्वा
वात्स्यराहितः शेषे पुनरुपसक्तौ लिंगवचनानि॥ आद्यादित्वात्तस्मिन् तात्पर्यं हीनां शेषे महविवक्षितो
योर्थः समानप्रश्नतुपसक्तौ न लिंगवचना निभवं तीत्यर्थः॥ साच देवदेव श्रुतौ तच्च देवदेवा
वग्रहदत्ता वचनानि पुनरुपसक्तौ स्तु महविवक्षायां न पुनरुपसक्तं वरीन्यवस्थापत्वात्॥ तच्च देवदेव
न श्रुतौ॥ च देवदेवस्य विशेषणानामिति वक्तव्यं॥ कुरु मर्या विमो मर्या कुरु विमो॥ अहं
पिप्ल्यास्तत्ता अर्धपिप्लती च सा अर्धपिप्ल्यो तो॥ इह परवद्विगमि निसमासार्थं स्पलिंगानि
देशे कृते न दिशेषणस्य सर्वनामस्य देव लिंगं भाषितं एतत्सूत्रं प्रत्याख्यातां यदा हा सामान्यविशेषण
पवाचिनी अहं ह्यभावात्किमिति॥ विशेषसंनिधौ हि प्रसक्तः सामान्यशब्दो विशेषो तस्येतेनोच्चाद्य ३६

गा आगताव सिष्टे तियथा । तथा विधेविषये वा यनि को यं दृष्टनिषेधः । तेनैव न हेव दत्ता विस्मा
दिनिहते मिदत्वा रयमेक शेषोन वक्तव्य इत्यर्थ इति कैयटः । कथं न हि भूदा भीरुगोवती वदं तालो लपमिति । अत्रा
ह । आभीरुता त्पेनराणि । ब्राह्मणा दुय कन्याया माभीरो नाम जायते । माहिषो यो प्रजायेते विष्णु रोगानयोर्न
पादिति स्मृतेः । गोशरूखी गवी यरोयं लीलिङ्गः । अयामुलप इति नामधेयमिति । अनित्योपेतिषेधः । अ
चभरते धितिस्त्रनिर्देशास्त्रिङ्गात् । तेन प्रमाणप्रमेयेत्यादिषु द्वंद्वः सिद्धः । एतेना विद्यातद्धितो योगो प
श्माकमनादयः । मत्स्या होन हि शेषयो रित्यादि प्रयोगा व्याख्याताः । स्वार्थमेवेतेन मिधेयुरेवेति
सत्तरयेण कलनीये । ग्राम्यपशुसंवेद्यनक्षत्रेषु स्त्री । एषु पशुविवक्षायां स्त्री शिष्यते । पुमान् न सिष्येत्यस्यापवादः
। गा वदमाः । ग्राम्यग्रहाणां किं । सूर्य इमे । पशुग्रहाणां किं । ब्राह्मणाः । संघे षु किं । एतौ गावौ चान् । एकशेषस्या
नेकविषयत्वे लब्धे संवग्रहाणामप्यदिह नो संघो गृह्यते । अतस्त्राणेषु किं । वत्सा इमे । वक्त्रा इमे । अने
कशफे धितिवक्तव्ये । अश्वा इमे । गर्भमा इमे । एकशफत्वात्पुंशेष एव । शफं क्रीवेत्तुः पुमानित्यमरः
। हरत्तल्लशफाः । वृष इति प्रायुक्ता । तत्र शफशरस्य पुंस्त्वमूलो न संघः । उष्ट्राणां चारण्यत्वात् स्त्री शेषा
भावः । इति श्रीशरकोक्त मे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे तृतीयमाह्निके पादश्च समाप्तः ॥

शब्दप्र

३९

सूत्रादयो धातुकाः ॥ क्रियावाचिनो गणपतिना धातुसंज्ञाः ॥ धातुत्वाच्च शब्दयः ॥ भवन्ति ॥ एधते ॥
क्रियावाचिनः ॥ किं ॥ याः पश्येत्यादौ धातुत्वं मा भूत् ॥ मतिहितमिच्छातो धातो रित्या लोपः ॥ स्पातन च या
प्रायणो इत्याद्यर्थे निर्देशो नित्यापकः ॥ तस्या पाणिनीयत्वात् ॥ भीमसेनादयो ल्यर्थे निर्दिष्टिरिति
स्मर्येत् ॥ पाणिनिस्तु घृष्टत्वाद्यपाटीरिति भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टं किंचा अभिप्रेत्यैरपि कर्मोर्थे नि
र्देशो नार्थः ॥ इति ह्यत्र परः ॥ सुखमनुभवतीत्यादावधातुत्वप्रसंगात् ॥ उक्तं चाक्रियावाचित्वमाख्या
तमे के को र्थः ॥ प्रदर्शितः ॥ प्रयोगतो नुसर्त्तव्या अनेकार्थादिधातव इति ॥ अतएव कुर्द्वर्त्तुर्द्वर्त्तुर्द्वर्त्तु
क्रीडाया मेवेति एवकारः ॥ पश्यते ॥ सिष्ठा निगन इत्यादिभूत्रा एषी हस्तापकानि ॥ तस्माद्याः
पश्येत्यादिव्याहृतये क्रियावाचिन इति विशेषणस्थितं ॥ गणपतिना इति किं ॥ हिरुकपृथक्क
ने इत्याद्यभ्यानां शिष्ये इति भाष्यार्थेति उक्तं ॥ न चैवं सोत्रे ध्वन्यभिः स्तब्धादीनामदि
करणे न्यात्वधिकारीयकार्यविधानेन न च धातुत्वात् ॥ न चैवं मपि लोकि कानां बुलुपा
दीनामसंग्रहापत्तिः ॥ आद्यं ते यजार्हिसमाप्यर्थं हत्करणे विधादीनामसमाप्तेः ॥ धातुवन्निष्ठतथै

राम
३९

व्याख्यातत्वात्। कास्यनेकाग्रहणं बुद्धं पाद्यर्थमिति कात्यायनवचनेनाप्येतच्च म्पते। एवं हि वाद्यं ते
हत्करणास्पृषादिसमास्पृष्टं तथा हि वारीनामपरिष्कारमात्रेणैव गतीत्यादिभिदिः। वस्तु। बुद्धरीनांम
तेव दुलमेतन्निर्देशेन मितिगणसूत्रेण सकलेष्वितिदिः। तदिधात्वहतिषुद्धेधाद्यात्यातं। धादिगणाय
द्विनेभ्योपिति। प्रयोगानुसारं ह्येय इति। दशैगणीयानोदिष्टात्रप्रदर्शनार्थेनेनान्येपिशिष्टप्रयुक्ता
धातवः संग्राह्य इति वा स्यादेतत्। भूरादिष्वेवामिति विग्रहेयमित्यतिश्चादय इति स्यात्। क्रियावाचित्वं
सूत्रानुच्छेदमेवेति। उच्यते। भवनं भूयः क्रियासामान्यां वदंतीति वादयः। वदंतीणां दिक् इति भा
ष्यं। अथपि वसिचपि यतिरातिव्रजिष हि हतिवासिवादिवारिभ्य इजित्योणादिक सूत्रेण वद
एपेतादिजिबिहितस्तथापि वहुलग्रहणात्केवलादपि भविष्यतीति न्यासकारादयः। वस्तुतस्त
वदंतीति वादय इति भाष्यमर्थकथनपरं। एपेतादेव विज्ञातवेहापाद्यो न च्ययः। पवति पचायत्योक्त
व्याथीत्वात्। भूयोवा दय इति विग्रहः। तथा च क्रियावाचित्वेतावत्सूत्रारूढं। निस्तुबंधानां शब्दिक
राणामभूषभृतीनां पाठसामर्थ्यात्पठितानामेव संहेत्यनुशीयते। सनाद्यं ताधातव इति सूत्रार
भाष्ये अथवा भूरादिष्वेवामिति विग्रहः। निपातनाद्गुणगमः। महास्ताकरणात्तुदधूति क्रियाभि

११४५
३८

मिति घातव इत्यर्थं संज्ञा विज्ञानार्थं। यद्वा भूश्च वाशे निहं दः। आदिशहयोस्तव्यवस्था इप्रकारवा
विनीरेकशेषः। ततो भूवो आदीयेषामिति वज्रवीहिः। भू प्रभृतयो वा स दृशः क्रिया वा विनः। नि
यावता अथवा वा इत्ययमादि येषामिति वज्रवीहिः। वा इत्यस्या दय इति तत्पुरुषः। तयोरेकशे
षे स्वामिन्नानामिति वज्रवीहिः शेषः। भूवो वा दय इति वज्रवीहिः तत्पुरुषः। वाच्यवाचकभावश्च प्रत्यर्थः
द्विर्धने वीति चत्तत्राहत्याहिना वा उभयनामः। सर्वथापि क्रिया वा विनो धा दय एव धा तव इति
स्थितं। कः पुनः क्रियाः। उच्यते। करोत्यर्थं भूता उत्पादनाप्यप्यायात्पत्यनुकूलव्यापाररूपाभा
वनेव क्रिया तथा हि। अभवतो गमनादेरक्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमाणतया भवत्यर्थ
कर्तुः करोति कर्मत्वे। तथा च करोत्यर्थं कर्तुं भवितुं प्रयोजकतया भवतेरुत्पद्यद्यत्प्रियोजकव्या
पारेण। नुत्पद्यमानः करोत्यर्थं भवत्येव। उक्तं वा करोतिः क्रियमाणे नूनं कश्चित्कर्मणा विना।
भवत्यर्थं स्य कर्तुं वि करोतेः कर्मज्ञायतो करोत्यर्थं स्य कर्ता भवितुः स प्रयोजकः। भविता तमपेक्षा
य प्रयोत्पत्तं प्रपद्यते। प्रयोत्पत्तं कर्तुं कैको तया पारप्रतिपादकाः। एतेन एव प्रसृत्य ते तत्प्रयोजक एव
कर्मस्वातेन भूतिषु कर्तुं त्वं प्रतिपन्नस्पवस्तनः। प्रयोजक क्रियामाहुर्भावनां भावना विदुर्नामा ३८

चमकलधातुनां वाच्यं। अत एव किं करोतीति प्रश्ने पवति पठतीत्याद्युत्तरसंगं ब्रूते। न चासौ मीमां
सकोक्तरीत्या प्रत्ययवाच्ये वास्त्वामिति वाच्यं। भोक्तव्यमित्यादावात्मा तं विना पितृत्वं तीते। तथा च
तत्रापि कारकापेक्षा दृश्यते। अस्ति च तत्रापि करोति सामानाधिकरण्यं। किं कर्तव्यं भोक्तव्यं॥ किं
तवान्धुक्तवानिति। किंच। भावयति वरमिति वत्तुन्मते भवति घटमित्यपि स्यात्। तुल्यार्थत्वात्
दृष्टांतकर्तुः कुम्भकारस्य व्यापारो जायते चेदृष्टांतोति केत्वात्मा त प्रत्ययः। ननु प्रयोजक व्यापारो
जायते। कर्तव्यापारस्य व्यापारार्थ इति वैषम्यमिति चेत्। कारकचक्रप्रयोक्तृकर्तृत्वे घटस्यात
थात्वात्। यदित्थात् नोक्तं कियेनित्यं कारके कर्तृत्वे घटे इति भर्तृहरिप्रतिपादितरीत्या प्राधा
त्येन धातुपात्रव्यापारत्वरूपं कर्तृत्वं तत्रापि समतं कस्यहीदानीमात्मा तार्थः। व्यापारस्य धा
तुनैवाभिहितत्वात्। अपि बाधानोः सकर्मकत्वविभाग उद्दिष्टेन। अकर्मकाद्येत्यादि सूत्राणि
यविरुध्येन। ननु सिद्धांतैः पि क्रियायाः कर्मोपेक्षानियमात् कथमकर्मकत्वेति चेत्। नाफलमा
पारयोः सामानाधिकरण्यपक्षेयधिकरणभाष्यां सकर्मकाकर्मकविभागस्य व्यवहारात्वात्।
किंच। षोडशो मया तीत्यादौ करणो यजति। निरस्मत्पक्षे एव संगच्छते। धातुत्वं तत्र धातुपक्षे

भावनां प्रतिपत्तिरनेन तदुपाश्रयांशान्तरस्य करणात्वात्तादृश्यादयो हि धातुत्वेन भावनामाहुः प्रावि-
क्रियाद्यंशान्तरं पवित्रादिना प्रातिस्विकरूपेणाहुः । तद्यंशान्तरं भावनां प्रतिप्राप्तेनाभास्यत-
यासं वध्यतो ज्योतिषो मया जीत्यादौ कर्तृकरणात्तया । ज्योतिषो मात्मेन योगेन स्वर्गं भावितवानित्य-
र्थप्रतीतिः । स्पष्टं चेदं गणिनिविधौ ह्यद्वयग्रंथे एतेन द्यर्थः पचिरिति भाष्ये व्याख्याते । महिषाहा-
विमज्जयेनां परमाद्ये कर्मो मतेनापत्तीश्चापि पुरंदरोद्यनियो जयामास मशरुसेत्येकरोतिरर्थे धि-
वमवधात् निति । ननु क्रियायां धात्वर्थे कर्मो मतेनापत्तीश्चापि पुरंदरोद्यनियो जयामास मशरु-
सेत्येकरोतिरर्थे धिवमवधात् निति । ननु क्रियायां धात्वर्थे पवतीत्यादौ एककर्तृकावश-
माना पविक्रियेति क्रियाविशेषको बोधो न स्यात्ता प्रत्ययार्थे प्रतिकृत्यर्थे स्पष्टविशेषणताया ओ ५
पगवादौ कृतत्वादिति चेत् । प्रत्ययार्थे प्रधानमिति त्कत्सर्गः । मचे ह्यप्युपपत्तिः । क्रिया प्रधानमा-
ख्यातमिति स्मरणं । पादिकेत्यादौ स्त्रीत्वस्य विशेषणत्वाभ्युपगमाच्च । प्रत्युत तत्रैव पचतीत्या-
दौ ननु पपत्तिः । पचतं पश्येत्यादौ शतशान्त्योः कर्तृप्रधान्यस्य सर्वसंमततया तिङ् स्वपितया एव
त्वापत्तेः । शत्रादीनां तिस्र्यन्तादेशत्वस्या विशिष्टत्वात् । आदेशानां वस्थानि स्मरकत्वे स्याद्यर्थोपि ३८

घोषित्वेनार्थैकधो व्याप्ता अत एव हि युष्मदिष्टमानाधिकरणो मध्यमः अस्मद्युत्तम इत्यादिः पुरु
षव्यवस्थामंगलतो अभिहिते कर्तारिप्रथमेत्यादि चानवसमानाधिकरणा इत्यनेन स्वमिधेयसं
ख्याव्यतिवृत्तं अभिहितशब्देन च अभिहितसंख्याकत्वं विवक्षितमिति वाच्यं। सूत्राननुगुणात्वात् कृतवि
तसमासेः संख्याया अतमिधानात् तदभिहिते पितृतीयाप्रसंगाच्च। न च कृत्यनभिधानमेव कर्तृ
तमिधानमिति वाच्यं। भावार्थलकारेपि कर्तारिप्रथमापत्तेरिति हि क॥ **स्यादेतत्**॥॥ अस्ति भव
ति विद्यतिषु क्रियावाचित्वमव्याप्ता न हितत्रोत्पादनाप्रतीयते। एवं तिष्ठतावपि तथा जयते क्य
द्यनेरस्य जायत्याप्तिः **उत्पत्तिर्हि आद्यशरणसंबंधः**। तदनुकूलव्यापाराद्योत्पादता। तदनुभवश्च
स्यादिप्यो नास्तेवा अत एव किं करोतीति प्रश्ने पवतीत्यादिव हस्तीति न प्रतिब्रुवत इति चेत्॥
उच्यते। अस्तीत्यादिः स्वरूपधारणाकरोतीत्यर्थः॥ **धारणांचोक्ता कालसंबंधः**। तथा सत्यपि क
रोतीत्यर्थे धात्वर्थान्तर्गतेन धारणेनैव भाव्याकोत्तायाः प्ररणा जीवति नृत्पत्यादिव हकर्मक
ता कृत्वा हि व्यापारव्यधिकरणो बोध्यविद्यते। अत एव तत्र यमदीना कर्मतापाममके
व्यापारफलपूतोत्पत्तिशालित्वात्। जनिप्रभृतिभिस्तु व्यापारसमानाधिकरणो बोध्यते। अ

क्रियापामित्यर्थः

शब्दप्र.
४०

न एवाकर्मकतातेषां (स्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारभाजामपि स्रस्मरूपा पत्रद्यदीनां याममवेतत्ववति
न कर्मकतातेषां) स्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारभाजामपि स्रस्मरूपा पत्रद्यदीनां याममवेतत्ववति
कर्मता विरहात्। उक्तं च हरिणा। आत्मानमोत्मना विप्ररप्तीति व्यपदिश्यत इति अन्ये व्याजः। अ
स्यादावपि धर्म्यं शोभायेत्येव हि भावना। अन्यत्र शोभावात्तु मातृयानप्रकाशत इति तथाप्यौ
विक्रिदो च विक्रिति र्यद्यपि साधारणी तद्यापि यवो व्यापारव्याधिकरणा विक्रिदो तु तस्मान्ना
धिकरणस्येति स कर्मका कर्मकविभागः। न हि धात्वर्थभूत फलशालित्वमात्रं कर्मत्व किं तु व्यापा
रव्यधिकरणमपि फलत्वे पे स्य तो यत्त्र तं किं करोतीति प्रश्ने इत्यादि तदसिद्धं। आसन्नविनाशं
कं विदुश्च किं करोतीति प्रश्ने अस्तीत्युक्तस्य सर्वं संसमत्वात्। उन्नतं तत्संस्थतयानि शिने किं
करोतीति प्रश्नः। याकादिविशेषगोचरे एवेत्यवधारणादस्तीति नोत्तरं। एतेनायमसिद्धमसिद्धं वा
साध्यत्वेनाभिधीयते। आश्रितकर्मद्वयत्वात्माक्रियेत्यभिधीयत इत्यपि व्याख्याताः। अत्रापि भावा
यत्रानेकदशा विशिष्टस्योत्पत्तिरात्मास्तीत्यादावपि स्रस्मरूपा पत्रद्यदीनां याममवेतत्ववति भावा
यत्रादिर्धः। अपरांतो व्यापारकलापः क्रिया अतएव तस्य सुगपदसन्निकर्षात् प्रत्यक्षता किंतु एकैधः

कम्पाधिग्रयणादिन्यापारम्भकमेणातुभवेसतिमनसासंकलनाक्रियतेतदुक्तंभाष्ये।क्रियानामे
यमत्वेतापरिदृष्टाशक्यापिंजीभूतानिरर्थेयितुमिति।एकमपियादिभाषिकं।एकफलावबिन्नता
त।उक्तंवागुणभूतेरवयवैःसमूहाक्रमजन्मना।बुद्ध्याप्रकलिताभेदः।क्रियेतिअपरिस्पृष्टतइति।
तदेवंभूत्पादौक्रियावाचकत्वेसंख्येयनएवाभूदिति।भविष्यतीति।क्रियानयोगः।नहिक्रियात्वं
विनासोसम्भवति।नइत्तं।क्रियाभेदायकातस्तुसंख्यासर्वस्वभोरिकेति।कालानुपातियद्वयंनरुणी
तिप्रतीयतइति।भाष्ये।तुक्तार्थसाधनतापिपुक्तकारवचनमुदाहृतम्।षड्भावविकाराइतिह
स्याहमगवात्राध्यायणिरिति।भावस्पक्रियायाः।षड्कारइत्यर्थः।तेषुवजायतेगतीति।पागत्स वि
र्वैक्रियावयवः।मिदइत्यर्थः।कैयटस्तुप्रकारेतराणामपि।वत्स्यो।भावस्पसत्तायाएतेष्वकारणतत्रै
वानेकक्रियात्मिकासाधनसंबन्धादवसीयमानसाध्यस्वरूपाजन्मादिरूपतयावभासतइति।त
थाद्याजातिस्मृद्वेदोपिसंबन्धिभेदस्तत्रैवेत्यपक्रमोक्तं।आप्तक्रमविशेषेषुक्रियासैवाभिधी
यताक्रमरूपस्यसंहारेतत्सत्त्वमितिकथ्यतइति।आपारविशेषाणांसाध्यत्वाक्रमिकत्वाद्येनरु
पहितापास्तेभवतइत्यर्थः।पाकइत्यादौतुप्रकृत्यासाध्यावस्थायाअसत्त्वरूपायाउपास्थितिः।वजा

शब्द
४१

तुमिद्वरूपाणां उक्तं च। क्रियायाः सिद्धता वस्था साध्या वस्था वकीर्तिता। सिद्धता इत्यमिच्छंति तत्रैवेच्छंति
घनविधि। आत्मा तशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता। प्रकल्पिता यथा शास्त्रे च नारिष्वपि क्रमः। सा
ध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूप निबन्धना। सत्त्वभावस्तयस्तस्याः सद्यजादिति निबन्धन इति लिंगप्रस्कारका
यच्च ययोगेनावस्था विशेषेण साध्यजादिभ्य उपस्थितिरित्यर्थः। एतेन कुरुमिहितो भावो द्रव्यत्वत्प्रका
शत इति तृतीयाध्याये भाष्ये प्रविष्टा स्यात्। प्रकल्पिते त्वनेन पदस्फोटस्यैव वास्तवता धनयति॥
साध्यत्वेनेति। अतएव तौ प्रतिकारकतया श्रोतृनादेरुच्यते इति भावः। अतएव भोक्तृपाको पुक्ता
गमनमित्यादौ तु मुनादयः सिद्धाः। कृत्योक्तौ स्वनमिधानानेत्पेवशाणो। अतएव क्वचित् शपेते पि। दि
र्वचनोद्दिष्टापविधिरिति सूत्रवार्तिकशेषः प्रयोगात्। सत्त्वभावस्त्विति॥ अतएव पाकं करोतीत्यादौ का
रकत्वेन सात्वेतीत्यर्थः। न चैवंपश्यन्मृगो धाक्तीत्यादौ मृगकर्तृकशीघ्रगतेर्दर्शने प्रतिकर्मतान।
स्यात्। न च सर्वसर्गमयो द्येह कर्मतामाने विप्रकारत्वेनामाना कौक्तहोष इति वाच्ये। एवमपि य
वनिप्रवतीत्यादावसंगतेः एककर्तृकावर्तमानायापि विक्रिया एव तत्कर्तृकावर्तमाना भवन्त
क्रियेति हितत्रयार्थः। न च भवतीति लकारार्थेऽप्यकर्तृत्वं वदन्नकर्तृकयविक्रिया प्रत्यभेदेन

राम
४१

नमो सगोरा विशेषत्वप्रावशकत्वात्। तथा च देवदत्तवत्पविक्रियायाः सत्वधर्मोऽर्वाहः। अत्राहुः॥
 कर्तृत्वकर्मत्वयोरनुभववत्ताद्वा नस्वीक्रियते। कारको तत्राभावमात्रेण तात्पर्यमिति। आख्यातश
 व्भागाप्यामित्युक्तत्वात् नष्टोकोऽप्येतदभिप्रायक एवान्वयं प्रतीत्युक्तत्वात् नष्टोका नुरोधो दिति तृती
 ये स्फुटीकरिष्यामः॥ एतेन अपासीदयासीः। पवतः पवति पश्यति पश्यत इत्याद्यावपि भवतीत्यने
 न कर्तृत्वेनावयोऽप्याख्यातः। भावीवर्तते धस्तौ स्तीत्यादाविव स्रस्मावस्य स्पवर्तमानसत्रासे भवा
 त्॥ उपदेशेन नुनासिक इति॥॥ उपदेशेन नुनासिको जित्संज्ञः। स्मात्ता उपदिश्यते तेनेत्युपदेशः।
 कृत्यसुतो बहुलमिति वाहुनकात्करणो वज्र॥ अन्यथा तस्य स्मात्ता। सवधातुपाठ्यातिपरिक
 पागोऽस्त्ववार्तिकेति॥ एते हिंशरा उपदिश्यते॥ तत्र शास्त्रकृता पठितस्याथ नुनासिकस्य पाठ इहाती
 मप्यभ्युक्तः। अत एवाहुर्हन्तिकाः। प्रतित्तानुनासिक्याः पाणिनीया इति। तत्र एधस्पर्धित्यादावनुदात्तत्वा
 दात्मनेपदं। एधते। स्पधन्तो भवन्तु इत्यत्रो गित्वाचुम। भवानाजगामूत्रे अकारस्येत्वाद्वात्पाहा सि
 धिः। आचारोऽवगम्भीरवो देवपुतिवार्तिके गम्भीरे नुनासिकत्वेनानुदात्तत्वात्। अत्र गम्भी
 नेऽस्पाहि उपदेश इति किं। अत्रात्राप्याहुः नुनासिकश्च रसीत्यनुनासिकः। नासोशास्त्रेपि

शृष्ट
४२

नानैवंगज इत्यत्रातिप्रसंगाविधानसामर्थ्यात्तेनितुप्रकृतेपितृत्वाश्रयानुबन्धाश्रनेकोताद
तिपक्षेअप्रश्रौअठितइत्यत्रातिप्रसंगाविधानसामर्थ्यात्तेनितुप्रकृतेपितृत्वाश्रयानुबन्धाश्र
नेकोतादतिपक्षेअप्रश्रौअठितइत्यादावाहितशेतीतिषेधाद्येमित्तंताकिंनस्यादितिचेत्त्राएवम
पिआउ॥इदितिवक्तव्येनुनासिकविधानस्यवैयर्थ्योपपत्तेःएतेनादधिरुद्धतीतिदधिव्रासरा
कुलंरधीपतेःकिष्णोपयचोपयोद्वैत्यत्वेवाणोअगृह्यस्येत्पनुनासिक॥अत्रेहितोनुमधस्तो
रितिनुमस्यात्॥दधिमधित्वादिसुधातिपरिकेपुमवतिपवतीत्यादिसुचइत्कार्येलोपएवस्या
त्॥तस्मादुपदेशग्रहणंकरेत्पुमितिपरास्ते॥आणप्रयत्यददितिवक्तव्येनुनासिकविधान
सामर्थ्यादित्मेताविरहोपपत्तेःसत्यं॥उत्तरार्थमुपदेशग्रहणोअनितिकि॥मनिनेप्रत्ययेम
कारस्यमाभूत्सत्यं॥हिंस्यामत्येम्पिपिहृष्टंनइतिहलंतेषत्यादवापाःस्यात्॥अनुनासिकः
किं॥विरिणोतिजिरिणोति॥॥हलंत्वं॥उपदेशेत्सहनिस्पात्ता॥यद्यपिसर्वोहलतंमवधिंप्रत्य
त्पोभवतितथाविधातुप्रातिपरिकत्वाप्राधियारिद्धिंनसमुदायंप्रत्यसहृष्टते॥अस्यएवम
हणसामर्थ्यात्शीङ्स्वमे॥दि॥स्वा॥उ॥शेतोउपदेशोकिं॥अग्निचित्ताश्रीनिपनबंदोधीनेहेति ४२

यवपरहत्रेविकित्पइत्यादौतवाक्यार्थेपरवचनमितिपक्षेविद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागत्वेउपदेशेत्स
त्वाद्भावत्येवेत्संज्ञाप्रतुनइत्यस्यस्वरदिपागदित्संज्ञावासाउच्चारणसामर्थ्यात्प्रवृत्तिनवरित्स्वर
प्रयोजनंअतोदात्तनिपातनवेयर्थ्यापत्तेःस्यादेतत्ताहलप्रत्याहारसिद्धेरेतत्सूत्रमापेक्षत्वादित्योम्या
अप्यापदार्थबोधविनावाक्यार्थज्ञानासंभवात्ताअत्राहलबलवेतिसमाहाराद्वेदेसंयोगांतलोपे
नलकारेयत्रनिर्दिष्टपत्तेतेनलस्येत्संज्ञायांसत्याआदिरित्येनेतिहलसंज्ञाततोत्तंहलितितिवा
क्यार्थबोधायदाहलइतितंत्रावत्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणादस्यसमीपवर्तीलकारोहलसूत्र
इति।संपूर्णसूत्रावत्याहलसूत्रस्यात्यहलस्यमितिवा॥इहपक्षत्रयेपूर्वःपूर्वःप्रबलोलाववाहिति
तत्त्वापदोहलसूत्रेनुकाराएवतवल्कारइतिवहुणाम्भूतस्यनिर्देशातस्यवपुषादिघुताद्युहित
नित्तापकादित्संज्ञातत्पदेशेननुनासिकइतितिअवप्तंतायाअद्यायनिष्पादात्तायत्तुणालोति
कराणांज्ञापकमितिनिश्चित्यालित्वस्याद्यायसिद्धेःनवविभेदेत्यत्रलोपाभावाद्यहलस्यादिसूत्रे
एकहलितिद्वितीयहलग्रहणंतत्रज्ञापकमितिवाच्यंभवितेत्यादौजानिद्वयर्थहल्यहणोपपत्तेः

शृष्ट
४३

नचसुतिमीतिप्रत्ययैः प्रकृतेराक्षेपात्रैवमितिवाच्यं। यासेत्याहौतलोपानापत्तौ नचैकदेशविकृत
स्यात्तत्पत्वारैकादेशस्यचपूर्वोत्तयाग्रहणादलंतायाः प्रकृतेः परत्वेनेष्टमिद्विः। यः स इत्यत्रानि
प्रसंगात्॥ तस्माद्वोपप्रवृत्तिका लेहलंतत्वं वाच्यं तत्रयासेत्यत्रापिनास्ति। किंत्वाचं तात्परत्वेमा
श्रित्यलोपाकार्यः। नचतत्राचंताप्रकृतिः॥ नभयतआश्रयेतादिवज्ञावायोगात्॥ अथनहंस्यां
ग्रहणामितिनिर्देशादार्धतस्थलेनभयतआश्रयेष्यतादिवज्ञावञ्जयेतथापिहलशहस्पैवा
याविशक्त्यग्रहेकग्रहलग्रहणसामर्थ्यास्मलोलित्वंनिश्चीयं। नचलिनीतिज्ञापकं। सुज्ञाहो
चरितार्थत्वात्॥ तस्मादुक्तप्रकारचतुष्टयमेवशरणी॥ स्यादेतत्॥ आद्येहलसंज्ञातः पूर्वकथंमं
योगोत्तलोपः। संयोगसंज्ञायांअनिश्चयेः। द्वितीयेहस्पन्दनिकथंसमासः। सप्तमंज्ञायाअनि
ष्पादत्त। एवंतृतीयेहलोत्पमितिस्तुल्यः कथंचतुर्थेवलृरितइतिवज्जब्रूहिः कथं। नचते।
साधुत्वतानोपयोगिनः शास्त्रस्याप्यर्थबोधोयदितद्वोधसाधुत्वानापदानांसाधोतुभावक
तायासुपसुपतेतद्वेषदोषस्यात्। सचनोपसुपते। प्रमाणाभावात्तानशोच्यमिवाराच्चापथा
चैतन्नथाअदृगणित्यत्रैवप्रतिपादितं॥ नविभक्तौतस्मात्॥ विभक्तिस्थासुवर्गसकरमकारा

राप
४३

रादतो नस्यः। रामानः। पवेरनः। ब्राह्मणाः। पवतः। राममाः। अदाहमाः। विभक्तौ किं। अवीयता। अणायाप
रु। रुधादिभ्यः। समुप्रादिशो विभक्तिरित्यत्र विभक्ति संज्ञा तत्रापि निषेधो न भवति। इह मस्य मुरिनिम
काय रित्राणां यमुकागनु वेधा संज्ञनाह पकाता तेन किमोतक इति सिद्धं ॥ एषा देवता ॥ तदानी
मित्पादौ शानी मोपितर्हि मित्वं स्यादिति वेतानाया तत्वात् तस्य। यकारोत्पत्त्यस्य मनुभवन्मकारस्ये त्से
तां प्रतिवधाति। संयोगात् तस्य लोप इति यलोपस्ये त्से तां प्रत्य सिद्धतया मकारस्यात्पत्वाभावात्। य
हा। इह मस्य मुरित्पतेना नित्यत्वमात्रं ताप्यते न त्व प्राणिशेषेषु प्रवृत्तिः। ओत इहोदित्यत्र त्वस
त्वमुत्पत्त्यस्य कारः। न त्वित्से शकः। नित्यरापत्तेः। न वेष्टापत्तिः। गौवाये। भस्मीयत वरुधात इत्याहो
गौभस्मीयेत्यनयो रंतोराज्ञतादर्शनात्। आधुताज्ञेति सूत्रे भविषीयेत्यत्राप्यकारेणैवाज्ञोरा
त्त्वस्य सिद्धाक्षितत्वाच्च। यत्तु इह वृत्तिरुक्तोक्तं। किमोत इहोत इत्यत्रापि निषेधो न भवति। अनित्य
त्वादस्य विधेरिति। तत्त्वोक्ति विरुद्धं। इहोदिति सूत्रे तकार उच्चारणार्थ इति तेनेवोक्तत्वात्। तस्मा
दभ्युपेत्य वादमात्रं। यहा। इहोदित्यत्रास्य अकारमात्रस्य विधेः। अनित्यत्वादिति तु किमोदित्येतत्पर
मिति व्याख्येया। आदिभिर्इह वः। उपदेशोऽत्रादिभूताः। जिहृदते इह मास्यः। जिहृंधी। इह वः। इवेषा।

शब्द
४४

वेपथुः। इवरा उग्रिमं। उपदेश इति किं। भिकारीयति। आदिः। किं। पर्यति। अस्ति हि पृथ्वादिषु पर
शब्दोपदेशः। अत्रेत्संज्ञायां सत्या मधुवस्यात्। अवयवेत्यवरितार्थं द्वित्वं समुदायस्य विशेषे
षकं स्यात्। ॥ ४४ ॥ प्रत्ययस्यादिः। षट्त्वात्। शिष्येति षु नानर्तकी। प्रत्ययस्येति किं।
कोऽशा। षषु षत्वानित्यत्रोपदेशस्योयं षकारः। आदिः किं। अविषा। महिषा। अविमहिभ्यो हि षच
। न च प्रयो। जनाभावादेव षकारस्येत्संज्ञां नम विष्पति। ईका। स्पवित्वावेव सिद्धे। न च पक्षेऽपी
र्थः। षकारः। ङीपोपि चितः। परस्योऽननिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वात् नमत्पं। विनिगमकाभावंतपक्षे
का। स्यादिष्टवर्णं स्यात्। ॥ ४४ ॥ प्रत्ययाद्यो बुद्धस्तोऽन्तः। गोत्रे कुं जादिभ्यश्च न जाको जापस्यः
। त्वस्यर्थादेयादेशं वक्ष्यति। जस्य। बाह्याणां। मस्यान्तादेशं वक्ष्यति। सोऽस्याभिजनस्यधिकारेणो
कादिभ्योऽप्यः। शोऽदिकः। वरेष्टः। कुरुचरी। त्वस्यैकादेशं वक्ष्यति। सत्तम्पोजनेऽपी। उपसर्गः। त
स्यैकादेशं वक्ष्यति। धनगणं लब्धेत्पत्नी लब्धेत्पुत्रवर्त्तमाने अज्ञाताः। अत्र लघुप्राप्तः। वदुषाः
नस्यपस्येति कर्त्तव्ये योगविभागादनित्यनिर्दिष्टे। तेन केशवचुः। केशघात इत्यत्र वकारस्येत्संज्ञा
ज्ञाना। मतं हितस्योचित इत्येतेनोदात्तः स्यात्। पितृणां त्वपवायार्थं स्यात्। अवात्कुगस्वेत्य ४४

तोऽवाहितपुनर्वर्तमानेननेनासिकाया इतिरीठचा अवलीयायदावुंचुपुवणप्ररीट्योपादय॥
लोपोच्योरिति फलोपइतिव्याख्येयं॥॥ नशक्ततदिते॥॥ तद्वितमित्रेप्रत्ययेआदिभूनावश
कवर्गाइतास्पुः॥त्वुस्व॥भवनाकर्तेशिषाभवतिक्कक्वतनिष्ठाभूत॥भूतनातप्रियवशेव
दःत्वश॥प्रियंवदःवशेवदः॥मोजिस्थशुद्धुः॥जिष्णुः॥भंतभासमिश्रोघुस्वाभंगुराहुरयोअतदि
तेकिंभूजव॥पाणिस्थादातोवजन्पतरास्योलोमशः॥अत्रप्रयोजनाभावात्रतस्मैतत्पिह
वृत्तौकर्णिका॥कर्णोत्तवागत्कत्रलंकार॥निभवार्यकना॥अत्रकिंचितिचेतिवृद्धिः॥प्रातरूपंयन
मिधेवा॥इताउपसंख्यानंरुहादिअथवारिफोहंनंत्यमितीत्संता॥एकारस्त्वपदेशेनतुनासि
कइति॥प्रादेतता॥एवंसूतीरित्वास्तुमस्यातानवतत्रकुंभीधात्पन्यायस्याप्रपितुंशक्यः॥नंर
तीत्याद्यप्यात्रैः॥सत्यं॥स्करिश्चभूतीनांतकारपागेज्ञापक॥अंतदिनामेवमुमिनि॥पदा
गोःपादांतइतिस्त्रावंतग्रहणामनुवर्तपिष्यते॥तत्रावश्यमनुवर्त्यवह्निजोत्वस्मादितिअथ
वातदृशइतिज्ञापकात्समुदायस्येत्संज्ञा॥अवयवेअचरितार्थेस्मरितत्वस्यसमुदायविशे
षकत्वात्स्वरितत्वप्रयुक्तमात्मनेपदातेनरुंधेत्यादिमिदं॥॥तस्यलोपा॥॥तस्येतोलीपः

शब्द-
४५

स्पाता। तस्य ग्रहाणामसर्वलोपार्थः। त्रिदुश्नामलोत्पस्यमाभूत्। तानर्थके लोत्पविधिरिति तृता
स्ति। अलोत्पात्पूर्व उपधीति सूत्रेनेष्यप्रत्याख्यानात्। यथा संख्यामनुदेशः समातो। समसंख्या
नामसंबन्धोऽथ कर्मस्पाता। न हि ग्रहाणि पचादिभ्योऽपि त्पच्। तदन्तः आही। पच्। समूलाकृतनी
वेषु हलकृतशः। समूलवाते हंतीत्यादि श्रुत्यानुवाद्ययोरपि धातूपपदयोर्पथा कर्मचोर्ध्वः। आ
हेतत्। विदिमिच्छिदेः कुरुति त्पदो न बीलाद्यर्थत्रयणार्थसंख्यं प्राप्नोति। एवं त्पत्पातुः सिद्धः सो
रिप्तादावपीति चेत्। अत्र भाष्यं। स्वरितेनेत्यपकृष्टतोतेन स्वरितत्वाभावाच्चेत्यथासंख्यमिति
प्रतिज्ञास्वरिताः पाणिनीयाः। स्वरितत्वाभावादेव कर्तृकर्मणोश्च भूक्तोरिति सूत्रेन यथासंख्यं
नाडीमुख्योश्चेति सूत्रेन यथासंख्यं भवेत्येवेति भाष्यं। इति कास्त्रकर्तृकर्मणोश्च नाडीमुख्यो
श्चेति सूत्रवद्वये विभाष्यविपरीतं ब्रह्म ब्रह्मः। नाडीमुख्योश्चेति सूत्रेन यथासंख्याभावपरं भाष्यम
पि पूर्वोपरविरोधाच्चित्यं। एतदेव वामतांतरपरं सत्तत्पद्यत्तैरलं वनमस्तु। कर्तृकर्मणोरि
त्यनुवृत्तिश्चित्ये वा वेशोऽथ श्रुत्यादेर्भागाद्यलखादिपत्राप्यस्वरितत्वादेव न यथासंख्यं। इह स एव
त्रेभाष्ये ह्योचेत्यस्थितौ। वत्तर्थे त्वद्विचारो योगे व्यंभजतामगाद्यलिति। विवेचिष्ये। स्वरितेनाधि ४५

कारणद्वयं भूतलसरोत्तरीया अधिकारी विनियोगः स्वरित्वयुक्तं शस्वरूपमधिकृतं बोध्यं
अत्ययः परश्चेत्यादियथा। प्रायेणोत्तरा पस्थितिः। क्वचित्तु पूर्वत्रापि। तदुक्तं ॥ अतिरिक्तमप्यो
योग्योऽशेष इति। किमयं इमधिकार इत्यत्र त्वया त्वानेशणां। यथा त्वतीयाध्यायांतं धात्व
धिकारी न त्वप्राप्तेऽशी भवेत्। तथा त्वसप्तमाध्यायपरिममात्रेणाधिकारी न त्वप्रागभ्यास
विकारिभ्य एवेत्यादि। यद्य। स्वरिते इति सप्तम्यंतं। तेन तस्मिन् दृष्टेऽधिकारी निवर्तत इत्यर्थः। कः
स्वरितो धिकारार्थः कश्च न निवर्तयत्यर्थ इत्यत्र त्वया त्वानमेव शाणां। न त्वेकं व्याख्यानादेवा तु वत्स
नतु वत्स स्ना किमनेन सत्त्वेणा। सत्यं। अथा तत्राणि संयुही त्वेकं कृतं। तथा हि। स्वरितेनाधिका
रूपोऽर्थो ग्राह्यः। गोस्त्रियोऽस्ति त्रयस्त्री रत्नं स्वयं ते। तेन गोऽत्रा इग्रहणात् कृत्रित्वार्थमिति न क्व
व्य। किंच। अधिकं कार्यमाधिकारः। गोणे पिशा त्रयवन्निरित्यर्थः। तथा च गोणा मुख्यत्वाद्योय
त्रनेत्यनेन्युपासनाधिकरणा होतृत्वं स्वरितः पाठः। अपि च। अधिककारः कृतिरिति। एतत्
वै। मनः परबाधते। तथा च पूर्व विप्रतिषेधाः संयुहीता भवेति। तत्र तत्र स्वजिपादेनैव गता ए
त्वा इति हि क॥ इति श्रीशृङ्गकोक्तमेवमस्या ध्यायस्य त्वतीयेपादे प्रथमादिक॥ ॥ अनुस

शब्दः
४६

रातेकाद्वयदेशेयोडि नरेनाधधातोर्लस्यलेआत्मनेपदमेवस्मात् एधतेस्वर्धतेविभूयते। आती
पतेकथं तर्हि शोतइत्यादिडि। देवद्युमिति वेत्ता। मत्सं। अपदेशिवज्ञावोवोधाः उपदेशोक्तिः। चुकुचि
षति॥ गाङ्। कुटारिम्पड। तिसन्। आतिदेशिकं डित्वोधातो रिति किं। अयुतत्॥ अदुदुवरिति डि। आ
मङ्। वङ्। भो। माभूत्। कथं पुनर्धातो रितिलभ्यत्तत्तिवेत्ता। भूवादिस्त्रान्ते इकलुत्पानुब्रुवस्व
धातवइत्यस्यविभक्तिपरिणामात्॥ सा दृश्यमात्रेण परिणामव्यवहारेव क्लृप्तात्तयोऽप्येशशं
तरमेव संनिहितमवतीति कंयत्॥ यद्वा॥ आत्मनेपदेनेवलकारस्य धातोश्चाहोयः॥ इकोमलि
त्यत्रसनाधातोराकृपवत्॥ अतएव हिना तस्य विशेषणसदंतविधित्वात्प्राप्तः॥ विनीयतइत्या
द्येत्तत्रअवयवेचरितार्थेनङ्कारेणक्यजंतस्य विशेषणं ततोऽप्यपदेशिवज्ञावाङ्। ह्येतैति
रिक्त्वा। एतेनचित्तुतास्तुतइतिव्याख्यात। एतुनत्र डि। तीवडि। इडिति व्याख्यामाश्रित्यसमाधा
नंतत्वापाततः। पद्येनेइत्याहवातोडि। नइतिइयादेशाभावप्रसंगात्। ननुह्यः। स्पृमनोरिति
तिसूत्रेऽप्यग्रहणो न विकरणो न विकरणोभ्यो नियोधलीयानिति ज्ञापितत्वाच्चङ्। जोशितुतइ एव
त्याहोवानुपपत्तिरेव नास्तीतिवेत्ता। उपजनिष्यमाणोनापि जितोपपत्तेजाननिमित्तस्यापि प ४६

परस्मैपदस्य बाधापत्तेः। नियमोवलीया नित्यस्यापि पाक्षिकत्वाच्च। कश्चिदस्य सतीत्यस्य वि
करणाव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिरिति तापकताया अपि सुवचत्वात्। शब्देऽपि तदिति सूत्रे भाष्यके
यदप्यो रित् स्पर्शा। तस्माद्यथा व्याख्यातमेव मनोऽर्थम्। हरदत्तस्तुतिः तद्वत्त्वेव व्याख्यातम्। धातोरि
ति नापेक्षते। नियमोवलीया नित्याश्रयणाच्च ज्ञातौ न होषः। नचाभाविना हि नाबाधपरत्वात्।
त्यस्मैपदस्यैवोचितत्वाहितिनस्याशयः। उभयथापि यदीयदोर्दिः। तु स्पृशानिषेधचरितार्थना
माशंक्ययदः प्रागुदात्तमकारं प्राप्तिष्यत्तु च कम्पदं इत्येति तापकाद्यभाववदन्तः इत्यङ्गं प्रा
प्तिकारमीकात्वाच्च स्निग्धप्राध्वं तदित्याभावाच्च तु मद्धितीपे एकावश्यत्वनुबन्धेः। आहितो निष्ठा
यामिति नेति निषेधइति कल्पयन्तः पणस्ताः।। स्यादेतत्।। यदुक्तं पितृवैनातिव्याप्तिः।। प्रत्य
यलक्षणो न हि हन्तत्वात्।। सत्यं।। डिः त्वस्य प्रत्यया प्रत्ययसाधारणतया सुष्ठु षदित्यत्र सोमं न सी
हतिस्वास्मेवात्वे सतस्येति दीर्घे स्पेव चेहात्मने पदस्याप्रवृत्तेरिति कर्षः।। प्राक् स्तुवा बोभूतुनेति कृ
इत्यत्र तिजं यङ् लुगतात्पुनने पदविधाने तापकं यः।। लुगतात्पुनने लक्षणो नात्मने पदनेति
।। अतएव वक्त्री न चेत्पाहो दोषः। तस्मैव कारात् तपास्मैपदमिति व्याख्यानं तापकमिदार्थानु

शब्द ४७

नुवादइति सिद्धांतात् तत्रैवमपि यास्पधीतीत्याहवात्मनेपदं दुर्वारं। स्पर्धेनु हायेत्वाता न वेदं ध
कृत्येतामिति वाच्ये। द्विः प्रयोगो दिव्यं न पाशं इति वक्ष्यमाणत्वात्। मस्योऽपि पाशं यस्यादिना नि
षेधो बोध्यः। अनुबंधेन निर्देशो हि द्विधा। क्रवित्साहाहा। शीहा। सार्वधात्वके गुणा।। हीजो पुजि
ति यथा।। अनुहा तत्रेत्यादौ त्वनुबंधत्वेन। यत्र तु नोभयथापि निर्देशस्त इव त्वेव।। आजो यम
हनः। भावकर्मणोरित्यादि यथा न चाङ् इति कथं नानुबंधं निर्देश इति चेत् न। प्रकृतिग्रहणेन
यद्नुगोतम्यं ग्रहणमित्यस्य त्वयमपवादः। तेन प्रकृतये आनुबंधेन निर्देशः। स एवाप्यवि
षयः। अतएव वैचित्र्यं मरीमृष्ट्यादौ द्विः तिचेति प्रवर्तत एवतिरिक्तं अथ कथं। स एवायं ना
गः। महति कलभेभ्यः परिभवमिति। अत्राहुः। आधुमाहेति विकल्पितेनिकामहेति रूपां यद्य
। च हि जोरित्करणमनुहा त्रैल्लक्षणा। स्यात्मानेपदस्यानित्यतां तापयति। सहि अनुहा त्रैल्लक्ष
चक्षणा। प्रथयत्ति तादावनुहा त्रैल्लक्षणादेरिति पुनोर्हर्शनात्। न चायं त्वुहा त्रैल्लक्षणापत्तेः।
अतो हा त्रैल्लक्षणापत्तेः मानत्वादिनि। एतेन स्फायत्रिमौक संधीति मुरारिप्रयोगो व्याख्यातः। राम
स्यादेतेन। तस्य तिवाहः। नरः शत्रुशान्तो। निगः कान्तः। कस्तुशात्रः। सदेत्यात्मनेपद ४७

परपरस्मैपरसोर्विहितत्वादित आरम्भायादमरिसमाप्तेः प्रकृत्या किमर्थमिति चेन्नानियमार्थमि
 त्येव हि ॥ अतएवाबुदावजित आत्मनेपदमेवेति व्याख्याते ॥ सोऽयं प्रकृतिनियमः अतरस्तत्रैव
 भावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति अर्थनियमः ॥ यत्रैवकारस्ततोत्प्रावधारणामिति सिद्धं तात्पर्यं
 तथा हि ॥ तदसंबन्धमेव धी व्याप्तिः सैवावधारणो व्यापकत्वघोतकेव शस्त्रसंबन्धमित्रगो न
 चास्मित्पदेऽत्र बुदावजितेऽभ्युत्थितः परस्मैपदमाभूत् आत्मनेपदत्वं नियतत्वात् रत्नीत्यादावपिमा
 दिति वाच्यं ॥ शेषात्परस्मैपदमेवेति नियमात् ॥ ननु तत्र कर्तरीत्युक्तं कर्तरि परस्मैपदमेवास्तभावक
 र्मणोस्तु ज्ञातव्यं तेऽद्यतस्यादौ परस्मैपदं दुर्वोरमेवेति चेत् ॥ ताभावकर्मणोरात्मनेपदमेवेति ति
 यतत्वात् ॥ अस्तुवा प्रत्ययनियमः ॥ आत्मनेपदमनुदावजित एव भावकर्मणोरेवेति न चैवं अनु
 दावजितेऽभ्युत्थितः परस्मैपदसंगः ॥ परस्मैपदस्यापिशेषात्कर्तरीति नियतत्वात् ननु कीदृशस्तत्र
 नियमः ॥ कर्तरीत्यदि परस्मैपदमवतिशेषादेवेति ॥ शेषाद्यादिभवति कर्तरीति चेति वा ॥ आद्येऽशेषा
 त्कर्तरीमाभूत्ताभावकर्मणोस्तु शेषादशेषाच्च परस्मैपदं दुर्वोरं ॥ अस्त्येष शेषादावकर्मणोर्माभूत्ता
 अशेषात्तभावकर्मकर्तृषु विधायिनामिति ॥ सत्यं योगविभागेन नियम इयं बोध्यः ॥ शेषादेव ॥

शरदः
४८

तत्राविकर्तव्येति तस्मादिह प्रकरणे प्रकृत्यर्थनियमः प्रत्ययनियमो वेति पक्षद्वयमपि
स्थितं। स्यादेतत्। विकरणावधाने नियमो न प्राप्नोति। तथा हि। विकरणा नाम वका शो ना
देशाभिनाः। एकत्रिषोधा तनिर्देशा निश्चिप्रा। या धा ध्वा ध्वे इशः शा। ता खी ल्या दि घु चान
शा। नियमस्या वका शा। लिटलिङौ लुक् लृट् अमश्वा पस्पधो स्पधिं वीष्वा श्रीमि शेतो अन्नि च हो
ति। भिनन्निध्यादित्यादि। एधने स्पर्धते कुरुते निविशत इत्याह। बुभय प्रसंगे परत्वा न्नित्यत्वा
वविकरणेषु कृतैषु ते च वधाना त्रियमो न स्यात्। त न अप्रकृति नियम पक्षे विकरणां ता सुभ
य प्रसंगे। प्रत्ययनियमे पितृ त्यजा तीयस्मे वनियमे न त्यागतिः धा तो रतं तरस्प लस्प य द्यात्मने
दं अशुदा त्रिडिः न एव परित्तरस्मे परं शेषादेवेत्यादि। तथा च धात्वं त एतद्वा ह्वा व पि वि क
रणावधाने नियमा प्रवृत्तेः परद्वयमपि स्यादेव। सत्पे। विकरणेभ्यो नियमो घलीयानिति
बुद्ध्या स्वमतोरिति स्पष्टं ह्येतत् साप्यते। अतो नियम बये प्य हो षा। तत्रापि प्रकृत्यर्थनिय
मपक्षो व तीयानित्यवधेर्ध। तत्र विशेषात्क तरी नित्वा च्ये। किं तु परस्मे परमित्येव। एव न राम
चाप्य वपान्न तत्र परस्मे परमेव स्यात्। प्रत्ययनियम पक्षे तु शेषादितिक तरी निचवा च्ये। ४८

गद्यविमर्शनीयदृष्टिदोषत्रयमधिकं स्यात्। तिवादिवाक्येन स ह्वाक्यभेदः परिसंख्या प्रयुक्तवि
 दोषतावेति दोषवत्तद्वत्तपञ्चद्वयेष्वप्येवायदित्तदापि किमर्थं सोऽप्यमिति बुद्धिस्तर्हि त
 स्मितिवाद्यत्पुनेन सहेहं प्रकरणा मेकवाक्यतया विधायकमिति व्याख्येयं। अस्मिन्महेश
 षात्कर्तरीति कर्तव्यमेव। परस्मैपरमात्मनेपदमिति वस्तुशावकवद्वा विनीसज्ञाश्रयणी
 या अन्यथा विहितानी संज्ञा संज्ञया वा विधानमित्पमो न्याश्रयः स्यात्। अस्मिंश्च पक्षे विक
 रणेषु न कश्चिदोषः। लादेशेषु कृतेषु सार्वधातुकमाश्रित्य विकरणा प्रयुक्तेः। नवस्या रिषु
 दोषस्तदवस्था एवेति वाच्यं। लमात्रापेक्षतया तरेणोषु तिवादिषु कृतेषु लकारविशेषापेक्ष
 तया वहिरंगाणां स्यादीनां प्रवृत्तेः। भावकर्मणोः। अनयोर्विहितस्य लस्यात्मनेपदं स्यात्। सस्ये
 ने। क्रियते। प्रायदेकवाक्यतया विधिः। भिन्नवाक्यतया नियमो वेति बोध्यं। नियमो वि
 हिधा। प्रत्ययनियमोऽद्ये नियमश्चेति। नवात्पपक्षे कर्मणियन्नस्यात्कोमयतालाभा
 लब्ध इति। अकर्तृस्त्वेष्वप्यत्र पादानादि रवकाश इति वाच्यं। तुल्यज्ञातीयस्य परस्मैप
 दस्यैव नियमनमावर्तनात्। स्मादेतत्। लूयने के राः स्वयमेवेत्यत्र परस्मैपदं प्राप्नो

शरत्
४६

ति। कर्मवत्कर्मणोत्पन्नेन हि शास्त्रे वा पदेषु वा निरिश्यते। तथा च तेन तेन शास्त्रेण तत्तत्क
र्वकर्तव्यं। तत्र कर्मणा त्मने परमि त्यस्या वचका शः। शुद्धं कर्म। कर्तैरि परस्मै परमि त्यस्य
शुद्धः कर्ता। कर्मकर्तृषु यद्यप्रसंगे पात्वात् परस्मै परमिति। स त्वं। प्राधान्यात्का योतिरेव
एवेति आत्मनेपदमेव परवोधम्। अत्रांतरेत्येव पात्वात् कर्तृरीत्यत्र कर्तृरि कर्मत्पतः कर्त
रीत्यवतु वत्स्य कर्तृवयः कर्त्ता तत्र परस्मै परेन तत्कर्म कर्तरीया व्येधम्। कर्तृरि कर्मव्य
तिहारे विनिमयपरिषयी भूता यो श्रिया यां वत्तेमाना दातोः कर्तृयो त्मने परे स्यात्ताव्या
तिलनीति॥ अतस्स्या योग्येन च न करोतीत्यर्थः॥ परस्परकारणमपि कर्मव्यतिहारः
संप्रहरंते राजानः॥ व्यात्यहाम भिसाणामहामही व्यना कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम्। न
गति हिंसा र्थम्॥ एभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदेन स्यात्॥ अतिगच्छति। व्यति
सर्वति॥ व्यतिघ्नति। व्यतिषेधे हमाहीनामुपसंख्यानं। हमादयो हसिपुकाशाः शरक्रियाः
। व्यतिहस्येति। व्यतिजल्पेति हानेति। व्यतिषेधः। तत्र हरंते राजानः। अर्थग्रहणसामर्थ्ये
घेराहन्तानि रपेक्षानि हिंनयोर्वर्जनेन नश्यन्तीति॥ हरति स्वरूपसर्गवशा हिंसायां वत्तेन इति

राप
४६

निननस्यायं निषेधः स्यात् । ततः संप्रहरीष्यतौ दृष्ट्वा कर्णधनं जया विष्पचत्तपोत्पमानाविति
विवक्षितं नतु कर्ममव्यतिहासः । रहेस्तनायं प्रतिषेधः । अगत्यर्थत्वात् । प्रायणो हि वहेरर्थः । ग
तिवृत्तीति स्त्वात्तेपात् । इतरेतरान्योन्योपपदात् ॥ आत्मनेपदं न स्यात् । परस्परौपप
दाच्चैति वक्तव्यम् । इतरेतरस्य अन्योन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिरुक्तं । लोकि केशवम्भवहारिणा
वर्चस्पनादरादिनरेण दिशश्चावतीत्युपमर्गाच्च कर्मव्यतिहास्योत्तनाय समुच्चीयते । तथात्म
नेपदमपि समुच्चीयतेति निषेधो यमारभ्यते । नन्वेव संपद्विनिमये नो भोदधत्तुर्वनद्वयमित्य
वत्तत्कथंनेति चेत् । कारणविनिमये सत्यपि क्रियाविनिमयस्याविवक्षितत्वात् ॥ नेविशः
॥ निपूर्वादिश आत्मनेपदं स्यात् । निविशते । नैः किं प्रविशति । कथं तर्हि न्य निशतस्य विज्ञे
तेति । अथाव्यवधानात् । तदस्वांगमस्य वधा एकमिति वाच्यम् ॥ अंगमकस्याथो विकराणां ते
प्रत्ययैवत्वविधातुं प्रत्ययवचनवत्त्वेन च वधा एकत्वाविति ॥ अत्राहुः । निवारिविधिः । प्रा
ज्ञावस्थायां धातोरेवाङ्गमः । लृङ् लङित्यत्र द्विलकारकनिर्देशस्य भाष्यकृता प्रतिद्वयत्वं
व प्रत्याख्यानावसरैव समागन्तात् ॥ मतान्तरेपिलकारविशेषापेक्षत्वाद् द्विरङ्गमङ्गमं

सत्यकर्तृमित्रायाधोयमारंभपरिक्रीणीते। विक्रीणीते॥ अथ क्रीणीते। पर्याय उपसर्ग इह गृह्यं
ते॥ तत्राद्युत्पाद्याप्रयोगेन क्रीणातेर्येययोऽयः तेभ्यः क्रियति आत्मानात्॥ परस्परमाहवयोडा।
तेनेहनावेक्रीणासीनि॥ अत्र होकरेशोविकृतस्यानस्यत्वात्प्राप्नोति। अथायं विभक्तिविशिष्टस्यवि
रत्यस्यविकारो न तु विशदस्येति उन्नतस्य केयववाक्याद्भूमितयो विभक्तौ लोपोतेत॥ प्रकृतिभा
गस्यैवविकाराता। केयवस्याप्ययमपरितोषोस्येव। अतएववस्यति। पक्षिवाचितो विशदस्यसंभ
वेतुमाहवयोऽपसर्गग्रहाणोभ्यामेयमिति॥॥ विपराभ्यां जेः॥॥ स्पष्टोर्थः॥ विजयते पराजयते
। प्रायऽपसर्गग्रहात्रेहावेजयति। पराजयति सेना। पराउत्कृष्टा॥ ननु जेरितिकथं निर्देशः॥ प्रकृति
वदनुकराणामित्यतिदेशो न धातुतयास्यद्विजिगृह्यति वक्तव्यत्वात्॥ नवनियः क्रियत इति दी
र्घमावकाशसिपङ्क्तपरात्वाद्देहिनीतिगुणोवाधइति युक्तं। इत्येवपि पूर्वविप्रतिषेधेनेय
इह उच्यते। अतएवसिपङ्क्तिनिर्दिष्टपते। किंच। सिपङ्कीदीर्घादिनिस्त्रेदीर्घग्रहाणमपीहता
पके॥ अन्यथासिपङ्क्तिनिर्देशादेवदीर्घस्यनिर्णये कित्तेन। उच्यते। अनित्योपमनिर्देशः॥ अ
तोनेयः॥ अनित्यतायांप्रमाणांतत्कस्यैवोक्तं। अविवाहितार्थरूपमात्रानुकरणा

शुद्ध
५१

दायत्तपराजोरेसीर्दइतिस्त्रेइयउः परत्वाद्येतिप्रणाइतिहरदत्तेनोक्तं॥तद्धित्यं। शिषोदीर्घादित्ये
तत्स्त्रत्रस्यभाष्यकेयटवृत्तिग्रंथः। तत्रत्येहत्पत्विग्रंथाभ्यां चमहविरोधात्। आजेदोनाम्पाविहाणे
॥॥ आङ्प्रवहिदातेर्मुत्तविकामनास्मत्रौर्ध्ववर्तमानादात्मनेपदं स्यात्। विद्यामादत्ते। अनाम्पा
विहाणेकिं। मुत्तव्याददाति। आस्पग्रहाणमविवाहितं। उपेपिधाननाश्चानित्यनोपशब्दवत्। तेने
हापिनाविपारिकांयाददाति। पादप्फोटोविपारिका। तहीकृतं व्याददाति। परांगकर्मकारना
स्पइतिनिषेधोनेष्टते॥ तथाचवार्त्तिकं। सांगकर्मकाद्धेति। स्वमंगनिहसांगंतत्त्वद्वंमूर्तिमदि
तिपरिभाषितं। त्याददत्तेपिपीलिकाः। पतंगस्यमुत्तं। कथं तर्हि व्याददोविहगपतिमुत्तं स्वकीयं
। कर्त्तेभिप्रायेभविष्यति। अकर्त्तेभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। एतेनमुत्तं व्यादायस्वपितीत्यत्रस्तम्भा
व्यादत्तइतिमत्प्राप्तेनप्रयोगइति प्रेत्यभावपरीक्षायां वाचस्पतिग्रंथोपि व्याख्यातः। आजेउजिद्वि
शिष्यग्रहाणात्रेहाभिसामाददाति। अत्रस्मृतावाकाइतिहरदत्तः॥॥। कीजेनुसंपरिष्पश्च। एत
कीइविहाणि। अस्मादात्मनेपदं स्यात्। अतुसंपरिष्पः। चकारादाइ। अतुकीजते। तंकीजनेपरि ५१

क्रीडते। आक्रीडते। उपसर्गेण प्रमाप्ता हवर्थादनोः कर्मप्रवचनीयात्रामाणवकमनुक्रीडति। मा
णवकेन सहेत्यर्थः। तृतीयार्थ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा॥ समोऽक्रीडने। संक्रीडति शकटं। म
याप्यसंक्रीडति चक्रिचक्र इति श्रीहर्षः। कथं तर्हि। क्रीडतेनागगज इति॥ अथ प्रयोग एवायमि
त्याहुः। आगमेः समायां। एते तस्मै हं प्रहणो। आगमयस्व तावत्। महस्वकं चित्कालं। मात्वरिषा
इत्यर्थः। एते नयावहागम्यते शनरेदं निति श्रीहर्ष प्रयोगो व्याख्यातः। यावत्प्रतीक्षते इत्यर्था
त॥ ॥ शिष्टेर्जिज्ञासायां। धनुषि शिस्तते। शिस्तविद्योपादाने इत्यप्यनेह प्रहणो। अत्र हस्तेन
देवसिद्धन्तात्किं तु शक्येः मनंतस्यामानि मीमेतीह। धनुर्विषये ज्ञानेशक्तो भवितुमिच्छती
त्यर्थः। किंचैव द्विशक्ये र्थे प्रतिविषयतया चेति। भोक्तुं शक्तो निजं तज्ज्ञातीत्यादिदर्शनात्
। भोजनविषयकशक्तिमानिति हितदर्थः। वृत्तमिति तु मुनः। इह तज्ज्ञानं विषयः लातुमिति
तनप्रयुज्यते। आत्मनेपदेनैव ज्ञानविषयकतायागमितत्वात्। न चैवं जिज्ञासायामित्यस
गमं। ज्ञानेच्छा हितदर्थः। न ह्येतज्ज्ञानं शक्तौ विषयः शक्तिस्तु मनर्थभूतायामिच्छायामिति
व्याख्यानात्। सत्यं ज्ञानविशिष्टायाः शक्त्यै र्विषयतया ज्ञानस्यापि विषयतया तत्पापान्।

शब्द

५२

एतावानेवपरंमेदाद्व्यासवाक्याशक्तिस्तत्पक्षेऽन्यथास्तुतानविषयकत्वमात्मनेपदेनधीत्य
नइति॥॥आशिषिनाथ॥अनुनासिक्यादेवसिद्धेनियमार्थवार्तिकं॥आशिषेवेति॥नयेवमनु
दातेत्वंमर्थमितिवाच्यं॥तस्यनाथनइतिप्रत्ययत्वात्॥सर्विषोनाथने॥आशिषिनाथइतिक
मंताषष्टी॥सर्विषेभूयारित्याशास्त्रद्वयार्थः॥कथंनहि॥नाथसेकिमुपनिनभूतामितिपारविः॥
उच्यते॥नाथमइतिपाठः॥तवर्गचतुर्थस्थानेनिपिप्रमादाद्वितीयःपयतोअतएवकाव्यप्रका
शेच्युतसंस्कृतेमहाहरणे॥तत्पञ्चीपतिप्रतिकुंजरकलंकुंभाभयाम्पर्थनाहीनंत्वामनुनाथने
कचयुगंपञ्चावृतंमाह्वयाइति॥अनुनाथनित्तनयुगमिति तदुपदनीयमिति नत्रैवोक्तं॥अत्रा
पिधकाशेवापाद्यः॥हरतेर्गततालीत्ये॥गतंप्रवृत्ता॥पेटकमद्याअनुहरंतोमातृकंगाघोर
हरंते॥पितृमातृयागतंप्रकारंमततंपरिशीलयंतीत्यर्थः॥अतश्च॥इत्युक्तं॥ग
ततालीत्येकिं॥मातृनुहरति॥मातृश्यामात्रमिहविवक्षितंनतत्प्रकारतालीत्ये॥किरनेहर्ष
जीविकाकुलायकरणेषुविज्ञेयार्थः॥किरतिः॥हर्षादयस्त्वविषयत्वेनोपान्ताः॥तत्रहर्षो
विज्ञेयस्यकारणंजीविकाकुलायकरणोत्पत्तिः॥एधेवार्थेध्यावतुष्यादितिस्तुद्धिधीयते॥ ५२

अपकिरनेहोहृष्टः कुकुरोमहार्थीयाश्रयाधीव। हर्षादिष्विति किं। अपकिरति कुसु
मम्। इहात्मनेपसुडागमोतभवतः। हर्षादिमात्रमचेतुयद्यपिनरः प्राप्नोति। तद्विधौ चतुष्टाब्ज
निकर्तृकत्वमनिमित्तत्वेनानुपाहताता। तथापिशब्दशक्तित्वाभावात्सुखमहममानविषयो
यंतर्तेनगतोपकिरतीत्येवभवतीत्याहुः। आहुतुप्रयोः। आनुते। उत्कंगपूर्वशब्दं करोतीत्य
र्थः। एतत्तौ। अदादिः। आपृबते। प्रबतीप्सायां। तदादिः। ग्राहिज्येति संप्रसारणं। शयउपातं
भनो। शयप्राक्रोशरतिस्वरितेहातस्मादात्मनेपदमकर्तृगेपि फलैव कृत्वं शयपथरूपेर्धे। देवद
त्तायशयते। त्वत्पादोष्णशामिनेन नमया कृतमित्येवं रूपं शयपथं करोतीत्यर्थः। आद्यत्र ३. अ
शयामिति संप्रदानसंज्ञा। तीप्समाने विवदंते। तद्यथा। तस्मात्प्राप्त्या यते संप्रदानमित्ये
के। यत्प्राप्त्या यते स हृत्ये। कथं न हि। नीवी प्रतिप्रणिहिते तु करे प्रियेण सत्यः शमामि यदि
किंचिदपि स्मरामीति। अत्राहुः स्वाशयं प्रकाशयामीत्येतावदिह विवदंति न न तु शयपथंति
॥ समवे प्रविष्कृत्यः ॥ एभ्यस्तिष्ठतेः प्रायत। सेतिष्ठते। अस्वतिष्ठते। प्रतिष्ठते। चितिष्ठते। आ
हुः प्रतिज्ञायामुपसंख्यानं। शयंति स्यमातिष्ठते। नित्यत्वेन प्रतिजानीते इत्यर्थः। वृत्तो त्व

शब्दः
५३

स्ति मकारमात्रिष्ठतो गुणवृद्धी आगमावातिष्ठत इत्युदाहृतं ॥ अथार्थः ॥ अपि शालिहिंस्रसमुचीति न प
ठति किंतु सकारमात्रं स्तः मतीत्युदाहरणं ॥ अस्ति आसीदित्यादिष्विदं तु अजय वागमौ प्रतिजानी
ते ॥ नावेव गुणवृद्धी इति ॥ प्रकाशनस्येयात्प्रयोज्य ॥ ॥ तिष्ठते ऐतयो रर्थयो रात्मनेपदं स्यात् ॥ गोपीक
ष्माय तिष्ठते ॥ स्वाभिप्रायं प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ आद्यद्गुह्येति संप्रत्यनत्वं ॥ प्रशङ्क्य कर्ता हि षु तिष्ठ
ते यः ॥ कर्णो दीत्रिणो त्वत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ॥ एषो विवादपदनितोत्ता ॥ तिष्ठते मित्रित्युत्पत्तेः ॥ च
तौ त्वतिष्ठत्यस्मिन्नित्युक्तं ॥ तत्र प्रकरणादिना विवादपदनितोत्तुः प्रतीतिर्न तृशा हीत्यभिप्रा
येण परस्मैपदबोधः ॥ कृत्यस्य तु वृद्धलमिति अधिकरणो मत्ता ॥ उदो नृधर्मणि ॥ ॥ उत्प
वातिष्ठते रनृधेत्वं विशिष्टे परिस्पंदे वने मानादात्मनेपदं स्यात् ॥ उतिष्ठमानस्तु परो नो पेक्ष्य पण्य
मिच्छता ॥ अनृधेति किं ॥ नेवेन पीगादुदतिष्ठदस्युत ॥ इह क्रियाया अनृधेत्वं नाम उपरिदेशसंयो
गफलकत्वाभावः ॥ यद्यपि उदो नृधे इत्युक्ते नृधेता विशिष्टक्रियावाचकत्वं लप्पत एवधातोः
क्रियावाचित्वाव्यभिचारत्रयापिलोकप्रसिद्धपरिस्पंददात्मकर्मपरिग्रहार्थं कर्मपदात्तं तद्वत् ॥ अम
ना ॥ अस्माद्गामात्ततमुतिष्ठति ॥ नृधेत्वं इत्यर्थः ॥ तथा च उदो इहायामिति वार्तिकं सौत्रकर्म ॥ ५३

सिद्धार्थकथनपरां ॥ उपाभेन करणो ॥ मंत्रः करणो कारकविशेषो यत्र तस्मिन्नेव वर्तमाना इष्टपद-
वर्कातिष्ठते रात्मने परं स्यात् ॥ आग्नेयाग्नीध्रमुपतिष्ठते ॥ ऐन्द्रागार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ मंत्रकरणो वि-
॥ भर्तारमुपतिष्ठतियौ चने ॥ उपादेव पूजासंगतकरणपथि स्थिति वक्तव्यं ॥ देवपूजायां ॥ आदित्यमु-
पतिष्ठते ॥ कथं तर्हि ॥ कृत्यं स्तूतिभिरर्थ्यां भिरुपतस्थे सरस्वतीति ॥ देवतात्वारोपा इति विषयति ॥ म-
हीपते ह्येव तोशत्वाद्वा ॥ संगतकरणो ॥ रश्मिकानुपतिष्ठते ॥ उपस्मिष्टतीत्यर्थः ॥ एवं गंगा यमुना प-
तिष्ठते इति ॥ मित्रकरणो तपस्तेषां विनापि भवति ॥ रश्मिकानुपतिष्ठते ॥ अयं पंथाः ॥ स्रुघ्नमुपति-
ष्ठते ॥ प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ वालिस्मायामिति वक्तव्यं ॥ मिहिको ब्राह्मणमुपतिष्ठते ॥ उपतिष्ठति वा ॥ लि-
प्सया ह्येतुभूतयोऽपगच्छतीत्यर्थः ॥ अकर्मकाश्च ॥ ॥ उपपूर्वकातिष्ठते ॥ एकमकाहात्मने परं
स्यात् ॥ भोजनकाले उपतिष्ठते ॥ सत्रिधरूपः ॥ उद्दिष्टो न पा ॥ आभ्यां न पतेरकर्मकाहात्मने
परं स्यात् ॥ उन्नपते वितपते ॥ हीप्यत इत्यर्थः ॥ स्वांगकर्मकाश्चेति वक्तव्यं ॥ स्वमेगं स्वांगं ॥ न तश्च
हवमिति परिभाषिता ॥ उन्नपते वितपते पाणि ॥ अकर्मकास्वांगकर्मकादित्युक्तेः ॥ स्वमेगं स्वांग-
मिति व्याख्यानाच्चेनेहा देवदत्तो यत्तद्वत्तत्पाणिमुन्नपति ॥ सेनापयतीत्यर्थः ॥ स्वर्णमुन्नपति ॥

श ३२

५४

सतोपयतिविलापयतिचेत्पर्यः। गद्विष्णोर्किं। निष्पद्यति। निमलपतादनासेवनइतिस्मृतिः॥
आ ज्येष्ठमहन्।।। आरु. पूर्वोभ्यामकर्मकाभ्यां स्वो गकर्मकाभ्यां च यमिहनिष्पामात्मनेपदं
प्रात्।। आ यत्नते। आहते। आ यत्नते पाणि। आहते शि।। नेहा परस्पाशि आहते। कथं न
हि आनेने विषमविलोचनस्पवत् इति भारविः। अत्र के वित्। अनेति पदे द्वित्वा घञ् इति भा
वेपि द्विविधत्वं कचचनोत्सुक्ता घे हंते अजजगामेति व्यावायुः। तत्र। अनेने निर्वि
भावेन विचायेति सिद्धांतात्। अन्ते तु विषमविलोचनस्पममीपमेत्यस्ववत् अस्मा
लितवानित्यर्थः। मन्त्रोत्सुक्ता हा विष्करणा यस्ववत् अस्मा लयतीत्याहुः। भागवतो
तु प्रमाद एवायमित्युक्तं। एवं च मोहादाहादधंमारुतममिति भविष्ययोगोपेक्षितः।।।
ममोगच्छिष्णोः।।। से पूर्वोभ्यामकर्मकाभ्यां गच्छिष्णामात्मनेपदं स्यात्।।। मगच्छते।।
ममच्छिष्यते। अकर्मकाभ्यां किं।। ग्रामं स्पृच्छति। कथं तर्हि न चैकं समगच्छते। आर्षत्वा
त्।। यद्वा।। चातुर्वर्णीयत्वात् स्वार्थे ष्यञ्। एकं समापद्यतेत्यर्थः। विहिष्टद्विस्वरतीनासु
पसंख्यानं।। विदेहो नार्थस्येह्यहणां। परस्मैपदिभ्यां साहचर्यात्। नलोभार्थस्य। सहिस्व

राप्
५४

रितेत्वाऽमुमयपरी। सत्ताविचारणार्थयोस्त्वऽसात्तन्वाहात्मनेपरं सिद्धमेव॥ सं विने संविहा
तेक्ष विहते॥ सं चरते। सं स्वर ते। अर्तिश्चरशि। अर्तिवक्तव्ये। अर्तीति धादिनु होत्पाहीदा
वपि गृह्यते। सति शास्त्रीत्यदिघोतशास्तिनास्तु प्रविकरणो न साहचर्यान्तु होत्पा हेरेव ग्रह
णापरस्मैपदे वि तित्त्वत्तार्थमनुवर्तमानमपि योगविभागसामर्थ्याद्विधौ न संवर्धते।
तेन। मासमृतमासमृषो नो मासमृषतेति भाष्ये धायाभिप्रायेण। समार न स न मारितो समा
रं तेति वृत्तिस्तु होत्पा यभिप्रायेण यो न्या। सं शृणु ते सं पश्य ते। एतां सीति परापि सं शृणु
महेरतिमुगारि ययोगस्तु वित्पः। अकर्मकारित्यनुवर्ते। वृत्तिकारस्तु समोगम विपक्षि
स्वत्यतिश्रुतिविधिभ्य इति यदित्वादेशेति वक्तव्यरूपेण यमात्॥ तत्र चार्त्तिकानुपूर्वीभ
गेकेषु विदेवस्त्रे प्रहेपे दशे शतद्विधकारे वीतन पश्यामः॥ अथास्मिन्नकर्मकाधिका
र्ये सकर्मका इति गमिप्रभृतयस्तेषां कथं अकर्मकता। उच्यते। धातो र्थांतरे वृत्ते धात्वर्थ
नोपसंग्रहात्। प्रसिद्धे विवक्षात्। कर्मणो कर्मिका क्रिया। वहति भारमिति प्रायणो सक
र्मकी वहिः॥ स्पंदने च कर्मका। वहति न घटति। प्राणा विशिष्टधारणो जीवति राहायान वि

शब्द ५५

शिष्टं विद्मः पंचमं न्यतिः अतीहा वप्यकर्म को । प्रसिद्धे रथा मेघो चर्वतीति । कर्मणोऽविज्ञातो य
 था हि तान्नयः संश्रुणुते स किं प्रभुः । उपसर्गोक्तिः । अस्पतिः । न हने ॥ अत्र दाते च दातृत्वे य
 दी ॥ कथं तर्हि अनुक्तमपूहति पंडितो जन इत्यादि ॥ चक्षिणे डिः स्फुरणे नासुहात्ते च लृट्
 णा स्यात्मने परस्मानि त्वात्तापनात्समाधेये ॥ ॥ निमसुप विम्पो डुः ॥ स्पष्टोर्थः ॥ ॥ निहृयते
 इत्यादि ॥ अकत्रेभिः प्रायार्थं स्त्रवं ॥ स्यादेतत् ॥ निहृयते इत्यादि घुहा हणामस्तु ॥ न ह निहृयते
 निःप्राकारं तस्य सूत्रेण पाशानात् ॥ एकारं तस्य ग्रहणाभावात् ॥ न हि विकृतिः । प्रकृतिर्यत्नानां
 निवेष्टा ॥ उच्यते ॥ आकारं तादृक् कथमभ्युपेक्षितं न हि क्व इति सूत्रे आकारविशिष्टः पठितः ।
 प्रयोगसमवायिना वाचकतैति सिद्धो तरी त्या क्लृप्तिर्वा तस्य आकारं तमर्थः ॥ इधेत्पत्रनां त
 स्पृध्वीवेति यदितर्हि वां तस्येव एकारं तमर्थ इत्यपि त्वत्पं । प्रक्रिया रशायो हि एकारं ता
 नुकरणे लक्षणा वशादात् न ह आकारं तद्वहानुकार्यः ॥ तस्मात् किं विद्विहानुपपन्नं । य
 त्तस्या मकृतोक्तं न यो निरीत्या निषेधके सूत्रे कृतात्वस्य व्यस्यस्य निर्देशाद्वापकादि एव
 कृतिरपि प्रकृतिर्यत्नानां ॥ सोऽयमस्याने संभवा ॥ उक्तरीत्या पूर्वपक्षस्य शिथिलत्वात् ॥

राम ५५

हरने का चक्रोः सुपीत्यादावपि विहति ग्रहणो शिशिषत इत्यादावपि यणा पत्तेः विहतिः प्रकृति
ग्राहकं चैविश्वराजा वित्पत्रा पि वि श्वस्य व सुगटोरिति दीर्घ प्रसंगात् ॥ तुरसा हमित्याहौ मृ
धं प्रसंगाच्चैति हिक् ॥ स्पर्धा यामाज् ॥ आज्ञा हवी त क्यते रत्न ने परं स्यात् स्पर्धायां विषयो म
त्वमा क्यते ॥ स्वर्धमानस्तस्या क्लान करोतीत्यर्थः ॥ स्पर्धायां किं ॥ पुत्रमा क्यते ॥ यद्यपि स्पर्धा
यामप्यधातुः पद्यते तथापि आज्ञा पूर्वस्तत्र न वर्तते किं न शब्दे ॥ अत एव स्वर्धायां विषये
यं विधिरिति व्याख्यातं ॥ ॥ गंधना वसेपण सेवन साहेसिका प्रतियत्न प्रकथनोपयोगे शु
क्लजः ॥ ॥ एषु सप्रत्यर्थं शुक्लज आत्मने परं स्यादकृते गोपिकले ॥ गंधनपि हस्तचनो ॥ नृणां हि
गंधं अर्धने अर्ध हिंसा यामिति च सुगटोपा वाह धनं हितं ॥ सक्लमपि च धनं वा रिकरणत्वा
दिमेति स एवेह गंधन शब्दार्थः ॥ उक्तरुते ॥ स्वसतीत्यर्थः ॥ अवसेपणो भर्त्सनं ॥ श्पेनो वति
का सदा कुरुते ॥ भर्त्सेपत इत्यर्थः ॥ हरिषुं म कुरुते ॥ सेवन इत्यर्थः ॥ सहसा वर्तते साहसिकः
आतः सहो भसा वर्तत इति उक्ता ॥ तस्य कर्म साहसिकं ॥ अज ॥ परागत्प कुरुते ॥ तेषु सह
सा प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ प्रतियत्न ॥ एषोदकस्याप कुरुते ॥ अधो देधौ येति निभातः ॥ समाहा

शब्द
५६

रहं हः प्रतिपन्न इति षष्ठी ग्वात्प्रतिपत्तेत्यादि नास्त्यः ॥ तस्य गुणोत्तराधानं करोतीत्यर्थः ॥ गायत्र्या प्रकु-
रुते ॥ प्रकर्षण कथयतीत्यर्थः ॥ उपयोगः समीचीनो वियोगः ॥ शतं प्रकुरुते ॥ धर्मार्थविनियुक्तेः इत्यर्थः
एषु किं कर्तुं करोति ॥ अधोः प्रमहने ॥ अधिपूर्वात्कृजः प्राग्वदभिभवे ह्यमायां वा षडमर्षणोऽभि-
भवे वेति पावाता येतु अभिभवे ह्यमीति पठन्ति तेषामपि ह्येदं प्रीति प्रायोवाह इति हरहस्तः ॥ तम-
धिवक्त्रे ॥ अभिधूतवान्मोठवाचेत्यर्थः एतेन भवादशोद्येदधिकुर्वते परानिति भावविप्रयोगो वि-
द्या व्यातः ॥ ह्यमं न इत्यर्थोत् ॥ वेः शब्दकर्मणाः ॥ विपूर्वात्कृजः आत्मनेपदं स्यात् शब्दश्चेत्कर्मकार-
कं भवति ॥ स्वराधिकुरुते ॥ उच्चाः एतीत्यर्थः ॥ शब्दकर्मणाः ॥ किंचित्तं विकरीतिकामः ॥ अकर्मका-
द्यः ॥ वेः कृजो कर्मकात्प्रायतः ॥ हीनाभ्यनुपकर्तृणां प्रवृद्धानि विकुर्वते ॥ संमाननोत्सजना वा-
चकृणां हान्यनुनिविगणानव्ययेषु नियः एषु बोधयनीयेषु नयते आत्मनेपदं स्यात् ॥ तत्रोत्संजनता-
नविगणानव्ययानयते वाच्योः ॥ इतरे प्रयोगोपाधयः ॥ तथा हि आचार्यः शास्त्रे नयते ॥ शास्त्रीयमि-
होतानुपपत्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्राययतीत्यर्थः ॥ तद्वशिष्यासुक्तिमिनिश्चाप्यमानाः संमा एव
निता भवन्ति ॥ तदीयाभिलषितार्थे संपादनात् ॥ तथा चात्र नयनेः प्राय एवमेवार्थः ॥ शिष्यसंमानने ५६

तदीयं फलं सत्प्रयोगोपाधिः। उत्सृज्यते। देहसुत्रयते। गतिपतीत्यर्थः। आचार्यकरणो। माणावकषुपन
यते। विधिना आत्मसमीपशयणाविहतयनेरर्थः। तत्फलं माणावकसंस्कारः। तत्प्रकर्तृगामि
त्वाभावाद्वा प्रमात्मने पदश्चाचार्यकरणो विधीयते। उपतयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि कश्चित्
तिशयोध्यापके जन्मते। स एवाचार्यश्च प्रवृत्तिनिमित्तः। उपनीयद्वरं ब्रह्माचार्यः स गृहहृतश्च
पि अतिशयविशेषपरिवायकपरो। तथा चाचार्यकरणं फलीभूतं प्रयोगोपाधिः। न च तत्प्रकर्तृ
गामित्वात्मात्मन पदं सिद्धमेवेति वाच्यं। न हि भद्रपनयनक्रियायाः साक्षात्फलं किंतं पनयनप्र
विंकायाश्चापनक्रियायाः प्रयोगोपाधित्वं तु परापाफलीभूतस्याप्यस्तीति हि किं। विनित्युरे
न गुरुगुरुप्रियमित्त्रत आचार्यकरणास्माद्विवक्षितत्वात् तत्। विवक्षा हि स्वायत्तसुपतोपक्रमं
तदाद्या विख्यामापामितीह्यसनात्तापितं। तानेन तत्त्वेन यते। निश्चिनोतीत्यर्थः। धृतिर्वृत्तनो। कर्म
करणपनयने। भूतिहानेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमुणाहेर्नियोतने करविनयतो।
एतदेयं भागशेषयतिनियोतयतीत्यर्थः। व्ययोधर्मा हो विनियोगः। शून्यविनयतो धर्मो र्यविनिपु
कइत्यर्थः। एषु किं। चरं नयति कर्तृत्वे चाशरीरे कर्मणि। नैयः कर्तृत्वे कर्मणि। परात्मने पदं प्राप्तं

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

[Faint handwritten text]

शहस्रः
५७

तद्वरीणवयवभिन्नेष्वप्याता। शरीरशब्देन तदवयवोत्तरपतो शरीरतादात्म्यापन्नस्य कर्तृतया शरीरस्य तस्य
त्वा संभवात्। अवयवानां तु संबंधविशेषेण तस्य त्वस्यानुभवात्। अतएव हि कुर्याद्विषयत्वव्याप्यमित्यु
द्योषः। क्रोधं विनयते स्वीयं क्रोधमपगमयतीत्यर्थः। क्रोधापनयनफलस्य वित्तप्रसादादेः कर्तृग
तत्वात् स्वरिति जिरिति सूत्रेण सिद्धे नियमार्थं मिदं। तेन ह नागं विनयति। कथं तर्हि। विगणाय नयंति पो
रुपं विहितक्रोधजयातिगीषय इति भा० वि०। कर्तृभिर्प्रायत्वा विवक्षायां भविष्यति। केचित्तु अपनय
नेवर्त्तमानादनेनात्मनेपदं विधीयते। इह तु करोत्यर्थे प्राप्स्यर्थे वा वर्त्तते। धातूनामनेकार्थत्वादि सा
दु॥। हन्निमर्गतायनेषु क्रमः॥ क्रम आत्मनेपदं स्यादशतिबंधोत्साहस्फीततासुब्रह्मो॥ अथ स्य क्रम
ते बुद्धिः। न प्रतिहन्यत इत्यर्थः। मर्गेण्यकरणाध्ययनाय क्रमते॥ उत्सहन इत्यर्थः। सुब्रह्मतेरुत्साहा
यनायेने इलोकावतया पश्य इत्यादौ प्रसिद्धातायने। क्रमं ते स्मिन्शास्त्राणि। स्फीता भवन्तीत्य
र्थः। तादृशं तानपालनयोरित्यस्मात्सुवितायनमिति रूपं॥ उपपराभ्या॥ हत्यादिष्वपपराभ्या
मेव क्रमेण आत्मनेपदं स्यान्न त्वपसर्गांतरपूर्वात्। उपक्रमतो। आभ्यामेवेति नियमात्ते हासं क्रामति। एव
हत्यादिष्वप्येव नेह उपक्रमति पराक्रमति आह उहमने॥ आह पूर्वोक्रमे रुहमने वर्त्तमाना ५७

रात्मनेपदं स्यात्। आक्रमते आदित्यः उदयत इत्यर्थः ज्योतिरुज्जमन इति वाच्यं। न ह आक्रामति धूमो
हर्म्ये तत्वात्। भाष्ये तहर्म्ये तलमिति मध्यते॥ तत्रोहमनश्चिकायो व्याप्नोः क्रमिदृष्ट्यः तत्तुज्जम
नमात्रे अकर्मकतापत्तेः कथं तर्हि नमः समाक्रामति चेदपाः क्रमरिति उच्यते व्याप्ताविह
क्रमिति वर्तनेन तन्मने॥ वः पादविहाराणां॥ विश्वकर्मैः पादविहाराणां वर्तमानादात्मनेपदं स्या
तसाधु विक्रमते वाजी॥ पादविहाराणां पादविहारेण यद्यपि क्रमिन्नेवार्थे पद्यते तथापि धातु
नामनेकार्थत्वात् सूत्रेणोपादानं तेनेह न विक्रामत्यजिनसंधिः द्विधा भवति स्फुटतीत्यर्थः॥
॥ प्रोपाभ्यां सभायोभ्यां॥ तुभ्यार्थाभ्यां प्रोपाभ्यां क्रमेण रात्मनेपदं स्यात्॥ समस्तस्योर्थोपदी
रितिविशेषकंधादिनात्पररूपं सशर एव वा तुल्यार्थे बोध्यं॥ प्राप्तेन योक्तव्यार्थना
प्रक्रमते॥ आरंभत इत्यर्थः समर्थोभ्यां किं प्रक्रामति गच्छतीत्यर्थः॥ उपक्रामति। आग
च्छतीत्यर्थः॥ उपपराभ्यामिति तुनेह प्रवर्तते तत्र वृत्त्यादिग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वात् रहवृत्त
त्वादेरविवक्षणात्॥ अरुपसर्गाहा॥ अरुपसर्गाक्रमेण रात्मनेपदवा स्यात् क्रामति क्रमते
उपपराभ्यामित्यस्य नियमाद्येत्वाद्वादिह्यत्र मउपसर्गाद्विषयकमेव तेन ह स्यादो ना

शृङ्ग

५८

यं विकल्पः तस्माद्वापि विभावयेत्यर्थः ॥ अपञ्चवेत्तः ॥ अपञ्चापि वर्तमाना ज्ञानातेरात्मनेपदं स्यात् ॥ सर्पि
 षो ज्ञानीति ॥ सर्पिषा उपपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ जो विरहस्येति करणो षष्ठी ॥ अकर्मकादित्यस्य स्थाने
 यकरणं द्वितीयवत् नोक्तं ॥ स्वरेणापु वं जानातीति तत्रातिव्याप्तेः ॥ से प्रतिभ्यामनाध्याने ॥ आध्याना
 नेतरात्मनेपदं स्यात् ॥ अनाध्याने ॥ शान्तं संजानीते ॥ अवेक्षत इत्यर्थः ॥ शतं प्रतिजानीते ॥ अंगीकरोती
 त्यर्थः ॥ अनाध्याने किं मातुः संजनाति ॥ उत्कर्षापूर्वं स्मरतीत्यर्थः ॥ अधीगर्धेति कर्मणि षष्ठी ॥ न
 नुतत्र शेष इत्युच्यते ॥ तेनात्र कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वादकर्मकाच्चेति पूर्वणा प्राप्नोति ॥
 अत्राहुः ॥ अनाध्यान इति विमर्शते ॥ सचोभयोर्योग्योः शेषः ॥ तेनाध्याने पूर्वणापि न भवतीति ॥
 भासतो यमं भाष्यतानयत्नविमत्सु यमं त्रयोषु तल्ल ॥ एष्वर्थेषु वदेरात्मनेपदं स्यात् ॥ अत्रोपसंभाषो
 यमं त्रयोधानोर्वाच्ये ॥ इतरैर्न योगोपाधयः भासने दीप्तिः शास्त्रे वर्तते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः ॥ भासने
 हेतुभूतं सद्विशेषणं शिष्यैः स्तूयमानो हि भासते ॥ तद्यावो ययुपरि शास्त्रार्थप्रतिभासात्सु उत्तिर्नि
 वहति ॥ तेजोमगीत्यशक्त्या हृदितमिति भावः ॥ उपसंभाषो यमोत्तनां कर्मकरासु पवदते उप एव
 सान्वयतीत्यर्थः ॥ ताने शास्त्रे वर्तते उत्तिविषयकज्ञानवानिति फलितोर्थः ॥ यत्र उत्साहः हेतुः ॥

५८

वदतोतद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः। अत्राविष्करात्पुष्पवदत्यर्थस्ययत्नः कर्मत्पाहः। वि
शिष्टोत्रवरनेत्यर्थस्तुविस्तृतं। विमतौ॥ हेतुविवदंतेविमत्याहेतुभूतयानानाविधंभाषंतइत्यर्थः।
उपमंत्रणमुपबंदतं। कुलभायोमुपवरतेस्वामिलवितेप्रवर्तयितुंप्रार्थयतेइत्यर्थः॥ एतेद्विति
किंपत्किंचिद्वदति॥॥ अक्तवाचोसमुच्चारणे॥॥ मनुष्यादीनांसंभूयोच्चारणोवदेरात्मनेप
त्मासंप्रवर्ततेवाद्यशाः देवावा। एयपिवदधातुर्व्यक्तायामेवपद्यतंतथापिअक्तवामित्युपा
दानसामर्थ्याद्येषांप्रसिद्धतरव्यक्तवाक्तंतएवेवदह्यत्येतैरेनशुक्लपारिकादीनांसमुच्चार
णेनमधति। वातनुसंप्रवर्ततिकुक्कुटाः। तद्विदुतनुशब्दस्यसंस्प्रातत्वंसंबुद्धौवेतिशुणोतभा
व्यंदीष्टांतत्वेनरील्लहणाकृपाप्रोति। सत्यं। तनुशब्दःस्त्रीजातौकाविभिःप्रसूयते। तस्माद्भु
तइत्युक्तिः। कृतैकस्मधारयोपमितिहरद्वजः। अतोरकर्मकात्॥ अतुपूर्वाद्ददेत्कैर्षकात्॥ अतुपू
र्वाद्ददेत्कर्मकाद्यक्तवाविषयकाहात्मनेपदंस्यात्॥ अतुवदतेकव। कलापस्यअतुःसादृश्ये
तेनकलापस्येतिउत्पाद्ययोगशेषलक्षणावष्टी॥ अकर्मकादिति किंप्रवोक्तमनुवदतिव्य
क्तवामित्येव। अतुवदतिवीणाविभाषाविप्रलापी। विप्रलापात्मकम्यक्तवावासमुच्चारणवर्त

शब्द
५९

वर्तमानाहरेणैव नेपदं वा स्यात्ता विप्रवर्तते विप्रवर्तति वा वैद्याः पुगपत्परस्परविरोधेन वर्तन्तीत्यर्थः॥ विप्रजापे किं॥ संप्रवर्तते वा अजाः व्यक्त्या वा नित्येव विप्रवर्तति शकुनयः॥ समुच्चारणस्य वा क्रमेण विप्रवर्तति॥ अवाङ्मयः॥ अवपूर्वाद्भिरतेरात्मनेपदं स्यात्ता॥ अवगिरते॥ अवाक्किंगिरति॥ गृणाते स्तु॥ अवपूर्वस्य प्रयोगो नास्ति॥ अनभिधानादिति भाष्यं॥ समः प्रतिज्ञाने॥ संपूर्वाद्भिरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं स्यात्ता॥ शब्दं नित्यं संगिरते॥ प्रतिज्ञानीत इत्यर्थः॥ प्रतिज्ञाने॥ संपूर्वोक्तिं संगिरति मासं॥ गृह्यः सकर्मकात्ता॥ उत्पूर्वात्सकर्मकाच्चातेरात्मनेपदं स्यात्तद्धर्ममुच्चारते॥ उत्संज्ञा गततीत्यर्थः॥ सकर्मकात्किंवाप्युच्चारति उपरिष्ठादुत्तरीत्यर्थः॥ समस्तृतीया युक्तात्ता॥ संपूर्वाच्चाते स्तृतीयांते न युक्तादात्मनेपदं स्यात्ता रथेन संचरते॥ तृतीययुक्ता किं॥ गमो लोको संचरसि रमंचासं सदेव लं॥ राणाश्चावेव त्वर्थे॥ संपूर्वाच्चात्ता स्तृतीयांते न युक्तादात्मनेपदं स्यात्ता चेत्तृतीया लतुर्थे शोदास्या संयत्ते कोऽपि कः सन्नस्ये रता तीत्यर्थः॥ अशीष्टम्वहारे चतुर्थे तृतीया युक्त्या॥ एतन्मानने वताप्येताम तोयदा॥ एहस्तत्रे चत्वरं शब्दार्थं निपातानामने कार्यत्वात्सावचतुर्थेर्देभ्यः ५९

तीत्यर्थः। अशिष्टव्यवहार इति त्वक्तव्यमेवाभाष्ये चिह्नं सूत्रमपि प्रत्याख्यातं तथा हि योरास्या
सहस्रं जानन्नपादस्य येषु कस्य च तस्येदहाति तद्विषयं येषु योग इत्यनेन तत्र सहस्रं युक्तं त्वेव न
तीया। कर्मव्यतिहारे च तद्विज्ञानपूर्वकं भोगे दाण धातुर्विध्यति। तत्राग्न्यमाग्नौ स्रजं प्रवृत्तं
वृक्तं तद्विज्ञानपूर्वकं भोगे दाण धातुर्विध्यति। तत्राग्न्यमाग्नौ स्रजं प्रवृत्तं
शून्यं ससुदाचतत्पारा प्रवर्तते इति। दास्या संघटनं तद्विज्ञानपूर्वकं भोगे दाण धातुर्विध्यति। तत्राग्न्यमाग्नौ स्रजं प्रवृत्तं
संघटनं तद्विज्ञानपूर्वकं भोगे दाण धातुर्विध्यति। तत्राग्न्यमाग्नौ स्रजं प्रवृत्तं
मः प्राचतस्वीकारे धीर्भायो मुपयत्नते यतस्वस्य सती रूपान्तरेणाकराणो न हि न गृह्यते किंतु
अस्वस्य सती यतस्वस्य सती रूपान्तरेणाकराणो न हि न गृह्यते किंतु
व्यतिरिक्तत्वात् तत्ते न हनस्वशाकं मुपयत्नते। अत्र च त्रिकांशं पाणिग्रहाण एवेत्यनेन न हनदे
व रतो यतस्वस्य भायो मुपयत्नते। रासीत्वेन रूपेणास्वी करोतीत्यर्थः इति। एतच्च भाष्यविह
द्वं। तत्र स्वीकारमात्रे आत्मनेपदस्योक्तत्वात्। तथा च महिः वासुक्ते। उपायंस्तमहा स्राणि श
स्त्राण्युपायं सतीति त्वराणि। नो पायंस्तदशाननः। उपायं सना सचमित्यादि तांश्च स्मृदशाः

शब्द
६

सनः॥ समं नानामेषामात्मने परं स्यात्॥ अपरं वेत्त इत्यादिभिः सूत्रैर्ज्ञाताने गत्माने परं विहितं। अदृशो र
 पिसमोगम्यत्विम्यामित्यत्रोपसंख्यातं॥ तस्मिंश्च विषये पूर्ववत्सन इत्येव सिद्धं॥ विषयो तरेनेन विधी
 यते स्मरते स्मर अत्रात्र एव विधानं धर्मं जिज्ञासते॥ पूर्वसूत्रेण प्राप्ता स्यायं निषेधः शुश्रूषते॥ ससूत्र
 ते रितृज्ञते॥ नानोर्तः॥ अनुपूर्वा ज्ञाता तेः समं तादात्मने परं न स्यात्॥ पुनरनुतिष्ठो सति॥ अतो किं
 धर्मं जिज्ञासते॥ पूर्वसूत्रेण प्राप्ता स्यायं निषेधः अनंतरा अपविधिविधिवति प्रतिषेधो वेति न्यायात्।
 तथा च सकर्मकस्यैव प्रतिषेध इति फलितं॥ पूर्वसूत्रेण सकर्मकविषयत्वात् अकर्मका तु प्र
 ववत्सन इत्यात्मने परं भवत्येव। अकर्मका चैति सूत्रेण केवलादिधानात्। ओषधस्यानुजिज्ञा
 सते। ओषधे न प्रवर्तिता मिहतीत्यर्थः॥ प्रत्याश्रयोऽश्रवः॥ आभ्योऽश्रवः सनेतादात्मने परं
 न स्यात्। प्रतिशुश्रूषति आशुश्रूषति उपसर्गग्रहणं चेदं। परस्परमाहवयोऽतात्ते नैह तादे
 व दत्तं प्रतिशुश्रूषते। लक्षणेऽर्थभूतेत्यादिना प्रतिः कर्मप्रवचनीयो नोपसर्गः॥ शब्दः शितः
 शितः प्रकृतिभूतोयः शदितास्मादात्मने परं स्यात्॥ शीयते शीयते शीयते शितः किं शतस्य
 निःशतस्य॥ शेषात्कर्तृपरस्मै परं॥ प्रियतेर्लुलित्येया॥ शितो लुलितोऽश्रव इति ६

योप्रियतिस्मृतएवात्मनेपदंस्यात्तत्पस्यात्॥ तत्रशित्प्रकृतित्वंपूर्ववद्धिदुत्यतेः प्रागेवयोग्यतयावो
ध्म३ लिङोक्तत्पामेवोत्पत्तौ बोध्यामिष्यतेप्रियेतत्रियता॥ अमिष्यतेअमृतामृषीष्ट॥ नियमः॥ किंम
माशमत्तौमिामोरिष्यति॥ अमरिष्यताडि त्वं तुस्वरार्थः॥ महिम्नस्तुडितास्प नुरात्रेदितिडिच्चत्ता
सार्वधातुकनिष्ठातः॥ द्विवेतिडि निनिष्ठातप्रतिषेधः॥॥ पूर्ववत्सनः॥॥ सनापूर्वोधात्तुस्तेनतुल्य
सतंतादद्यात्मनेपदंस्यात्तयेननिमित्तेनसनप्रकृतेरात्मनेपदंविधीयते॥ तदेवनिमित्तंमताव्यव
हितंसदद्यात्मनेपदंप्रवर्तयतीत्यर्थः॥ इहसूत्रेतेनतुल्यमिति तृतीयांताहतिर्नतुपेक्ष्यतातल्लक्ष
णाभावात्तयथाचब्राह्मणेनतुल्यवैश्यादधीतइत्यत्रब्राह्मणादिवेतिगम्यतेतथेहापिपूर्वस्मादि
वेतिगम्यते॥ ब्राह्मणापारानकेध्ययनेब्राह्मणाशसृष्यलक्षणायात्राक्षणापारानकाध्ययनमदृशंवै
श्यापारानकाध्ययनमिति क्रियासाम्यं हृष्टाननिर्वाहः॥ अमृशावनिप्रत्यायायोगात्पराहतेनतुल्य
क्रियावेदिति॥ एवंचप्रकृतेपिआत्मनेपदभावनस्पतुल्यत्वंबोधात्तदपिनिमित्तस्पतुल्यत्वात्तद्वारक
मितिफलितोर्थः॥ एतेनशशो नित्यः कृतकत्वात्तद्वद्वारित्पादिष्यात्प्राप्तांतात्रापिभवनक्रियाया
साम्यात्तत्रन्यथातत्पत्यामाधुनापतेः अतएवानित्योभवितुमर्हतीतिप्रांचः प्रयुजते॥ साध्यपद

शब्द
६१

ताने लक्षणपातानयोः साम्यं वाकार्यरतिवास्तु सर्वथापिशब्दव्योः साम्यमाद्यं न तत्राश्रयमिति हि
का आसि मिसते। शिशयिषते। नि वि विहृते बुभुक्षत इत्यादि। इह तु न भवति। शिशत्सति मुमूर्षते।
नत्येषा शविप्रियति व्यक्तिः शितः प्रकृतिः अतो नात्मने पदनिमित्तो। कृतै हि सति स न तमेव शितः प्र
कृतिः शिशयिष न इत्यादौ तु प्रकृतौ कृत्वा नयाया विमित्रातिदेशः संभवत्येवेति चेष्टम्पात्। न चैवम
बुद्धि कीर्यतीत्यत्रातिप्रसंगः। गंधनादेशे स्पष्टित्वस्य चात्मने पदनिमित्तो स्यातिदेशापत्तेरिति चेन्न।
अनुपपत्त्यां कृत्वा न तदनपरोक्षोचनया अनुपूर्वं कत्वाभावविशिष्टस्यैवात्मने पदनिमित्तताया
वसायात्। अस्तु वा प्राधान्यात्कार्ये स्पेवातिदेशः। प्राक मनोयेष्य आत्मने पदं दृष्टं तेभ्यः सनंते
भ्योपि भवतीति। न चैवं शिशत्सति मुमूर्षतीत्यत्रातिप्रसंगः। शब्दः शितो प्रियतेर्लुङ् तिजेत्येति स्म
न ह्येपि मनोनेत्यनुवर्त्यैवाक्यभेदेन सनंता निषेधात्। ननु फलत इत्यादौ तु यद्यप्ययमतिदेशो
न प्राप्नोति नित्य सनंततया प्राक मन आत्मने पदादर्शनात् तत्राप्यनुदात्त इति तत्पनेनैवात्मने
पदं। अवयवेष्टवर्तिता र्थं लिङ्गसमुदायो विशिनष्टि सामर्थ्यात्। न चैवं। ननु फलत इत्यादौ तु यद्यप्ययमतिदेशो
प्रसंगः। सत्त्वपर्वत विशेषणो न वारिता र्थे सति न तो यधिकविशेषणो प्रमाणाभावात्। न चैवं

एव
६१

गोमयतितेजयतीत्यादावतिप्रसंगात्सन्निहितोर्मध्येकताद्विशेषणीयंकनान्नेत्यत्रनियामका
भावादिति। अत्राहुः। यत्रतिराहोसत्रिनिष्ठातेतरर्थकाएवानुदात्तेतः। नित्यमनेताश्रोतोअर्थोतरीतुअ
ननुबंधकाएववबुधहोपाद्याः अमथानिशाहमादिभ्योऽन्यत्रयथाणिभवनितथालजहारिपिस्मात्।
आन्यप्रत्ययवत्कृजोतप्रयोगस्याः॥ अमप्रत्ययोयस्मादित्यतहुतासेविज्ञानोवद्ब्रवीहिः। आमप्रकृति
भूतस्यधातोरिवअनुप्रयुज्यमानात्करोतेऽतमनेपहंस्यात्। भित्वादेवमिदं। कर्त्रेभिप्रायार्थंस्त्रजोर्हो
चके। ननुस्यविध्यर्थत्वादित्येवकारित्यादावपिकर्त्रेभिप्रायेतः। प्राप्नोति। प्रत्ये। पूर्ववदित्यनुवर्तते। त
त्सामर्थ्याद्वाक्यभेदेनानियमोपि क्रियतेपूर्ववदेवात्मनेपहंतत्पूर्वविपरीतमपीतिह्युक्तं। इहा
पामादहावभूव। रहकजग्रहाणामामर्थ्योन्नप्रत्याहारग्रहणो। अतएवचतापकादनुप्रयोगविधौ
प्रत्याहारग्रहणो। प्रोपाभ्योपुजेयतयात्रेषु। श्रोपाभ्योपुजिर्योगात्प्रत्याहमादात्मनेपहंस्याद
यत्तत्पत्रेषु। प्रयुजे। उपयुजे। पुजिर। स्वरितेनोद्धादेककर्त्रेभिप्रायार्थोयंविधिः। पुजममाधावितिदि
वादेस्तुतेहग्रहाणोअनुदात्तेत्वादेवमिदं॥ स्त्रजेषुजेरितीकारस्यविवक्षितत्वाद्यायत्तपात्रविषय
तास्तत्रासंभवाच्च। स्वरावतोपमृष्टादिति वक्तव्यं। स्वरोवश्चादिरतोवायस्यतादृशेनोपमर्गासं

शब्द
६२

बद्धादित्यर्थः संनिम्नः इन्द्रः एतद्भिन्नाः सर्वेषु पदमर्गाः संघृतीताः उद्युक्ते निपुंक्ते अयत्त पात्रेषु किं हं हं
 विपात्राणि प्रमुनक्ति ॥ ममः शृणु वः ॥ मपूर्वा शृणुधातोः प्राद्यत्तममोगम्पृष्टिभ्यामित्यतो विद्धिद्यपावः
 सकर्मकादपि विधानार्थः ॥ प्रशृणु तेशस्त्रां ॥ भुजोर्न वने ॥ रक्षाणातिरिक्तेष्वेव तैमानुजः प्राद्यत्त ॥ भु
 जोभक्षणा इति वक्तव्ये नवन इति वचनमर्थो तरेष्वपि यथास्मात् ॥ भुजो हिपालनाभ्यवहारा विवो
 पभोग आत्मसात्काराचार्यः ॥ ओर्न न भुंक्ते ॥ अप्यवहरतीत्यर्थः ॥ वभुजेष्टाद्यवीपालः ॥ पृष्टिर्वीमेव
 केवला ॥ रिबं मरुत्वा निवमोऽपने महीने हपातनमर्थः किंतु पभोग आत्मसात्कारणीवा ॥ एतेन ह
 दोजनो दुःखेशाना निभुंक्ते इति व्याख्याता अतवने किं मही भुनक्ति रुधी देरेवे ह ग्रहणो ॥ अवन
 प्रतिषेधात् पठेति हि ॥ संयोगो विप्रयोगश्चेत्पुनश्च विप्रोपम्यति हेतवदति ॥ यथा हो प्रीपयो
 योधेतु शब्दः संसर्गिभिर्विशेषे वक्ष्याप्यते ॥ सबत्साधेनुगनीयतां सकिशोर सर्वकरोति तथावत्सा
 किशोरः स्वकरोति गोर्धेतुर्वज्रा अजा बक्रमणा नीयते नात्पातये हापि तेन भुजको विल्य इत्यस्य
 तदादेरग्रहणाच्चेहा विभुजति पाणिमिति ॥ ॥ एतेनो यत्कर्मणो वेत्सकतो नाध्यातो ॥ ॥ एयत्ता
 आत्मने परम्पादनाध्याने ॥ अणो यत्कर्मणो वेदिति द्वितीयं वाक्यं ॥ कर्म ह क्रियाणि अकृत्य पात्राया

एव
६२

वाक्रियासेवत्पंतेनोयेष्वाहनाध्यानोऽग्रणोयत्कर्मणोवेदिति द्वितीयं वाक्यं । कर्म ह क्रिया ।
तिष्ठत्युपात्ताया क्रियासेवत्पंतेनोयेतेत्यर्थः । सकर्तृत्वेति **तृतीयं वाक्यं** अणवित्याद्युच्यते ।
कर्म हकारकं । शशधिकाशयणात्ताणि अकृतैर्यं प्रतियत्कर्मकारकं सचेष्टं तं
कर्तृत्वं । तिष्ठत्युपात्तं न पदे सिद्धेऽपि अकर्तृभिः प्रायार्थमिदं सूत्रं । कर्तृभिः प्रायः विविधा
षोपपदेन प्रतीयमान इति विकल्पबाधनाय च । अणावकर्मकारिति परस्मैपदबाधना
यं वा । तवाकर्तृभिः प्रायेऽस्तितार्थस्याप्यविकल्पपरस्मैपदाभ्यां पराभ्यां बाधः स्यादिति वा
यं । पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात्ता अत्र च प्रमाणां दर्शयते रक्षेति भाष्योदाहरणमिति हि का
उदाहरणोक्तं कर्तृस्य भावकाः कर्तृस्य क्रियाश्च । तत्र हि कर्मवद्भावो नास्तीति वक्ष्यते ।
प्रकृतसूत्रेणैवत्वात्पते पदं । तथा हि विषयत्वात्पत्यपमर्जनविषयत्वापादनववनो
दाशिः । सकर्मकाणामंशद्वयाभिधापितानियमात् । तत्र बाह्या तद्व्यापाराश्रयः कर्तृ
धात्वर्थभूतव्यापारव्यधिकरणफलशालिकर्म । तथा च पश्यंति भवं भक्ता इति प्रयोगः च ।

शहर
६३

सुपात्तानेनविषयीकर्वतीत्यर्थः यदा त्वमो कर्मा निशय विवक्षया प्रेरणां शास्त्र ज्यने नरा पश्य
 ति भवति प्रयोगः विषयीभवतीत्यर्थः । उक्तं च निवृत्तप्रेषणं कर्मस्वक्रियावयवस्थिते ॥
 निवर्तमाने कर्मे त्वेककर्तृत्वेति एतदतिशयतः पश्यन्तं प्रेरयतीति विवक्षयंति भूतः इति प्रयो
 गः । पश्यंतीत्यर्थः । उक्तं च निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राक्तने र्थे गिबुच्य त इति मतः । पुनरप्यर्थस्य मो कर्म
 धोतनार्थमविवक्षायां दर्शयने भवः विषयीभवतीत्यर्थः । तदिह पश्यति चर्षयत्योः समाना
 र्थतया कर्तृस्थभावकत्वाच्च कर्मवद्भावविहै प्रकृतस्त्वैवात्मने परं । इह हि गिबुच्यति
 भूतेन ह शिनाय एवार्थो द्वितीयकस्याया मुपात्ता । स एव च तर्प्यमिति समानकियत्त्वमस्ति अ
 त्तोयन्कर्म प्रथमकस्यायां तदेव कर्तृत्वं आरोहयते हस्तीत्यपुनरुहणां आरोहति हस्तिनं
 हस्तिपक्षाः । न्यग्रा वयंतीत्यर्थः । आरोहति हस्तीत्यग्रवतीत्यर्थः । इहापि प्रायत्तममन्वतीत्ययो
 द्वितीयवत्तर्प्योश्चार्थसाम्प्राप्त्यर्थीकस्या उदाहरणं । सोयनिवृत्तप्रेषणपक्षाः । आह वान्य
 वनं न्यग्रवनं रुहो बुद्धे प्रतीयते । न्यग्रा वनं न्यग्रवनं एतेपि प्रतिपद्यते अवस्था पंचमीमा राम
 हरापंतत्वमकर्तृणि निवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राक्तने र्थे गिबुच्यते इति । इह विशिष्टवाचकयोः शु ६३

भा

इणपंतयोर्वाव्यावंशौवाचकमेरातुद्देधागणयित्वापूर्वोक्तप्रथमतृतीयकक्षायामवस्थाव
तुष्टयंतुर्थकक्षायांतुष्टयमीश्वरस्थेतिश्लोकार्थोभिप्रेतः। यहा। पश्यंतिभवंभक्ताः आरिहंतिह
स्तिनंहस्तिपकाइतिप्रागुदेवप्रथमकक्षा॥ ततः सौकर्येद्योतनार्थं कर्मणो वप्रेषणमध्या
रेषाणिबुक्रियते। दर्शयतिभवः आरेहयति हस्तीति। पश्यन्त आरेहनश्चरेत्यतीत्यर्थः। ततोऽपिबुक्र
तिभ्यांणि नृभ्यो वीपा नयोद्देयोऽपिप्रेषणयोर्पुण्यस्यागेदर्शयते आरेहयतेइत्युदाहरणोविषयीभ
वतिसप्तवतीतिवपूर्ववदेवार्थः। सोयमध्यारेपितप्रेषणपक्षः। इहाध्यारेपितप्रेषणपक्षेदर्शयति
भवआरेहयतिहस्तीतिद्वितीयकक्षायामतिव्याप्तिवारयितुंसमानक्रियत्वंपरं द्वितीयंवाक्यं।
तत्रप्रेषणाधिक्यान्नातिव्याप्तिः। निबृत्तप्रेषणपक्षेदर्शयंतिभवमातेहयंतिहस्तिनमित्येवंरूपत
तीयकक्षायांअतिव्याप्तिंवारयितुमणोयत्कर्मसंज्ञोक्तैर्येवंरूपंनृतीयंवाक्यं। इदंनृत्तप्रणोक्त
र्मणोभवहस्तिनोः कर्मत्वमेव ननुकर्तृतेतिनातिव्याप्तिः। अत्रप्रोक्तः। अणोयत्कर्मतिवाक्यं कर्म
तरनिवृत्तिपरं। तथाहि। यत्तदोर्नित्यसंबंधादिहयत्त्वेनतत्त्वत्वात्पिप्यतोऽधर्मोतस्मिन्वा नि
र्देशाड्देश्यतयापिश्रुतं कर्मत्वमेवविधीयते। तच्चविधीयमानेसोमर्षणोरित्यस्यसंनिहितत्वा

शब्द
६४

ब्रह्मणा वक्ष्यामि वद विधीयते न त्वया एते द्विधा न संभवति अणो यत्कर्म त्वनुवा दस्य मर्षा देव त
स्मिद्धे न देव मणो यत्कर्म तेना वत एवा एणो यत्कर्म एते न त्कर्म त्पथः फलितः अनेन वक्तव्यं न
निवृत्तिः कियते न त्वणो कर्मणो एणो कर्म त्वे प्रतिप्रद्यते । सकर्ते सुतर वाक्पेण तत्प कर्तृत्व प्रति
पादनात् । एकस्य गुणपदेकस्य क्रियायां कर्म कर्तृत्वयो रसंभवात् ततस्मात् तद्देश प्रति निर्देशा
त्तच्चेयत्स ग्रहे पुनः तद्देशो वाक्यभेदेन कर्मांतर निवृत्तये । ततो एवो वेदिति वाक्यांतरि अणो यदस्ये
वा अणो यत्प्रतिपाद्यं वस्तु तद्वाराणो प्रतिपाद्यं वेदितव्यं इति व्याचक्षुः । अत्रेह विंशति कर्मांतर
निवृत्तिपरं व्याख्यातं यद्यपि कर्तृशक्त्यं तथा पितृफलै लुद्धं । आरीहयमाणो हस्तीस्य
लमारीहयति मनुष्या नित्यस्य व्यावृत्तिः फलमिति चेत् । नातत्र समान क्रियत्वाभावात् एते
वेदिति वाक्यं हि प्रतिपाद्यमाप्पाद्यर्थमिति हस्तिपदमं जयोः स्थितं । न वेदुनरस्ति न च स्र हस्या
दिमते दोषो यः । भाष्यकैयट्योक्त समान क्रियत्वस्यानुक्तत्वात् कर्मांतर व्यावृत्तिफलकं
वाक्यं सार्थकमेवेति चेत् । नाभाष्यमतेपि समान क्रियत्वस्याप्येतत्वात् । तस्यानुक्तत्वे
अप्रत्याख्याततया समतत्वात् अतथा अध्या रोपितस्य प्रेषणो द्वितीयकस्यायामतिप्रसं

एव
६४

शशकौस्त

गात्रमाष्यवार्तिकयोः कर्मशब्दप्रक्रियापरतयेव व्याख्यातुं शक्यत्वाच्चाश्रयुषेत्पापिचमः। मारुत
भाष्यमते समानक्रियत्वं तथा पिदशेयं ते भृत्या न गते तु हा हाणो व्यावहाणो न केय ते न अणो
ये कर्तृक मेणीत द्वित्रैकर्मव्यावर्त्येने इति तावत्स्पष्टीकृतम्। तथा च मनुष्या नित्यमाणो कर्तृन
पागत्पथी ब्रूहणो कर्मत्वे पि दुर्वा एमात्मने पदं। मनुष्य स्थलयो रणो कर्तृक मरणो रेवेह कर्मा तथा
नरितर कर्माभावात्। अफिच॥ सकर्तृत्वं शोपीह नास्ति। हस्तिन एव कर्तृत्वात्। ह्यार्हं नत। आणे
ह्यमाणा इत्यत्राणो कर्मणो हस्तिन एव कर्तृत्वं स एव स्थलमारोहतीत्यत्रापि कर्तृत्वेति। तदपि ना
प्रत्यासत्तिवलेनेवातिप्रसंग भंगात्। तथा हि। एपेनाहात्मने पदं स्पष्टाणो यत्कर्म सचेत्कर्तृत्वं
त्वे प्रत्यासत्तेरेतद्भ्रमते। येन णिवाणं ताहात्मने पदं विधित्सितं तत्प्रकृतो यत्कर्म सचेत्कर्तृ
त्वेति। इह तु यत्रायमुपाधिः कृतमेवं तत्रात्मने पदं आरोह्यमाणा इति यत्र तदनकृतं स्थल
मारोह्यतीति तत्राभ्यमुपाधिरस्ति। येनातिव्याप्तिः स्यात्। यत्तु ह्यर्हं नोक्तं। हस्तिपका
नारोह्यति हस्तात्प्रमाभूरिति। तत्रेदं वक्तव्यं। किमिदमव्याप्येति प्रेषणा पक्षे द्वितीय
कस्यायामुहाहाणो किंवा निष्ठत प्रेषणा पक्षे इति नाद्याः। णिज्वायव्यापारभेदे समानक्रि

शब्द
६५

यत्नाभावात्तानद्वितीय। तत्राद्ययोः कस्ययोरप्येतत्तत्तद्वितीयस्यो तद्वलिनः कर्तृत्वायोगात्। ह
स्तिपकानो कर्मत्वा संभवाच्च। तस्माच्चतुर्थी परिशिष्यते। तत्रापि न्ययचतुर्थीत्यर्थपर्यवसानेन
कर्मणो न च यस्याप्येव। **साहेतत्वा** दर्शयते भूत्वा वा जेतित्वा वद्वाप्यस्वीकृतं तत्समर्थनाच्च
तो ये कर्तृकर्मणी नहि ता कर्मव्यवहारे भिन्ने तद्वत्ता ह्येकैयत्वा तस्याप्ययमाशयः। अणो य
त्कर्मत्वं कर्तृकर्मत्वं ततो नुवृत्ते कर्तृत्वे तत्प्रथमपा विपरिणाम्यते। पश्चाद्यच्च परिनि न पुं
कर्मत्वं पुं सकेनेत्येकशेषात्तेन कर्मैकत्राणो कर्मत्वेप्यदोषः एवं च करणरागे ह्यतं निष्पादि
नमिति माद्यप्रयोगोऽप्युपपद्यते इति। एवं स्थिते निवृत्त प्रेषणाध्यागो विन प्रेषणापस्यो ह्यो
रपि वा मकस्यायामकर्मत्वाभावाच्चैयत्वादिग्रंथाः सर्वे एवा न विताः सुसक्तं हो हतं प्रत्ये
व पर्यवर्त्यते। एतत्त्वानेव हि भेदः भाव्यमतेः। णो गे कर्तृकर्मणी इति व्याख्यानादुदाहरण
मिदं वृत्तिकारहरदत्तादिमतेषु प्रत्युदाहरणं। अणो यत्कर्मत्वेव व्याख्यानादिति। अत्रोच्य
ते। अनद्यप्यस्माव न डुरुद्धरं बाधं हृदयमा म्पा किं हृदयं न दपि बाधतामिति त्यागात् न भिन्नाप
रायानघां घोषत्पत्रगभीरनी पदार्थयो। भेदबोधानंतरं तीरजसराणां यामपि प्राथमिक ६५

करोधमा रायगंभीरपदमार्थवद्विहाय ध्याते पितृप्रेषणापक्षे द्वितीयक ह्या पां कर्म एषवितेन
तोणि न शस्येव कर्म एषोपित्या गोणि कर्म पदस्य च प्राथमिक बोधमा रायक श्रुति सार्थक्यं
ताप्य सर्वे धोतन एतेषु पदमात एषैवार्थवादे प्राशस्त्य तद्व्याप्यो गतिरिति केयट्योक्ति
समबो बोध्यः निष्कर्षक कर्म अवच्छेद वाक्या धोभाष्यवार्तिकयो रनभिमत एवा उक्तरीत्या प्र
योजनाभावात् ग्रंथस्तु कर्म पदस्य कृपा पातायां सुस्पष्ट एवा उदाहरणेषु भूत्या नित्यादेरविव
त्तायां कर्म व्यापारमात्रे विवक्षिते सिद्धं भवतीत्येवा शयो बोध्यः स्मरयत्येतन्न ग्रन्थः स्वयमेवे
ति भाष्यहृत्योक्त्या व्यावर्तयेदिति कर्मणोऽचिवत्तायाः केयट्यहं दत्ताभ्यामुभाभ्यामपिशङ्गा
कृतत्वाच्च। यत्तु सूत्रशेषे केयटेनेन मित्यस्य विवक्षितेति पुनः प्रतिपादितं तदेवत्वापातत इति
दिक। तस्मात्तद्व्यापारीनां परिप्रागो युद्धाभेदपरिग्रहात् कर्म वाक्ये च तदर्थवर्णनात्स
र्वमुज्ज्वलं॥ स्पष्टे तत्तत्। स कर्मकाणां सर्वेषां शयाभिधायितया कर्तारिकर्मवद्भावातिरे
शादेव सिद्धानाह नूतोदाहरणानि। न बाध्यारोपितप्रेषणापक्षे आरोह्यतो हस्तिनः कर्म
त्वाभावात्समानधा तोचकर्मवद्भावेन यद्यप्योदनं देववर्तो पध्यत्योदनः स्वयमेवेति च

शब्दप्रवक्तुर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यं। निवृत्तप्रेषणा प्रक्रिययैव सकल लक्ष्यसंग्रहात्। अध्यागे
६६ पितप्रेषणापक्षपरित्यागे पितृत्पभावात् न वदुःशोः कर्तृस्थभावकतया ह्येष्टकर्तृस्थक्रियत
या कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति वाच्यं। एविभिद्यादिभ्यो वैलक्षण्यपक्षेऽन्यथा हत्वा ता। विक्लेहन
दिधाभावनयोः। पिकर्तृस्थतापक्षे कर्मवद्भावो न प्राप्नोतीति विषयतापक्षे। तत्र व्यापारांशस्य
कर्तृस्थत्वेऽपि विक्रिनिदिधाभावनरूपे फलैकमस्यो यदितर्हि ह्येष्टकर्तृत्वात्। एवि विषयत्वस्य प्राप्नो
कर्मस्थवितितुल्योत्तमादिह वैषम्ये वीजं वक्तव्यमिति चेत्। अत्राह भर्तृहारः। विशेषदर्शनं य
त्र क्रिया तत्र व्युत्थिता क्रिया व्युत्थिता त्वन्मेषां शब्देरेव प्रकल्पितेति। अस्मा र्थाः। यत्र क्रिया
प्रपुक्ती विशेषो दृश्यते यथा पक्षे सुतं दुलेषु यथा वा। तेषु काष्ठेषु। तत्र क्रिया स्थिता। तेन चि
पक्षत आदतः। विद्यते काष्ठनितिकर्मवद्भावः। सिद्धः। अन्येषां मते अन्येषां धातुनां च। शब्देरेव
क्रिया व्युत्थिता। शब्देन कर्तृव्यापारस्यैव प्राधात्मेना वागमात्कर्तृस्थतेत्यर्थः। उद्देश्यतापि क
चित्कर्मस्योऽंशस्य क्वचित्प्रापारोऽंशस्येति श्रौत्वा गौकं नियामकं बोध्यं तर्हि ह्येष्टदर्शनो ह्येष्ट
णाभ्यो विषये मभूते च विशेषानुपलभात्कर्तृस्थ एव ह्येष्टभावाः। क्रिया च। उद्देशात्तरोधाच्च। अ ६६

शब्दप्र.
६७

भाष्यकृतोभिधेतास्पात्रहिंसकर्मकाणामप्येतत्सूत्रोदाहरणानापत्तौ कर्मस्थक्रियाश्रयुदाहरणोऽस्य न
हितत्रातिदेशः स्वतन्त्रः कर्मवदकर्मकाणामिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ तथा नियमार्थत्वं पराणामप्यक्रियाणां
प्रतिषेधार्थं त्वित्यादिभाष्यवार्तिकग्रंथानामप्यसामंजस्यस्यादिति दिक् ॥ तस्मादिहास्मदुक्तमेव
ववाक्यार्थज्ञेयं नित्यं संप्रसृतं ॥ ज्ञादित्यन्याप्रकारहृदयकेयटादिमकलयंशकाराणामिह म
हानेव पूर्वोपाविरोधो विपश्चिद्विद्वद्वत्तया ॥ अस्मदुक्तिरनुमातीत्यर्थे मुत्सार्यपरिभाषनीयेत्यलं
वदन् ॥ यत्तु करेणुरागोदयतेति सादिनमिति माद्ये प्रयुक्तं तन्निचयेति सिद्धं ॥ एतेन संप्रसृतं दर्शय
ते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबंधुतामिति व्याख्यातं ॥ बंधुतातं पश्यति तां दर्शयते ॥ यद्वा बंधुता
कृताधिपत्यामिव लोकः पश्यति तां दर्शयते इत्यर्थः ॥ आद्ये बंधुताश्रयोक्तरीद्वितीयेत्युक्तौ साक
र्म ॥ अभयथाविणोक्तमेवं निर्विवादमेवेति दिक् ॥ एतदिति किं ॥ आगोदतीति निष्ठनप्रेषणान्मा
भूता ॥ तच्चणोद्येति वाक्यशेषे श्रुतत्वात् सोऽयं भविष्यतीति वाच्यं ॥ अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् ॥
किंचा गतपथमवश्यं गोरिति वाच्यमेव न हि हेवप्यशार्थमुक्तं ॥ हेतुमस्मिन्नहणार्थं च ॥ मीमंसा
स्तस्यैव संप्रसृतं ॥ तेन गणयते गणः स्वयमेवेति सिद्धं ॥ गणपतिर्हि विभज्य भागशो वस्थापनेव

एव
६७

तेतथाचकर्मस्थभावाकारास्मानिहृतप्रेषणाकहेतुमणोपुनप्रेषणोशत्यागेसत्पात्मनेपर
मिष्टोणोरितिहेतुमसिवासनिधानादणावित्पत्रापितस्मेवग्रहणाबुरादिणोयत्कर्मजकर्तृका
हेतुमणपेताहापिमिध्वतीति।यत्तुवृत्तिरुतागणायतीत्येवरूपमवस्थाचतुष्टयेपुदाहिय
ते।तत्रसंख्यानिमित्तकस्यपरित्वेदस्यज्ञानविशेषात्मकनयाकर्तृस्थस्यधातुवाच्यतानामा
प्रित्यकर्मवशावाप्रवृत्त्याद्वितीयावस्थायांपास्मेपरमुपपादनीयं।चतुर्थविस्थायांतपर
स्मेपरमशुद्धमेवाणोरणावित्पत्रापिअणावकर्मकारित्यत्रेवहेतुमसिवाएवग्रहणास्यना
यत्वात्।तथैवभाष्येस्थितत्वाच्च।भागशोवस्थापनपरत्वेतद्वितीयावस्थायामप्यात्म
नेपरमिति विशेषःकर्मवशावस्यदुर्वीत्वात्।यकिणोत्तराणिअंथीत्यादिनिषेधात्तत्त
रतिहिकाणोवेदितिकिंतिहृतप्रेषणाणोआरोहयंतिहस्तिपकारितितृतीयकस्यायांमा
भूताअप्रतिहिणोचेद्वहणोश्रुतत्वाहणावेवकर्मत्वंकर्तृत्वेकस्मिन्प्रेता।तथैकस्योभयद
पनावाधितेतिवाच्यं।प्रथमावस्थायांकर्मणोद्वितीयावस्थायांकर्तृत्वस्यनिर्विवादत्वा
त्।अनाध्यानेकिंस्मतिवनगुल्मकोकिलः।ततश्चतुर्थविस्थायास्मरयतिवनगुल्मैः।उक्तं
लमः१

[illegible]

स्योऽप्यनाता कुवित्तविष्मापयत्रितियुगागमयाः प्रामाहिक यद्वावाकविष्मापयते सिंहस्तु वि
ष्मापयमाता वा च प्रयुक्ते विष्माययति एतेनास्मिन्वावेति त्रयो ज्ये कर्तृरितृतीया नेतृकरणे
इति समाधेयं ॥ अधिवंशोः प्रलम्भने ॥ ॥ प्रतापानाद्योभ्यामाभ्याप्येताभ्यामात्मने परं स्यातामा
णवकगंधयते वं वयते वा ॥ प्रलम्भने किं श्या तंगंधयति ॥ अभिकोत्समस्योत्पादयतीत्यर्थः ॥ अ
हिं च वपति वर्जयतीत्यर्थः ॥ ॥ लियः संमाननशालानीकरणयोश्च ॥ संमाननशीलनीकर
णयोश्च कणस्य लम्भने च वं तं मानाण्यं तास्तीधातोः एतन्ने परं स्याता ॥ लीङ् श्लेषणो हि वारिः लीङ्
षणोऽप्यविः उभयोः पियहणं ॥ निरनुबंधकपरिभाषा तु अत्ययविषयिणी ॥ वामदेवा अद्यावि
तिङ् इत्करणो ततोऽपि नो हि सा ॥ तापकंच सजानीय विषयकमेवेत्सुत्तर्गः संमानने जराभिरा
लापयते ॥ इजासमधिगं ब्रतीत्यर्थः ॥ अकर्मकथापंधात्वर्थे न क्रोडीकृतकर्मत्वात् पुत्रीयंती
स्यादिवत् ॥ शालीनीकरणोऽप्येते वर्तिकासुजापयतोऽप्यकरोतीत्यर्थः ॥ प्रलम्भने बालमु
खापयते विभाषालीयते इति एतावान्वं विधीयते ॥ तदस्मिन् विषये नित्यं ॥ अन्त्यश्रुतविकल्पा
व्यवस्थितविभाषा हि मानवनीयते इति विहितमात्रं कथंतीनातेः स्यादिति वाच्यं ॥ लीनाति

शब्द
६९

तिलीयत्पोर्यकानिहेशोयमिति सिद्धोतात्ममाननादिधितिकिंचालकमुच्चापयति आश्लेष
तीत्यर्थः॥ मिथोपपदात्कजोभ्यासो॥ एपंतात्कजो मिथोपपदात्मनेपहंस्यात्पौनःपुत्येप
हं मिथ्याकार्यते। सापचास्वएदिउषमसकडधारयतीत्यर्थः॥ नित्यवीप्स्योरिति द्वित्वेन
भवति। आत्मनेपदेनैवाभ्यासस्पद्योति तत्वाता करोति शे होधरावतिरकर्मकं एपनस्वधार
णावति। सकर्मकश्चामिथोपपदात्किं सुष्टुकारयति कजं किं। पदमिथ्यावाचयति अभ्यासे
सकृत्यहं मिथ्याकायाति। स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। स्वरितेनोजितश्चधातो एतन्ने
पहंस्यात्क्रियाफलकत्वेनामिति सति। यजते सुनुते। कर्त्रभिप्राये क्रियाफले। स्वरितेनोजित
श्चधातो एतन्नेपहंस्यात्क्रियाफलकत्वेनामिति सति। यजते सुनुते। कर्त्रभिप्राये किं। यजंति
याजकाः पुत्रंति। हस्तिणाहितनफला। उक्तं हि हस्तिणा। यस्मार्थे स्पष्टमिदं मारभ्यतेपवा
ह्यः। तत्प्रधानं फलं तेषां नलाभादिप्रयोजनमिति। पचापाकं पित्वाहं। केचित्तु प्रयो
जक्यापारवन्निम्पोधात्तभ्यस्योतकमात्मनेपहमनेन विधीयते। कुरुते कार्यतीत्यर्थः एव
कार्यते इत्यत्र प्रयोजक्यापारह्यमर्थः। एजंतासिचिपद्याकर्त्रभिप्रायस्तिस्त्रांशोपि ६९

कर्तृपदस्य हेतुकर्तृपरत्वात् कार्थतात्पर्यक एवेत्याहुः। गुरुं च हरिणा। क्रियाप्रवृत्तावाख्यातकैश्चित् स्वार्थपर
 र्थना। असती वापती घापि विवक्षितनिवंधना। केषो विवक्षन्मि प्रायेति चामहविकल्पतो। आत्मनेप
 दस्योपांतद्वर्थाप्रकृतिर्यथा। श्रीणीध्रपवते धत्ते चिनोति चिनुते पिवा। आप्रयोगादृश्यते ये पुण्यर्थमि
 धीयत इति। असती वेत्यनेन कमतव नोद्घातनं कुर्वते ये इत्यादयः। प्रयोगाः समर्थिताः तत्रापि स्वार्थताविध
 हायाः संभवात्। एतदर्थं स्पष्टवाचकं घोतकं वा आत्मनेपदमिति मतद्वयं संगृहीतं केषो विवक्षारिना श्रौ
 केन चिनोति चिनुत इति विनोति चापपतिवेति क्रमेणा र्थः॥ अपाहृदः॥ अपपूर्वाहृतेश्च आत्मनेपदं
 स्यात्कर्तृगामिति फले संविधाने वा। न्यायमपवदतो। कर्त्रीमि प्रायेकि। अपवदाति। ति वश्च॥ तिजंता
 दात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिति फले संविधाने वा। कटंकारपते कथं कृतं श्मश्रुः पिश्रुः श्रुणिकारयतीति
 भाष्यं। संविधान इति व्याख्याते भविष्यति। आयपक्षे तु कर्तृगामित्वा विवक्षायां भविष्यति। अत्र क
 श्चित् लक्षयते। स्वरिते लकाराद्वापकाद्युदादि। तिजंतादिदमात्मनेपदं न भवतीति। आहवास्वरिते
 त्पादरिः। न्यायो लक्ष्ये श्रौकश्यादि विवक्षितं इति जभावपक्षे स्वरिते त्वस्यार्थकत्वात्। कर्त्तृतापक
 ता अतश्चुदादौपयं विधिर्भवत्येवेत्याह। मैत्रेयस्तस्वरिते त्वमस्य नाकारमित्याह। तदेतद्वद्वोपि संज्ञया

शब्दप्र.
१०

ह्यस्य विधिर्न बुद्धिगतिर्ज्ञानात्मादितिकश्च न निश्चिनुते स्मात्प्राप्तवचो न किंचने हृष्टं लक्षयतेः स्वरिते
त्वमनायेमिति ॥ ॥ समुदाहृत्योपमोऽर्थो ॥ एभ्यो यं मः प्रायत्कर्तृगोफले संविधाने च न तदर्थे विषये
आह पूर्वकस्य च न संकर्मकार्यं ॥ अकर्म केत्वा डोय महन इत्येव सिद्धं ॥ ब्रीही संयत्ते भारमुद्यत्
तो अर्थे किं ॥ उद्यत्ति चिकित्सा वैद्यः ॥ इहा धिगम पूर्वकमुद्यमं न यमे रर्थं विकित्सा शास्त्रमधिगं
तमुद्यमं करोतीत्यर्थः ॥ कर्त्रेभिप्राय इत्येव संयत्ति उद्यत्तिप्रायत्ति ॥ अनुपसर्गाहः ॥ अस्मात्प्रा
यत्कर्तृगोफले संविधाने च अकर्मकार्ये इत्येव सिद्धे वचनमिदं संकर्मकार्यं ॥ गोजानीतो अनुपसर्गा
त्किं ॥ स्वर्गं नो कं न प्राजानाति कश्चंतर्हि भट्टिः ॥ इत्ये नृपा पूर्वमवा लुलोचेत नो नुजते गमने स्तुतयेति
॥ कर्मण्येति ॥ नृपेणेति तृतीयांतस्या विपरिणामादिति जयमंगला ॥ ॥ विभाषोपपदेन प्रतीयमा
ने ॥ स्वरिते अभृतिभ्य आत्मनेपदे वा स्यात्समीपोच्चारितपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगतत्वे प्रतीतिस्वरि
तजित इत्यादिपंचस्तस्या यदात्मनेपदे विहितं त क्रियाफलस्य कर्तृगतत्वे उपपदेन द्योतिते न प्राप्नो
ति ॥ उक्ताथ नाम प्रयोगात् ॥ तत्रा प्राप्तिविभाषयो उपपदं चेह समीपे अयमाणां पदं न तु पा रिभाषिकं ॥ एव
अत्र भवात् ॥ इह च पंचस्तु अतुवते ते स्व यतं य न नियजते वा संकलं करोति कुरुते वा स्वं जीहि संय १०

बनेषां सांजां जानातिं जानीते वा । शेषात्कर्त्रे रिपास्मै पदं ॥ आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्वातोः कर्त्रे रिपास्मै
पदं स्यात् । या तिधाति कथं तर्हि स्मरणौ जुह्वानाः स्मरभिद्यतधापा इति शनैरिति सौंश्यलहरी । सत्यं ना
यं शानवर्कितवानशा एतेन प्रमानसारेसेनेति माद्यो व्याख्यातः । अनुपराभां कृजः । आभां कृजः प
रस्मै पदं स्यात् कर्तृगोपि फले गंधनाहा वपि अनुकरोति पराकरोति । अनुकर्मकर्तृर्यविप्राप्नोति । अनु
क्रियते स्वयमेवेति । नेष दोषः । कार्यातिदेशपक्षे कर्मवत्कर्मणोत्पात्तनेपदेन परेणास्यवाधात्पशास्त्रा
तिदेशोत्तभावकर्मणोरित्यस्य पूर्वत्वात्परणानेन यद्यपि भाष्यंतथापीह कर्त्रे रिपे कर्मत्पनः शेषात्क
र्त्रे रिपे तत्तत्कर्तृग्रहणाद्व्यपत्तयत्तेनेन कर्तृवत्कर्ता तत्रापि विधिर्न तु कर्मकर्तरीति बोधाः ॥ अ
भिप्रत्यतिभ्यः । हिपः ॥ हिपप्रेरणो । स्वरितेता । अभिप्रतिपति । प्रतिप्रतिपति । अतिप्रतिपति । एभ्यः किं ।
आप्रतिपति । कर्तरीत्येवा । नेहा । आप्रतिपति । स्वरितेता । द्वितीया कर्तृग्रहणानुवृत्तेः कर्मकर्तृपिना । प्राड्
वह्वापणो स्वरितेता । प्रवहति । प्राक्किं । आवहते ॥ परिमृषः ॥ मृषति । तिहायां । स्वरितेता । परिमृ
ष्यति ॥ परे । किं । आमृष्यते ॥ इह परे रित्योगं विभज्य वह्वात्पनुवर्तनात्परिवहतीति केचिद्विद्वन्ति ॥
व्याज्परिभ्योरमः ॥ रमकी रयां । अनुवहते । विरमति । आरमति । परिमति । एभ्यः किं । अभिरमते ॥

शब्द
७१

उपाह्व। उप पूर्वाह्नः प्रायः तस्य कर्मकार्यो यमारंभः। अकर्मका हविर्माषो वस्यति। स्या चेतिहा उप
वर्कोरमि निर्बुति विनाशयोर्वर्तेते॥ उपरती धयनात्॥ उपरताति धनानीति यथा नवानयो रथयो
ः सकर्मकना संभवति। सत्ये॥ अतर्भा विनरापर्थो ब्रौह्मार्थः नद्यथा। यतदत्त सुपरमति। उपरम
पतीत्यर्थः॥ विभाषा कर्मकातरस्मैपदेवा स्यात्। उपरमति उपरमनेवा निवर्तत इत्यर्थः। बुधपु
धन शन जनेः शुद्धसुप्पोणा। एम्पो एपेनेम्पः परस्मैपद स्यात्। चिश्चेत्यस्या पवारः। बोध्यति॥ प
अयोधयति काष्ठाति। नाशयति दुःख जनया तस्वत्वे। एहाणा च कर्मकादि तिनमिध्यति॥ अविन
चक कर्तृकत्वात्। इहः। अध्यापयति। शुद्धसुप्पोणा। निपराणा च लनार्थे भ्यश्चेत्येव सिद्धेयान्न वक्ष्यानाथा
स्तदर्थे वचनं। प्रावयति। प्राययतीत्यर्थः। आवयति। विद्यापयतीत्यर्थः। स्त्रावयति। स्पंदयतीत्यर्थः।
स्य हर्न ह्वत्त्वज्जत्पवलनं। नचैवंच वलनार्थत्वात्। मिहमिति वाच्यं। इवत्त्वज्जत्पताव बेत्स्कु व
नत्व्याप्पजाति विशेष शक्तनयास्प विशेष शहृत्विप्पपयायत्वात्। निगाराण च लनार्थे भ्य
श्च॥ अम्पव हारार्थे भ्यः कपनार्थे भ्यश्चापतेभ्यः परस्मैपरं स्यात्। निगारयति। आशयति। भीज ताम
यति। चलयति। चोपयति। कपयति। सकर्मकाथो चित्तवत्कतृकार्थे शायमारंभः। अहो प्रति ७१

वैशेषिक्या आदयने देवदत्तेनागतिबुद्धीत्यादिनाणोक्तः कर्मसंज्ञा प्राप्ता आदिवाद्योः प्रतिषेध
इति वचनात् न भवति कश्चिन्तयो दयसत्त्वं नुनेति अकर्मि प्रायेभ विषयति। कर्मि प्राये प्राप्ता प्रप्यनिग
रावृत्तने तस्य हायनिषेधेन तदशेषात्कर्तरीत्यस्या कथं तर्हि श्री हर्षः इमां किमाद्यामयसेनघ
हृषीचिरेव कोरस्य भवत्तव स्पृशी इति। सवनायं भसणार्थः नपीयतो नामवकोरति ह्या कथं
विरेतस्तत्त्वं इति केति एवोर्ध्वीरु रीधेन पानार्थत्वादिति वाच्यं। पानस्यापि भसणा विशेषात्म
कत्वात् सामान्यग्रहेणा विशेषस्यापि ग्राह्यत्वात्। अत एव सवने चोपयतीत्युदाहरणसंगतः
चुपेर्महात्पथ कत्वा ता इमा मित्यस्य कर्मत्वा संगतिः प्रसंगाच्च। गत्या हि सूत्रे एव कर्मसं
ज्ञासावप्रत्यवसानार्थेनो विना डुरुपपादेति। अत एव नपादमीति सूत्रेण ग्रहाणो धेयप
संत्वात्तं च संगतं। अन्यथा पाधे तोरणा चमिवत्पानार्थत्वेन निषेधीत्यर्थः स्यात्। नचैवं
बुधयुधादि सूत्रे वृत्तिग्रहाणो व्यर्थं। वजनविशेषवाचकस्यापि वजनवाचकतानपायादि
निवाच्यं। वजनत्वमाप्ताया अवज्ञाया एव नातेः प्रयत्तिनिमित्तताया उक्तत्वात्। पानंतु इ
व इव्यस्य गजादधत्करणां तत्र इव व्योशस्याधः कारणीकर्म। नस्याधिकस्य भानेपि भस्य

शरकौ प्र तेरर्थस्य भानेति विवाहं ॥ यथा मे दगतौ समाना यागाने भाने ॥ अधिकं प्रविष्टं न तु तद्वा निरिति न्याया
 ७२ तानवयानन्वमप्य त्वेवमेव नत्ववदिति वाच्यं ॥ तस्माधका निरुक्ते ॥ दृष्टो नेतु कार्ये तावत्वे रक्त
 या तस्मिन्नेरिति ॥ उच्यते ॥ आ वामयेतिलो इति चेत् ॥ किं ना वामयोरिति न्यायेन ॥ सैरिति न
 सं बोधनं दमयेत्या ॥ तथा हि ॥ अस्मिन् स्त्रीर्हं न स्त्री ॥ तथा सह वर्तमाना ये न स्याः सं बोधनमे ॥
 सलस्मी केरत्यर्थः ॥ अणवकर्म वाक्षित्ववत्कृत्यका ता एतौ ॥ पूर्वमकर्मका क्षित्ववत्कृत्य
 का एते ता त्पारस्मैयदं स्यात् ॥ शतेकृष्णः नेशा पयाति गोपी ॥ अणो किं आरोह्यमाणं प्रयु
 क्तं आरोह्यते ॥ एतौ रणा विति सूत्रे उदाहरणत्वेन गोकर्मको निर्णीतस्तस्माद्वितीये एतौ ना
 भूतं ॥ स हिणा वकर्मकः निहन्त प्रेषणा धारो पित प्रेषणा योरुभयोरपि त्यन्यप्रवतीत्यर्थे प
 र्यवसानस्योक्तत्वात् ॥ अकर्मका किं कर्तुं कुर्वणो ॥ प्रयुक्ते कारयते ॥ वित्तवत्कर्तृका किं श्रीही
 नशो घयते ॥ अत्र केचित् चुरादि एते ता हेतुमणो अणा वित्यप्यप्रत्युदाहरणमाहुः ॥ तस्मा
 ष्य हि विरुद्धं ॥ तथा हि बुधादिस्त्रादिहणो रित्यनुवर्तते ॥ बुधादिभ्यश्च हेतुमणिरिव संभवतीति एव
 निर्वधोपि प्रत्यासत्तेस्तस्मै च न्यायः ॥ नेन चुरादि एते तादपि हेतुमणो भवत्येव हेतुपारस्मैयदमिति ॥ ७२

स्मिन्नेत्यत्र रूपं तं प्रयोजयति रूपयति इति केनचित्प्रत्युदाहृतं तच्च गृहीतं तादृशमिति वंविधाय त
स्य वासौ कयोति शया त्रयो जक्या पा रा विवत्ता यो प्रयो त्रया पा रमात्र हत्या अ कर्म कता मा श्रित्य त
तो द्वितीये हेतुमणि विलो ह्वये ॥ अत एव प्रयोजयतीत्याह ॥ इह हि यजिनाणि चा वप्र सुक्ति द्वयं व
वदता हेतुमणि द्वयं सूच्यते ॥ अन्यथा प्रयुक्त इत्येवादर्शयिष्यता ॥ एवं च ते यमो न यमै प्रयुक्ते
चेतयते इति केनचित्प्रत्युदाहृतं तत्समर्थं न भवति ॥ स्वार्थ एव तादेक स्मि
न्नेव हेतुमणोत्तरूपयति चेन्नयतीत्येव बोध्यं ॥ न पाद स्याद्ग्रमा अ संपरिभु ह रु चि नृति व ह व
एभ्यो एव तेभ्यः पास्ते परं न स्यात्ता तत्र पिवति तिगणार्थः इतरे वित्तवत्कृत्का नृति शुल नार्थोऽपि ॥ तेना
णाव कर्मकारि तिनिगणाय ननेति च प्राप्तमिह तिषिध्यते ॥ पापाने पायते पा र हणा इत्ययं तु नृ
त्यते लुधिकरणा लुधिकाण्यो रलुधिकरणस्येव ग्रहणमिति परिभाषणा तनेनाणाव कर्मक
त्वविहायां पास्ते परं भवत्येव पालयति ॥ पातेन लुधक्य इति लुगागमः इमु उपशमो ह मयते ॥
आजु पूर्वो यम उपामे ॥ आयामयतो न कत्यमिच सा मित्यतो नेत्यनुवर्तमाने यमो परिवेषण इत्य
नेन मि त्तं ता प्रतिषेधा जकार विशिष्टस्योपादानमुपसर्ग प्रतिफलार्थं तेनाभ्यासिता हाकारात्पर

शब्द ७३

सना आरु रवो यस्य यत्नो आयासयते परिपूर्वो मुहवै वित्ये परिमो हयते रोचयते नर्तयते वा
 दयते वा सयतो वसु आद्या हनत्पस्पलुगिकरणात्वा ह्यहणा पादिषु धेयु पसंख्याता धापये
 नेशिशु मेकं समीची प्रत्यवसानार्थत्वा ह्यहत्पस्पलुगिकरणात्वा ह्यहणा पादिषु धेयु
 संख्याना धापयेतेशिशु मेकं समीची प्रत्यवसानार्थत्वा विशुमित्यस्य कर्मत्वा समीची इति प्र
 थमा द्विवचने क्तबेदसीति पूर्वमवर्णो ही बः स्याहेत त्वा वत्सात्पाययति पयः दमयंती कमनी
 यतामहं अवीचदहीणा परिवारकेना भित्ता वासयतीत्यादि प्रयोगो स्तर्हि कथमिति चेत्
 अनाङ्ग कर्तव्ये फले प्राप्त्यात्मनेपदस्यापवादो यद्विहितपरस्मैपदं तस्यैवायं निषेधः यत्
 कत्रमिप्राये शेषादिति परस्मैपदं तत्रिवाधमेवेति वाक्ये मन्त्रात्परस्मैपदं वा स्यात्तातो हिताय नित्यो
 हिताय नो न विहृत्परस्मैपदाभावपक्षे लकारे वञ्चयेत न त्वात्मनेपदं तस्य प्रकृतिविशेषेण विशेषेण नियत
 त्वात्तस्य पूर्वस्त्वेनावदपवादमयनयताप्रतिषेधेनात्मनेपदं प्रवृत्तं तदिति निर्विवादं स एव च प्रति
 षेध इति अनुवर्त्यते तदनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेहात्मनेपदविकल्पसिध्यति आत्मनेपदप्रवृत्त्यविना भू
 तैः निषेधेनात्मनेपदस्य लक्षणाया उपस्थितौ तस्यैव विकल्पनात्तातेन मुक्तेशेषात्कर्तरीति पर

वाक्य ५

राम ७३

मविष्मतिः॥ प्रकृत्यर्थनियमपक्षे एकवाक्यताविधिश्चेति पक्षे च परस्मैपदविकल्पे पितृकथितो पर
त्यवधेयः॥ धुञ्जोलुङि॥॥ धुतादिभ्यः परस्मैपदं कस्यालुङि॥ अथ तत्॥ अञ्जोतिष्ठा अनुदत्तः॥
अलोहिष्ठा लुङि किं॥ धोतने॥ लोरने॥ अनुरातेत्याश्रित्येतज्जानि विहविकल्पानुवृत्तिर्व्यथा॥
अनुरातेतत्पक्षे न प्रतिविद्धस्य परस्मैपदस्यानेन तत्र प्रतिपक्षे कृतं न लस्येत्येत्तर्गौ वपासि
कस्यात्मनेपदस्य सिद्धेः॥ सत्ये॥ परस्मैपदे प्रतिपक्षे ते आत्मनेपदं न भवतीति तापयित्वा
नुवृत्तिनेनातृकरोतीत्याहोपासिकमात्मनेपदं भवति॥ यदा त्वनुरातडि तस्यादिप्रक
राणो तोत्मनेपदमेव विधीयते॥ शेषादित्यादिना च परस्मैपदं तदनुकरोतीत्याहोपास्ये प
क्षेनात्मनेपदं बाधते येन नाप्राप्तिन्यायात् पक्षे आत्मनेपदप्रवृत्त्यर्थं चेदवाग्रहणमिति
वर्धेयं॥ पक्षद्वयमपीदं अनुपराभ्यामिति सूत्रे भाष्ये स्थितं॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणा मिति
सूत्रे नियमसूत्राणां विधिरूपेणावाग्रहतिरिति पक्षद्वयस्यापि तत्त्वं निरूपितं मस्माभिः
तदर्थे तस्माज्जाप्या इत्येतमित्यवधेयं॥ हञ्जोस्य सनाः॥ हतृ हृध शृधुस्य हृभ्या परस्मै
पदेवास्यात्स्य सनिच॥ घत्स्येति॥ अकस्मात्॥ विद्यत्सति न हञ्जो अतर्भ्ये इति शानिषेधा पक्ष

शब्द-
७४

वर्तिष्यते॥ अवर्तिष्यतां विवर्तिष्यतोऽप्यसतोऽकिं वर्तते॥ ननु घुतादिष्वेव घनादयः पश्यन्ते तथा च न
 क्रकौऽन्मिन्मायेनेयं प्राप्तिर्वद्वाः पूर्वो प्राप्तिं बाधेनाततश्चावृतदवर्तिष्येति लुङि पूर्वोऽपि विकल्पो
 न सिध्येतातथा चोत्तरासूत्रे घृकारः कियतो लुङीति विशेषविधिनाऽप्यसतोऽपि प्राप्तिर्भावाधी
 नि। अन्यथा कयोऽपि घनाद्यनर्भावाद्नेनेव सिद्धे किं चकारेणेति चेत्॥ सत्यं घुतादिपाठसाम
 र्थादृतादिभ्यो लुङि भविष्यति। यद्वा लुङीति स्वरपि ष्यते॥ लुटि वक्तृणां॥ लुटिऽप्यसतोऽशक्त
 पः परस्मैपदं वा स्यात्। कल्पाभिः कल्पनिःकल्पनाविकल्पमिति तासि च कपश्चितीत्यति
 पक्षे कल्पितासौ कल्पिष्यते अकल्पिष्यताविकल्पिष्यते। इहेति निषेधो नास्ति। तत्र हि गमे
 गमेति परस्मैपदेऽप्यतः परस्मैपदेऽपि तत्र वर्तते न हित्वात्पात्तिक इति भावस्तत्र स्पष्टं। स्यादेतत्।
 स्यसतोऽपि स्यस्वेति त्वमेवास्तु वाक्येति वा शब्दस्य यथा तथा वक्ष्यते नाधिकार इत्ये
 व सिद्धे किं चकारेण। सत्यं। स्पष्टार्थं चकार। अतएवात्र कर्बणार्थाः सर्वे चकाराभाष्ये प्रत्याया
 नः॥॥ इति श्रीशब्दकोशप्रथमसाध्यायस्य अष्टमोऽध्यायः पादे द्वितीयमाहिकपादश्च समाप्तः
 ॥॥ अकजराहं कामं॥॥ इति अर्धकजराः कर्मधारये इत्यतः प्रागेकस्यैवैव सत्ता स्यात्

राम
७४

त्रयोऽयं प्रावकाशत्वे विप्रतिषेधे परमिति परैवेति रवकाशत्वे तु सैवेति विवेकतत्र परस्माद्ग्राहणं
धनुषा विध्यतीति शरीणामपापं प्रत्यवधिभूतस्येव धनुषो व्यधत्ते प्रतिमाधकतमन्वमित्युभयसंगे
परत्वात्करणसंज्ञायापादानसंज्ञां वाधते तथा कांस्पपाशोऽधुना इत्यधिकरणं संज्ञां धनुर्विध्यती
ति कर्तृसंज्ञां वा तदुक्तं अपादानमुत्तराणीति निखकाशायास्तदा ह्यणं अततत इति अत्र हि
संयोगेऽपि विप्रतिषेधसंज्ञा लघुसंज्ञा वाधते तेन स द्रव्यधुनीत्येतन्न प्रवर्तते स्यादेतत् भय रसंज्ञा
प्योनर्हि अंगसंज्ञां वाधते तथा च गार्प इत्यत्राप्येति चेति लोपोन स्यात्तथा तु धनुर्ध इत्यत्रांगस्योच्य
माना ह्यस्ति न स्यात् अंगसंज्ञा तु कर्तव्यमित्यादौ प्रावकाशा न हि धातुप्रत्ययेषु पूर्वस्य भवपद
संज्ञे स्तः अत्राहुः सुपि वचनवचने न ल्येता न हि तेनैव वामा रे रित्यादौ स्वादिषु न हि तेनैव वांगस्य
कार्यविधानं समावेशस्य तापकं द्विविधादित्याह पञ्जरणी वलादयश्च तत्र यथाक्रमं
भव रसंज्ञाभ्यां भाव्योताभ्यां वांगसंज्ञा वाधे निर्विषया एव तत्र द्विधयः स्युः पुरुलघुसंज्ञे वार्तामा
त्रस्य विधीयते नरीक्षिसंज्ञे तु तदन्तस्येति ताभ्यां समाविशतः तिनवात्सी वधुरित्यत्र नरीवं
धुनीति पूर्वपदो तोरात् न च रेवात्सी वंधोरित्यत्र गरी एतत्तरतिष्ठनश्च सिध्यति तथा विद्यता च विश्व

शब्दप्र.
७५

३ दिना

यत्र

नरोद्धेधेति पूर्वनिपातः। विनयावाच्ये विनयति। प्रचीनप्रगतीत्यपिलघु पूर्वप्येति। गोरादेशः। यथाचाया
 देशे कर्तव्ये टिलोपोनस्या निवन्त्रथाऽचः। पस्मिन्नित्रयुत्पादितं। यत्र क्तं विज्ञोर्भाविचैश्च। इगं ताञ्चलं
 घृपूर्वादिपणितिः। तद्धित्येह हं ह मनो ज्ञादिभ्यश्चेति कुञ्जप्रसंगादितिके यत्रः। पुहप संज्ञानबाधने। रास्तु
 त्तमो वेति ज्ञापकात्। अत्र यत्रापि यत्र समावेश इष्टस्तत्र वकाएचिस्थाने साधयिष्यते॥ भाष्येतुपा
 द्येन रमण्युपन्यस्तं॥ प्राक्कृतागत्यरंकार्यमिति॥ अप्यार्थः। प्राक्कृतात्संज्ञात्वे कार्यपरं स्यादिति। सं
 ज्ञाप्रकरणा द्वि संज्ञा रूपमेवेह कार्योपगमं तेत्येव तु न स्तुतिना विप्रतिषेधे इत्युक्तं। सूत्रे परं कार्यमित्य
 स्यात्तु हतिर्यथा स्यात्तः तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वयानवकाशयावाधाधानः सापराज्नेन विधी
 यते एतदेव तापकं इह प्रकरणे संज्ञानां बाधबाधकभावस्य तेन परयानवकाशया सावकाशाद्
 र्वाबाध्यते। दयोक्त सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्ववाध्यत इति। अस्मिन्पक्षे अंगसंज्ञापाक
 र्त्तव्याः भयद संज्ञेनुपूर्वे। एवं यत्र समावेश इष्टस्तत्र सर्वत्र बोध्यं। अस्मित्येकं त्विषतिना सिध्य
 त्ति। तथा हि अतो एणत्वं दसिद्यमिति चेति यदसंज्ञे वेद्यते तत्र परं कार्यमिति वचनाद्द संज्ञापि एव
 स्यादिति तथ श्रौतुणाः प्रमत्तेन पदत्वप्रयुक्ते नावग्रहेण सित्काराणां सार्थकं स्यात्। शेषो वक्ष्यतीति ७५

न स्तेन र
संज्ञा २

शेषोऽप्यसखीति शेषग्रहणं चास्मिन् हेतुर्न व्यप्यात अन्वया हि जन्मतगंगा मित्यादावन्वयपदार्थे च सं
ज्ञापि स्यात् ततश्च गुणधर्मगः वस्तुतस्तु वस्तुही शेषग्रहणं पाठद्वयेपि कर्तव्यं। विसंतापो तु
पाठद्वयेपि न कर्तव्यमिति तत्र तत्रैवं च रूपमः। एतत्त्ववधेयं॥ एका संज्ञेति पाठे विसंताप्रहणं न क
र्तव्यं। एकैस्तुक्तेपि संज्ञाधिकारादेव तद्व्याभात। स्यादेतत्तथा हं द्वादित्ये वोच्यतां। न हि वार्थे हं द्वादित्यतः
पात्रे रसपयुज्यते सत्यं। तथा सति हं द्वादित्याणि तूर्ये त्पस्याद्यप्यधित्वं संभाव्ये तेन च संवृद्धि संज्ञां
वित्त संज्ञाः समावेशेन स्यात् न च कर्तारदित्युक्तेपि बाधकजगत्समाप्त्य स्यादधित्वकृती न स्या
दिति चेत् व्याप्तिन्यायात्तल्लिगाधपरं तत्सुखोद्दिगुश्चेत्या रभते। समावेशार्थं हितत्वा वस्तुतस्तु
संख्या पूर्वोद्दिगुस्ति तत्रैव चकार पाठः। तावत्तैव दिवः कर्म च तत्प्रयोजको हेतुश्चेत्यादा विवक्ष्य प्रवेशा
त्तिहोः द्विगुश्चेति सूत्रांतरं तु न कर्तव्यमेव। एवं समानाधिकारण समासप्रकारां समास्य कर्मधार
यश्चेत्येव पाठः। तत्सुखा समानाधिकारण कर्मधारय इति सूत्रं तु मान्तिरिति दिक्। विप्रतिषेधे
परं कार्यं। विरोधे सति तुल्यबलं पत्यततया ता विप्रतिषेधोत्संघर्षे तैव जगत्प्रसंगात्तु नोतीति
वत्। उपसर्गविशेषविरोधार्थकत्वं। कार्यमित्यत्रार्थकसत्त्वश्चेत्यहोर्थकस्य प्रत्ययकतेन तुल्य

शब्द
७६

बलविशेषेतिपर्यवस्यति नक्षपवाहरीनां संनिधौ उत्सर्गादीनां कृत्यत्वं । तैर्वाधितत्वात्तत्र नित्यमा
वश्यकत्वाद्वाधकं तत्रैतरेण तुलाच्चवात् अपरदक्षवचनप्रामाण्यात् तद्विभक्तप्रकृतसूत्रस्य विषयः ।
तदुक्तं । परानित्यांतरंगापवाहानमुन्नरोत्तराप्रबलत्वमिति जातिपक्षे विधायमिदं सूत्रं । वृत्तेषु वृत्ताभ्या
मित्यत्र हिलच्चावकाशयोरेत्वरीबत्वशास्त्रयोर्बहेभ्यश्च्युत्सुगपत्यसंगो विनिगमकाभावादप्रतिपक्षि
त्वे स्यात् । तदुक्तं । अत्रानिपक्षिर्वैभयोक्त्यवलत्वादिति । तत्रास्माद्वचनात्परस्मिन्कृतपदि पूर्वस्यापि
निमित्तसमित्तहितदपि भवति यथा मिधकीत्यत्र पात्वादिभावे कृतं प्यक् । तदुक्तं पुनः । प्रसंगविताना
त्तिद्वमिति व्यक्तिपक्षे तत्र ह्येति विषयकयोर्लक्षणाया रस्यववर्तिता र्थत्वात् संभवात्तत्र व्यक्तीपरा मि
वपयोपे प्राप्तेनियामार्थमिदं सूत्रं । विप्रतिषेधोपामेव न तु पूर्वमिति एतच्च ह्यणारंभाच्च तत्र पूर्वस्या
नारंभो नुमीयते तथा वक्तुं नान्यमित्यत्र पात्वात्तद्विद्वतोऽस्या निवद्भावेन धित्वंत भवति । तदुक्तं । स
कृद्भूतो विप्रतिषेधेयद्वाधितंतद्वाधितमेवेति जातिव्यक्तिपक्षयोश्च लक्ष्यानुरोधाच्च वस्येत्युक्तं प
क्षशाया । नित्यादिषु ननास्पप्रवृत्तिरित्युक्तं । तेनाचेति विभक्त्युत्पत्त्या इति ह्यदिपयमप्यनित्यत्वा एव
धित्वं रधितभोरिति ननु मेव न च सोपि शब्दात् प्राप्ता नित्य एवेति वाच्यं । कृता कृतप्रसंगितामात्रेण ७६

विचित्रविचित्रतासुपगमात्। तेन रंधयतीति सिद्धं तथा दुडुवरित्पादावंतरंगोत्तरः परमपितृवृषधराणां
 बाधते। तथा पुनरुत्तरांतरंगत्वात्संप्रसादाद्येति पूर्वत्वात् अक्षोपेतमतितामस्यानिवृत्तौ द्वाणस्यात्
 वज्रश्चातमगरीत्पत्रवाग्धालो पितृद्वितीयात् सिद्धांतगोराहिलक्षणेनोद्गीष्वनउपसर्जनत्वात्
 यत्तद्वत्तयाभाष्यं च दृश्यतीति तस्मिन्नां तैस्तस्थितं अक्षोपासुपगमपक्षे प्रवृत्तत्वात्। एतच्च ह्येकैयरे
 आभातस्त्रीवभाष्यकैयरेणोद्यमपक्षमापसिद्धं। यत्तु बज्रश्चेत्येवमवितन्यमिति ज्ञात्स्वरेभाष्यंतदि
 हमाधकतया नमाद्यं ज्ञाप्यत्वं मेव प्रक्रम्य बज्रश्चेति रूपं निराकर्तुं तस्य प्रवृत्तत्वात्। वल्लद्वहेपा
 होतश्च तं रंगोत्तरगुणो नदीवैवाधत्तेन चाप्येव वारः कथं बाधतामिति चाद्यं। समानाश्च येन
 स्पवरिता र्थत्वात् तथा च वार्तिकं। रण्डिशोनामा इत्याः सवर्णादीर्वाहिति। इह शोनामिति
 नदीत्वात्तुदविभक्तिपक्षयानित्यस्त्रीत्वात् अतएव श्लोकः स्यामिति प्रयोगः। अतएव तस्य
 कनेरंदो वत्तेहं। सर्वे रहेति चोध्यं लक्षं न रंगोत्तरवदिति लाचवत्या यमलकामिति कैयतः
 अक्षरपरमिति निस्सरेभाष्यमद्योच्यं सिद्धं बहिरंगमिति त्रवाह्यं इति सूत्रग्रहणो नत्वा पितृ।
 चत्वं त्कोरित्यनेन ननु तदपवा दभूतनाजानं ते र्यदिति तत्रा सिद्धमित्यतया पचावेदमिमा

शब्दप्र-
११

रावेत्वाभावा र्थमवश्यमप्रपणीययागता र्थत्वादंतरंगवलीयइतितकर्तव्येतीहत्यंभाषंविस्तरो। न्याय
 सिद्धतायाउक्तत्वात्किंचसापवादयाः सिद्धपरिभाषयाकथंनिरपवादयागता र्थता। अथप्रत्युक्तको
 रित्यतेनाप्रिहंवहिरंगमित्यप्याअतित्तैवताथतेलाचवात्ननुनाजातंतर्पइतिगोवात्तहि
 प्रवत्प्रिहंप्राप्ता। स्फुटीकृतंवेदमवाः परस्मिन्नितिस्त्रेस्माभिः एवंवाचोपानंतर्पमितिद्वित्वंविचहितं
 नवेत्पादयोपि प्रावांकलहासुधेवाएवंवांतरंगानपिरिधीनलघाधनइत्यपिगतामं। प्रत्युक्तकोरिति
 वाक्यतिउग्रहंतीनचाः नित्यतातापनात्। अथिमानएद्यपुवेत्पादिनि हेरावतेतगोमस्त्रियइत्या
 रिपिद्वे। आचारकिपितवमपारिवाधोक्रमेप्रत्यपोत्तरपरग्रहणस्पकतार्थत्वातदीधत्तमक
 ताप्रवाहोपियथाक्रनाभिप्रायेणोवेतिरिक्ता॥॥ इतिश्रीशर्कोस्तुभेप्रथमस्याध्यायस्य
 तर्पेपादेप्रथममाहिकं॥॥ यस्याव्योतदी॥ इवार्णवर्णितौनित्यस्त्रीलिंगोनदीसंतोस्तः॥
 दीर्घातयो रेपासंताच्यवतिष्ठतेआणत्वेनमवर्णग्रहणात्। इत्वांतयोस्तुप्राप्ताथपापर्या
 धिसंतयावाध्यतेतेनमतेधेनोइत्यादौअवार्थनद्योरितिद्वयोनभवतिननुशेषग्रहणात्
 धिसंताकथंपवेरितिचेत्तनशेषग्रहणात्प्रत्याव्यानत्वात्तथाहि। एकासंतेतिपादेताव

तप
३७

वर्द्धयद्वाप्यं यथामिति ल्यप्येव वा परेकार्यमिति पाठे त्वहीर्घाते सावकाशात् न ही संताडनपुं स
 कपोलावकाशां धिसंज्ञां ह मते इत्याहौ परत्वाद्वा धिष्ठते मते तेष्वे इत्याहौ त्वनिरवकाशापि
 डिति द्वस्त्वश्चो नित ही संज्ञा धिसंज्ञां न बाधेन अतः शेषग्रहाण कृतं तत्तदपि वस्तुतो व्यर्थमे
 व न ही संज्ञा वचनसामर्थ्यो देव धिसंज्ञां बाधोपपत्तेर्द्वस्त्वल्पा हि न ही संज्ञा सा च प्रत्यया
 वेत्सुत्वाद्द्विरंगात्तत्रांतरंगायां विसंज्ञायां वेडि नीति रगणोक्तं द्वस्त्वाभावात् न ही संज्ञा निविष
 यात्मा तत्तत्तुक्तं तत्र वचनप्रामाण्यपात्र ही संज्ञायां धिसंज्ञा भावरति यद्वा शब्दजश्रया चालं रभी
 ति पूर्वसवर्णात् तं न ही संज्ञा पोरैवेयं न ही संज्ञा न चैवं डिति द्वस्त्वश्चो निसूत्रे द्वस्त्वांशो न च यद्वा स्यादिति
 वाच्यं विभक्तिविपरिणामे तयोः सवर्णो यो द्वस्त्वल्पा एव नात उदाहरणं त्वगो र्येव द्वे इत्यादि
 म्भूरति किं मात्रोस्त्वस्त्रिस्माद्यो किं वा तत्राप्ये स्यादेतत् त्रिषमा च ज्ञाते इति विग्रहे स्माद्याया धि
 ति प्राप्नोति आतशोपसर्गरतिकप्रत्ययस्य सुसु इत्याहौ सावकाशात् परेण कर्मण्यपराधाधि
 तत्वात् सत्यं मूलविपुना रित्वात्कः यद्वा विचप्रत्ययो भविष्यति एतेन न स्यात्वं चान्यशास्त्र
 मिति ते मिति सूत्रमपि स्यात्वा तं न चैवमपि सिध्यामित्येवास्तु किमधिकेन मे कं प्राप्तं मंताधेता

एवंप्र- तेरनित्यस्य तान्निष्यस्त्रीत्वात्तदुपादानात् तेन प्राप्तयेनेनान्येस्त्रिये रत्नत्रयनभवति। ग्रामं पेनां
 ७८ वनयतीति हि क्रियाशब्दावेतौ लिंगत्रयमाधारणौ अत एव आध्यात्म्याणो इति भाष्योदाहरणं चिंत्य
 मिति कैयटः आध्यात्मिकत्वे त्वस्यापि लिंगत्रयमाधारणात्वात् स्यादेतत्। प्राप्तमंतादीर्यस्या इति वि
 ग्रहेण परस्परनित्यस्त्रीत्वात् नदीत्वमस्तु प्रथमलिंगग्रहणं चेति वक्ष्यमाणत्वात् आतिलक्ष्ये
 प्राप्त्याणां पेलिवत् तत्कृतोपाप्यस्य चिंत्येनेति चेत् न नद्यासति प्राप्तो दुर्लभत्वात् गतिकारकपूर्व
 येष्वनेत्यत्र हि गतिमाह चर्यात्कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासस्य ग्रहणं गतिप्रसामश्रुतिप
 या दोक्त एव गत्यतेनेन दुर्धियः शुद्धिकृमिर्वापलायमानस्येत्यादौ अनित्यसमासत्वात् नयण इति प
 ल्पोऽत्र मप्रभृतयः। अत एव कृन्मेजं नृत्तिस्त्रेमानः समस्य हृत्वा इति मंत्रे व्याख्यायां दुर्धिय इति
 कैयटे नृपञ्च प्रसक्तः अहं विप्रकर्षणवद्ब्रीहिणो ह्यर्थकथनं व्याख्येयमंत्रे तु दुर्धियापती
 ति विग्रहे नित्यसमास एव बोध्यः ततोपरात्। इतो नाशदाशदमध्यो अतिवृषोदादिस्त्रयस्थवा
 न्नि केन उच्यते यत्तदा त्रिकव्याख्या वसरे दुर्धियापतीति विग्रह्य आतशोपसर्ग इति क एव
 प्यस्य इति कैयटह्यरत्नादिभिस्तु न चिंत्यं अतस्त्वितिानुगेधेन अर्थानुगेधेन च व्यत्यादि

५ निभिधः ६

इतस्तथागानदेशानुकराणानयेववास्तिकस्स्यादियत्वात्सर्वस्पर्धुर्देः अंहतिरुपद्रवः नोस्मा
नमावधीरितिहित्तीपचरणास्थेनसहावयः। अमेरतिरित्यनुवर्तमानेहंतेरंहचेत्पंहादेशीतिथ
प्रत्ययः। अंहतिशब्दस्पर्धारादेशननिर्वपणामपवर्जनमंहतिरित्यमरकोशादिवलाहानेरुदोतुष्व
षप्रयुक्तमाभिचारिकाद्योगभूतमेवतदिहयात्थोऽगणादीनामव्युत्पत्तिपक्षाप्रयणादौतोदात्तता।
वहिवस्यविष्पश्चिदितिचिद्धहणानुब्रूतेरितित्वनत्वं। एतेनमानोगवर्धनित्यावज्ञाणाअपिप्रत्य
क्षाः। पदद्वयत्वस्याध्यायकसंप्रदायसिद्धत्वात्वाक्यशोधानुगुणपाद्यनस्मादाध्यायैवाद्येपैरिति
भाष्योदाहरणं वित्पमितिस्थितं प्राक्तनवृत्त्यन्तेर्यत्रमासातत्रैवगतिकारकपूर्वस्पर्धतेर
तिपणप्रवर्तनइतिवदतांश्रीपतिरज्ञादीनामपिमतेकैयलेक्तं वित्पं हृदमेववस्तुतस्तुआ
ध्यानमाधीरित्युत्पाद्यगुणगुणानोरमेदविवक्षयैकप्रयोगोयमिति वित्पोद्धारोवर्धयः। हर
दत्तस्वाह। नित्यस्त्रीत्वंनामनविगांतगतमिधायकत्वं किंतुशब्दोत्तममभिव्याहारंविनेव
सिध्यां वर्तमानत्वंतत। वचिस्वरूपोपेवकथं तद्विग्रामणपेवलचेत्पादिप्रत्युदाद्वियतइति
वेतभृणः क्रियाशब्दत्वेप्यनयोः पुंसिमुत्पाद्यतिः। पुंसामेवत्ययमौत्सर्गिकोधर्मः यद्रामन

शब्द ७८ पनेखलप्रवनेवा॥ आध्यातंतुस्त्रीपुंससाधारणमेवेतिवेप्रम्यं तस्माद्युक्तमेवेदंभाष्यमिति अत्रचार्ति
कं प्रथमलिङ्गग्रहणांवा प्रयोजनं किं प्लुपसमासाः अप्रार्थः यः पूर्वस्मात्पश्चः पश्चादपसर्जनतया
लिङ्गांतराविशिष्टं द्रव्यांतरमाह तस्य नदी संज्ञा च कृत्वा किं पि कुमारी मित्रं त्रिकुमारी पतितः किं पु अ
लोपप्रलोपोक्तो लुप्तस्य स्थिति वत् निषेधात्रयणा यहा कुमारपतीति कुमारी आचार किं वं तात्क
तरि किं पु कुमारी ब्राह्मणाः येन तत्वात्सलोपः तस्मै कुमार्यै ब्राह्मणाय स्यादेतत् इह क्वच किं योः
प्रकृतिभूतस्य जीवंतस्यापि नित्यस्त्रीत्वं उन्नमेषु द्विगातक्य वक्रियोः निर्वृत्तेन त्रि लिङ्गेन समाना
कारत्वादिति वेद न अर्थभेदेन शब्दभेदाश्रयाणां त उग्रप्रथमोदाहृतस्यैव रूपाणि कुमारी मित्र
न कुमारी वाचान् ब्राह्मणाः कुमारी येन तत्वात्सलोपः कुमार्यो कुमार्यः न वेद अविश्रुधा त्वितीय
उग्रप्रथमः एतेन काचरुतिगणावाधितत्वात् अतएव अमिश्रमिव कुमार्य कुमार्यः प्रथमं प्रथमरति
वत् न च गतिकारक्यमेवेति निषेधः शङ्कः न हि तत् पूर्वमनेत्यर्थात् विशिष्टाभावस्यापूर्वं
विस्तृतात् किं कुमार्यः कुमार्यः कुमारीणां कुमार्यो ब्राह्मणो हे कुमारी ब्राह्मणो त्यादिपत्या एव
देहसंयोगपूर्वकत्वादि यः पत्नियो पत्निय इत्यादि शेषं प्रायत्पु द्विगातक्य कङ्कोर्निष्पन्न ७९

सप्तमः सर्गः तत्वात्सुतोपोनाकुमाराः हेकुमारीः अतदीत्वाद्द्वितीयं कुमार्यः कुमार्यः शकुमार्यो ब्राह्मणानां
कुमार्यो ब्राह्मणोदत्तारि। कुमारमात्मनश्चंतीति ब्राह्मणी कुमारीरित्यत्रापिकैयं मतेर्नित्यस्त्रीत्वा
भावात्सु वस्त्वृणां हृदयमते तुलसीवत् अमिश्रितवयवविशेषः प्रकृतमनुसंगमः। लुप्तपुष्प
इति लुप्तः स्त्रीकुमारी ब्राह्मणाय यद्यप्यत्र पुस्तकज्ञावात्स्वीत्वमस्ति तथापि स्वाश्रयस्य पुस्तकस्यापि स
त्वात्स्वीत्वं नास्तीति कैश्चिद्दत्तादयः। तच्चित्तं वंचाः पश्येत्पादोशमोनत्वापत्तेः तस्माद्नुवृत्तेः
वत्कुरीवंचादिशब्दैः शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टवृत्तलौकिकः पुमानप्यभिधीयत इत्येव तत्त्वं एव च
लुप्यप्रयोजनत्वेन कथंगणनेत्यपि चिंत्यं। प्रमासे अतिलक्ष्मीः। विदुश्चेयमी। ईयमश्नोति कश्चिद्येधः
इयमो वदुर्ब्रूहेर्न सपमर्जनं द्रुसो नाउभयनापि संवदुर्द्वयः। डि. सत् आशागमादिकं वनहीमता
कार्यबोध्यं। अथ यस्त्रीविषयत्वात्सिद्धं। प्रमासे तावत्स्वयं बोधस्मादिशब्दः स्त्रियामेव वर्तत इति
तदानीमेव प्रस्तापत्ते ममुदायस्य नयनत्वात्कार्यसिद्धिः तदंतं स्पष्टं तेति पक्षे तु अगाधिकरतस्य
वत उतापदस्य चेति वचनात् वस्तुतस्तु वचनस्य प्रागवृत्तित्वात् तदंतं नेव सिद्धिर्बोधा अ
तितं त्रीवंधुरित्यत्रापि नही वंधुनीति पूर्वपदांतोदात्तत्वं सिध्यति पूर्वपदस्य नद्या विशेषणत्वं

शतृप्र
००

किंलुयोपिअंतरंगत्वात्किंवादेः प्रागेवप्रवृत्तासंज्ञावहिरंगोत्तरयोगे^ननिवर्ततेत्वकस्मिन्
केकत्वतश्चकृतवृत्तास्तत्प्रातिव्यतायाअवःपरस्मिन्नितिप्रवृत्तावर्तितत्वात्स्यादेतत्तदुक्तं
स्थानप्रतिबेधेयंगस्यानेप्रतिबेधप्रसंगोवृत्तवस्येयइवइत्थातत्वात्तद्यथाह्यवयवस्यस्त्रीविष
यत्वात्समुदायस्यनदीसंज्ञेत्युक्तंतथावयवस्येयइवइत्थातत्वात्तमुदायस्ययागस्यानस्याविप्रति
षेधः स्यात्तद्यथाऽधियेऽधोऽत्राज्ञाऽस्यइवइत्थातत्वात्तस्यमंगमाहिप्पते। अंगाधिकारेतयोर्विधानात्
तेनयस्यांगस्येयइवइत्तौनिवर्ततेतस्यनदीसंज्ञानिषेधः आधोइत्यत्रतश्चवयवस्यांगत्वंतास्तिअंग
स्यतएरनेकावशतियाविधानादियइवइत्थातत्वात्तामूतिनिषेधाभावः। एतदर्थीमेवचनञ्चस्था
नग्रहणं। इयइवइत्तौयथास्थितिस्तदाप्रतिबेधोयथास्यात्तद्यदात्वपवादेनबाधस्तदामाभूदिति
एवंहि। तिक्रत्वश्चेत्प्रापिअंगस्याहेपात्सोपिविधिरंगस्येवस्त्रीत्वमवतितावयवस्यशक्यं
अतिशक्त्येवाह्यणयम्रियेअतिश्रियेवाह्यणयइहत्तस्यादेवअतिश्रियेअतिश्रियेवाह्यणपे
रतिस्थितंभाष्येनवेहनित्यस्त्रीत्वंनास्तीतिवाच्यं। इहत्तमतेतत्सत्वात्केयरमतेतुक्तिरिहस्वश्रेण
त्यस्त्रीग्रहणमात्रमनुवर्ततेनत्याज्याग्रहणं। एवंवसुधीश्वरेपितृपद्वयंनिर्विवाहं। सुध्यादयः ८०

रिति प्रक्रिया तत्रा मादिको व अति लक्ष्मि निवधो व त्रिप्रमी ह ह मां मा म्पौक्ति र ये वं तथा स्वयं भूः पुं व
दित्पि प्रमा द एवा ॥ म्पा हेत तानि क्रो शां विः पु मा नि त्प्रा पि अंत रंग तयानदी संताप्या दि तिन र्मा
दोयथा मत्स्यं ॥ मत्स्या मपि तत्प्रां न कश्चि दपे दोषः ॥ उ व मं बुद्धि र्दृष्टा दि प्र मंग ॥ द्रुष्टा देशे न त द्या अप
हात ॥ वर्णास्प न री त्वात् ॥ म्पा ल्य त्वं त न म्प शक्त्या श्रयता मा त्रेण बो ध्यो ॥ यथा म्प धि क रणा तथा अ
विवक्षित त्वात् ॥ त रं त म्प न दी संते ति प ह्ये वि एक देश वि का रण न प्यु प ग मे त सर्व देश म्पे व वक्तव्यत्वा
त् ॥ न व श्या नि व द्वा वो च्छि धित्वात् ॥ प्र पद्ये त्य त्रे ङ मा वा र्थ वि शी ष णा त या पि अ ला श्रय तो निषेध म्प
सि ह्यं ति तत्वा त इ ति रि क्ता ति क्रो शां यो नि क्रो शां व प्रे द्रा स म्पे र्त्प न्त र्ग ति द्रु ख श्रे ति वि क ल्पो भव
त्येवं ति रि क्ता ने य ड् व द्रु म्पा ता व श्ची ॥ र य ड् व ड् गोः स्थि ति स्थानं नि र प वा रा प्र म क्ति र्य त्र ता वी ह
नो न री सं तो न म्प ॥ स्त्री श च्छ वि ता हे श्ची ॥ हे भूः अ स्त्री ति किं ॥ हे स्त्रि क थं त र्हि वि मा न ता पु भु क्तः पितृ
गृ हे र ति का ति दा सः ॥ त्प पितः का मि हे स्त्र भु र्ति म हि श्रु एक वं श प्र भ व भु व भु ति श्री ह वं श प्र मा
द ए वा य मि ति ह् द्रु ॥ म्पा मा त्पे न पुं म क मि ति वा क थं वि त्त मा धे यं के वि त्त त दो दा व व ने न स क द
ह म नि त्प मि ति परि भाषा ता प न मा श्रि त्पा नि त्यो यं प्रति षे ध इ ति स मा द द्धुः किं त्वे त त्प क्त प्र मा हे

शरप्र
८१

शुकिंवेतत्सकलप्रसादेषुसुवयोतहोहावचनप्रत्याख्यानपरमाप्यादिविरुद्धंवाअन्तेतवामी
त्यतोवाग्रहणस्पष्टिंहावलोकितन्यायेनानुवृत्तस्पष्टवस्थितविभाषापरत्वेनेष्टमिदमाहुः। तदपि
नसिंहावलोकितन्यायपेहाभिमतत्वेनजग्रहाणस्पवामीत्सुत्रास्त्वस्यवचैयर्थापत्रः पत्रकंउद्य
तहस्तोभूशरादप्राणिजानेश्वेत्यदि। समामेउपमर्जेनद्रुस्वत्वेवकृतेजः तदत्पुडितस्यसमुदाय
पक्तत्वात्रोवृत्त्यनन्वमिति॥ तदतिशयवीर्यः प्रत्ययप्रभक्ततयानिप्रमाणकत्वात्। तत्स्या
निकस्पैकादेशोत्पातनवज्ञावेतभूशरावयवतायाअथनपायातअंगाधिकारितेहृत्पदप्रह
णस्पनिर्विवादतयासमुदायभक्तेषुवडप्रहर्तेश्चसुभुवादित्यादिरूपाणांस्वसंमंतत्वाचेति
हिक॥॥॥ वामि॥॥॥ इयङ् वङ् स्यान्नोवानदीसंतोसः स्रियामा मिश्रीतां॥ श्रियां॥ भूणाभुवा
। द्वितीयैकवचनंत्वेनहस्त्रेयत्यनेनत्रनदीकार्याभावात् अस्वीत्येवः स्रियां॥ इहवाविहस्य
श्रेत्येवकुतो न कृतं। एवं हि किंतीतिनकर्तव्यमिति चिंत्यं। वस्तुतस्तुसत्रियातपरिभाषयाभू
णामिति नुस्मादनश्रामीत्सुक्तं। परिभाषावेयमनेनैवताप्पनइति ध्येयं॥॥ इति द्रुस्वशा॥॥ इ
यङ् कः स्यान्नोद्रुस्वोचस्वानदीसंतोसः स्रियां इति परोश्रिये। श्रिये। भुवै भुवै कृत्ये कृतयो। ध

एव
८१

प्रियोधुवैध्वैकृत्यैकतयोधेयैधेतवे। अस्त्रीयेवास्त्रियै। स्त्रीलिंगाविति किं। अग्रये। वायवे। रह
 प्रथमलिंगग्रहणं नानि। तेन निष्क्रौशो विहरे विहसुक्तं स्त्रियमति क्रान्तो तिस्त्रिस्त्रिस्त्रिस्त्रि
 पः। अतिस्त्रियो। स्त्रिया इतीयः। अयंगोतात्वेपि भवति। किंत्वा गुणा नामावौत्वं नुङि। पात्वात्वं
 सिवाधते क्लीवेन माच स्त्रीशब्दमेयति। त्ववधार्येतां न सिवेति गुणा। अतिस्त्रियः। वामशसो। अ
 तिस्त्रिया अतिस्त्रि। अतिस्त्रियो अतिस्त्रियः अतिस्त्रीन्। आज्ञेनास्त्रियां। अतिस्त्रिया अतिस्त्रि
 प्यां। द्वेति। तीति गुणा। अतिस्त्रियो अतिस्त्रि। अतिस्त्रियो। द्रस्वनद्यापः। तिउटा अतिस्त्रीणां। अ
 वब्वे। अतिस्त्रि। संग्रहश्च। ओकारे ओमित्यप्यादमशसोस्तु विभाषया रया देशो विनात्मत्र।
 स्त्रिया। प्यादंयमर्तने। एवं क्लीवेतुमारयः। बाधते। तेनातिस्त्रि। अतिस्त्रि। स्त्रिया इत्यादिवास्त्रि
 स्त्रियां नुङि। तिद्रस्त्रि। तिद्रस्त्रि। त्वत्वं प्रपुक्तो नदीमं ताविकल्पः। अस्त्रीति तत्र यः वः स्त्र्याना
 वित्यस्ये वृषि शेषाणां। तत्सं वदस्ये वातुस्त्रि। न वेहाहृपो भयविशेषणात् प्रमाणाभावात्।
 तेनातिस्त्रि। अतिस्त्रियो। अतिस्त्रि। अतिस्त्रि। अतिस्त्रि। अतिस्त्रि। अतिस्त्रि। अतिस्त्रि। अतिस्त्रि।
 अतिस्त्रि। शेषोद्यमवि। द्रस्त्रोयो यतदंतमविभिन्नमनदीमं तमिसंस्तं स्यात्। हरयो भानवे।

शब्द
८२

इत्येकिं। ग्रामणे। वलये। शकिं। मात्रो असत्किं। सत्येः शेषः किं मत्तेः शेषः ग्रहणं व्यर्थमिति नदी
 संज्ञासूत्रेणोक्तं। समासेन सप्तम्येरागच्छतीत्यादौ द्विसंज्ञाभवत्येवास्मदुदाहरणस्य सविशद्यादि
 त्रत्वात्। नहं तद्ग्रहणं तनास्ति। विशेष्यसंबन्धाभावात्। यत्तद्ग्रहणवतेत्यादिहरहतेनोपपत्तं
 व्यत्यासत्रैवकेयतेन। नतूवोपरिबिरुद्धमिति येन विधिरिति सूत्रेणुत्पादितं। नचेवंग्यमेति चे
 तिसूत्रे इवर्णोऽस्ति सतीत्युदाहरणं न युज्यते। सविशद्यात्मस्य शिष्टीति भाषाया मिति नदी
 विसतिलोपे सवर्णदीर्घे वा विशेषाभावात्। यत्तत्तद्वत्ता बुक्ते असतिलोपेऽति सखेरागे छ
 तीत्यत्र सवर्णदीर्घेऽप्यपूर्वं श्रुतं न वद्वादादसत्त्वाति द्विसंज्ञाप्रतिषेधः स्यादिति। तत्रः सत्यप्य
 न वद्वावे स मत्तस्य सविशद्यादसत्त्वात् न पायात्। अत्रोच्यते॥ सखी सख्यौ सख्य इत्यादावन
 इति लोपे माभूता मिति लोप एवितव्यं न वसिद्धाने पि प्रातिपदिक्य ग्रहणे लिंगविशिष्ट
 ग्रहणाद्दोषतादवस्थे। विभक्तौ लिंगविशिष्टाग्रहणात्। एतेन इकारोपस्य तद्विते हवोरा
 हाणो नत्वीति पात इति वदन् हरहतेनोपास्तः॥ पतिः समास एवापतिशब्दः समास एव विभक्तौ
 कस्यात्। भूपतये। नेहापत्यापत्ये। विपरीत मियं मंवारमित्येवकारं हृदमुष्टिना सादे

८२

हेनता रोधो व्यपविपत्य हत्ये वास्म समस्तस्य नृपर्वोक्तरीत्या सिद्धं नवो ज्ञास्त्रे सत्सुरपि
मेवंधापत्तिः। बाधकाभावात्। इष्टरूपस्य नावनापि सिद्धे। द्वितीयस्य त्रसाधोरपि व
हस्यपवित्रस्यानायाद्यत्वात् नवेव सुतरस्त्रे पक्षी युक्तप्रहोमर्थः। स्यादिति वाच्यं। ह
पत्तेः एवमेव हि श्रीग्रामाणि श्रेष्ठं श्रीग्रहणां नित्यं मंत्रस्यादीति वप्रत्याख्यातानि। संवदो
शाकल्पस्येत्पत्रातावं ग्रहणामप्येवं। सत्यं। यथा सखि गृहे गृहमस्वायावित्यत्र पूर्वनिपाता
निधमस्तथापति गृहे हस्तप्रमाभूता इह हि विना त्ववे निपात एवाव क्रूरवस्य तु सखि
न्यायेन हित्वा इज पतिनेत्यादि बोध्यं। अथ कथं सखि नावनरेद्रेण पतिनानीयमाना
याः पुरः शुको न उद्यति नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीवे वपति ते यता वित्यादि। अत्र हरदत्तः खंडो वदतः
कुर्वतीति। अप्यायमाशयः। अपाधव एवेते त्रिशंकाद्या अप्या जना विवने यो माहस्यशास्त्रिणां सुनी
नां अपाधु प्रयोगो पिनाता ववाधकः। अस्मदाही अतितस्म विप्राणां दधयन विधिवत्ता हे वन हं
गतिन्यागेन बाधकतथावातं योगे हं प्रयुजानां अस्मदीदृशः प्रत्यवर्ग्येवेति नदी संज्ञा सूत्रेभा
ष्यकैयट्योरपि स्थितमिव। यद्वा सखित्याख्यातः सखिः पतिरित्याख्यातः पतिः तेन सखिता पतिना

शतप्र.
८३
८३

आख्यानापेतात्कर्मणिअच इति यो गतादिक इत्यप्यत्राज्ञाणि कत्वाधौ तयोर्विमंतापर्युदासे ग्रह
नास्तीति दिक् एतेनार्ततस्य सखाक्लमः क्लमस्य सखिज्जुन इत्यपि च्याख्या तौ कथं वचोवाचस्य
तेरपीति माघः न स यं प्रमासः अनुविधाय का दर्शनादिति तत्पुरुषे कृतीति वृज्ज ग्रहणादनुक्तं
एते न दिवस्पतिवास्तोष्यतीत्याख्या तौ घृष्टाः यतीत्यादिनाम ज्ञायेत न ब्रह्मं प्रीत्यनुवर्तयंति
प्रियाः पतिरित्यादि सिद्धये तन्मते पास्कृतादिना त्वय केचित्तद्या वा पृथिवी शुभां प्राप्नुवन्तु
श्रीधोम वास्तोष्यति गृहमेधां वेति सामान्या पेक्षतापकात षष्ठा अलुक् कस्कादिना त्सन्वा
हणाः परस्पतुषत्वमित्याहुः पदकारास्तु वावस्पति विश्वकर्माणो वास्तोष्यते प्रतीत्या हो एथ
कपदमवधीयते ॥ षष्ठीयुक्त छंदमिवा ॥ षष्ठं तेन युक्तः पीतिशब्द छंदमिवि संतो वाप्ता ता
स्तेन स्पपति नावयं रहयोगो विभज्यते षष्ठीयुक्त छंदमीति न तो वा छंदमीत्येव प्रविविध
यश्छंदमिविकल्पं न इत्यर्थः ॥ वह्नं जं छंदमीत्यादिक स्वस्य वप्रपंच ॥ इत्यं लघु ॥ इत्यं लघु संतं
तस्यात् लघुपधगुणा वेति न च इत्यप्रदेशो घपित्यु संतयेव यव हाराः स्वरः प्रपिष्टमि राप
त्यादौ इत्यान्नादौ तद्वित्तं निषत्तामिद्विप्रसंगात् गुरु संतया तत्र लघु संताया वाधात् तस्मादे ८३

कसंज्ञाधिकाराद् हि द्वैतसंज्ञाप्रणयनं प्रमाणेव कृतं। एवमेतत्तद्विद्दीर्घं तसंज्ञाभ्यां द्वैतसंज्ञायाः
समावेशमाशंक्ये एकसंज्ञाधिकारेऽर्थयोगः करिष्यते इति भाष्यविनिर्धने। गुह्यसंतया लक्ष्यसंज्ञाया
इव गुरुलक्ष्यसंज्ञाभ्यां द्वैतसंज्ञाया बाधप्रसंगात् तत्र निरवकाशता लक्ष्यसंज्ञा प्रवृत्त्युपायना मा
त्रेण सार्यक्यात् यथापदं संज्ञे संज्ञवतीति व्याख्यायां परसंज्ञा प्रसंगात् तत्र निरवकाशता लक्ष्य
संज्ञा प्रवृत्त्युपायना मात्रेण सार्यक्यात् यथापदं संज्ञे संज्ञवतीति व्याख्यायां परसंज्ञायाः सत्यवका
रहिता समावेशः कर्तव्य इत्याशयः एतदपस्तोपादेव वा तत्र पक्षोत्तरेण एकानीति हिक्ता ॥
संयोगे गुरु ॥ द्वैतगुरुसंज्ञा संयोगे परे शिष्टा। गुरुशब्दवद्वयकारप्रत्ययः ॥ दीर्घवा दीर्घगुरु संत
स्यात् र्हो वक्त्रे। यस्मात्प्रत्ययविधिसंज्ञादिप्रत्यये गं ॥ प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तदादिशब्दः प्रत्यये परे
गसंतः स्यात्। एतेन विधिरिति किं। स्त्री इत्यती न वेदवत्तु यः स्त्रीशब्दाद्यविधानेपि सोर्विधीरस्मिन्नेति
वाच्यं सविधानवलेन यस्माद्यः प्रत्ययो विहितस्तस्मिन् गो गमिति व्याख्यानात् तदादि किं वदामि।
वदिष्यामि ॥ अतो दीर्घो यनीति दीर्घः न चायमारंभसामर्थ्या देवमविष्पतीति वाच्यं पण्यगतो वय
गतो आभ्योपलुकिपायामिपापावः पापामः वावामि वावाक् वावाम इत्यादौ चरितार्थत्वा

शब्दः
८३

न प्रत्यये किं। प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽधिकस्य वामाभूत्। एवं हि ब्रह्मे त्वरत्त्वस्य परिनिमित्तत्वं
लभ्येत न तथा अवयवः परस्मिन्निति स्थितिः न ताभावाद् कारस्य संप्रसारणाप्रसंगः। न च प्रथमसूत्रेण स्थानि
ज्ञावाः। अत्र द्विधित्वात् अतएव हि सत्यपि प्रथमलिङ्गग्रहणो निष्कौ शांघ्यादौ न दीकार्येनेत्युक्तं। इह प्र
कृत्यादि प्रत्यये गमित्येव लाववावदुक्तं युक्तं। प्रकृतिमात्रस्य तद्यप्यदेशिवद्वा वासिद्धं। कतकिाकः॥
इह योगो विभज्यते यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये इति परिभाषेयं॥ प्रत्यये गृह्यमाणं यस्मात्प्रत्ययविधि
स्तदादि गृह्यत इत्यर्थः तेन त्रित्पादिरित्पादो यत्र प्रत्ययः सप्तम्यानिर्दिश्यते तत्र तदादग्रहणं। तेन देव
दत्तो गार्ग्य इति संघातस्य चित्त्वरो न भवति। सुप्रश्नात्मनः। क्व त्रित्पत्राश्रयेन तदादि नियमः तत्र लुपा
कर्मणास्तदादेवो विशेषणान्न दंतविधिः तेन महात्तुत्र इत्यादाविति प्रसंगो न। सति हि वाक्यात्स्य विप्र
हृत्प्रीयतीति स्मात् न था देवदत्तश्च कीर्षतीति संघातस्य धातु संज्ञानं देवदत्तो गार्ग्य इति संघातस्य
प्रातिपदिक संज्ञानस्या न देवदत्तो गार्ग्य इति संघातस्य धातु संज्ञानं देवदत्तो गार्ग्य इति संघातस्य
कारकस्यैव स्थापि ग्रहणमिति इह वगतिरनेतर इत्यनेतरग्रहणं नापकं॥ तद्विप्रमुह्यत शब्दे उच्छ्र
य न हितस्याभिशादस्य प्रकृतिस्वरनिवृत्त्यर्थं न च परञ्चान्तिर्गता विति निवाते कृते उदात्तग्रहणा

राम
८३
८४

बुद्ध्याविधीयमानः शर्वपदप्रकृतिस्वरोनभविष्यतीति वाच्यं न श्रुपादावित्पधिकारात्वा दासौतिर्वा
 ताप्रवृत्तेः । तदादिनियमेऽद्वयतशब्दप्रकृतत्वेऽप्युक्तशब्दप्रकृतत्वात्प्राप्तिरेवनेति किमनंतर
 ग्रहणेन । प्रयोजनेऽप्यसमाप्ततद्वितस्वराः । तथा हि अत्रतस्तेनकुलस्थितमित्यत्र क्तेनेत्यनुवर्त
 मानेऽप्येतिप्रमासः । तत्सुखेऽकृतीत्यलुक् ॥ प्राक्कृतिमित्यत्र अणिनुशादिति प्रो प्रमंगां दशर
 अतएवादिबुद्धिरूपमर्गांशेपर्यवस्यति व्यावक्तोशीत्यत्र कर्मव्यतिहारेण वक्ष्यामिति गान
 तोणावः । वक्ष्यामि त्यत्र न कर्मव्यतिहारत्वेनागमनिषेधः । इरा रागत इत्यत्रथाथादिस्वरेणां
 तोदात्तत्वं । तनुपरिभाषां विनापि समासस्येत्येतोदात्तोभविष्यतीति चेत् मेवं आगम्यते स्मेति
 हि कर्मणि क्तः । तथाच समासस्वरं वाधित्वा गतिरनंतर इति मध्योदात्तं स्यात् । सत्योऽनुपरिभाषा
 पां यथा थ घजित्यनेन कृतत्वरापवादगतिस्वरं वाधित्वा परत्वादंतोदात्तत्वं भवति ननुथाथा
 दिस्वराणां पवादो गतिस्वराः । सत्यं । गतेऽस्तरस्य कृतत्वं तस्य पदंतोदात्तत्वं तस्यैवामाचपवादः
 । कारकाऽस्तरस्य तथाथो दिस्वरा एव भवतीति च ह्यनेन न ब्रह्म गतिस्वरेणा घृहात्त आगतशब्दः
 । ततो ह्यशब्दस्य स्तोकोति केति समासः पंचम्याः स्तोकादिभ्य इत्पलुक् ॥ ततः सति शिष्टत्वात्

शब्द
८४

त्वात्ममासो तोदात्त एव भविष्यति । सत्यं । अन्त्यार्थं कृतया परिभाषया कुरुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणा धुदा
ने आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि कृतत्वात्मासो तोदात्त एव भविष्यति सत्यं । अन्त्यार्थं कृतया परिभा
षया धुदात्तरपदप्रकृतिस्वरेणा धुदात्त आगतशब्दे प्राप्ते सगतेरपि कृतत्वात्मासो तोदात्त एव भविष्यति
तिस्वरस्य बाधकस्यापि बाधेन या हि स्वरो भवतीत्येवामिदं तन्न स्वरा एव न स्यात् सिद्धे परिभाषादा
ह्युक्तं एषा च परिभाषा प्रातिपदिकसंज्ञायां न प्रवर्तते । मध्ये पवादस्यायेन कुरुत्तरपदस्याप्रत्यय इति
शाकलनिषेधा प्रबन्धादध्युपदेशादोक्तत्वात् कुरुत्तरपदस्य पुंयोगादात्म्यायामिति सूत्रेभाष्य
कैयट्योपपत्तिरिति दिक् ॥ छः संप्रसारणमिति सूत्रेभाष्ये तदादिनियमस्यापवादोत्तरं पठितं ॥
स्त्रीप्रत्ययेवानुपसर्जते तदादिनियमो तेति एतच्च वाचनिकमेवेति सर्वास्ति सूत्रे व्याख्याते यद्वा र
हने यदु वजः शाना वित्यतोऽस्त्रीत्यनुवर्तते तद्व्यप्यपि तत्र स्व रूपपदार्थकं तथा पीदार्थपरं संपद्य
ते । अत्ययग्रहणं तदा विद्यात्वं । स्त्रीचेत्तामिधीयत इत्यर्थः । तेन स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ती
ति फलितं । न चैवमतिकारी षगंध्या पुत्र इत्यत्र संप्रसारणप्रसंगः । अस्त्रीत्यनेन प्रधानस्त्रियामे
व प्रतिषेधात्तगोणामुत्पत्त्योरिति न्यायात् तेन पावान्नशब्दः स्त्रियबाधान्येनाहतावान् स्त्रीप्र

राम
८५

न्यातः ननु नतोधिकोपीति स्थितं। सन्निजं तं पदं स्ववंतं तिजं तं पदं संप्रत्युत्पत्तं वा अणः। अचुः
अंत्यहणमन्त्रं त्राविधो प्रत्ययग्रहणो न दंत्यहणं नास्तीति तापनार्थं। गोश्रुद्धाणि तत्र
च संतप्यांतरं वतय हणो हि मतिगोरीश द्वाय पुंरत्कर्मधारयेति पुंवज्ञाववाधित्वा पुंवज्ञावा इह स्व
स्वं त्विद्यादिके धिति रूस्वः स्यात्। पठितरेति वतं चामणीश द्वाय वदस्वो न स्यात्। कथं तर्हि प्रा
तिपदिक संतायो ह्युक्तद्वितशब्दाभ्यां तदंत्यहणमिति चेत् अत्रापाप्मकारणं। अर्थवदहणं तत्रा
नुवर्तते तस्मा मर्थो न दंत्यहणमिति स्यादेतत्। पद्यर्थवन्नापारमार्थिकी विवक्ष्यते। तर्हि
सापदस्य वाक्यस्यासि ननु कृतद्वितांतस्य। तथा चार्थवत्स्वं वार्तिकं। अर्थवत्त्वानोपपद्यते
। के वलेनावचनात् इति अद्यपि द्वित्वग्रहणमतिरेकाभ्यामिति तत्रत्योतरवार्तिकानुरोधेन प्रक्रिया
दशाभ्यां कल्पिता सा विवक्ष्यते तर्हि कृतद्वितयोऽपि सास्तीति चेत् सत्यं। अतएवार्थवदहणमा
मर्थमुक्तं। प्रत्ययां ते तत्त्येकाधीभूते न प्रतीयमानो र्थद्वयगुण्येते तस्मै लोकि कार्यं प्रति प्रत्या
सन्नतरत्वात्। मत्तयः प्राशस्य परतया तस्मै वग्रहणात् अतएव च तदुपादानं सार्थकं। पू
र्वस्वज्जधातुरिति पुरुषासवलेनापि न ह्यभि संभवात् ॥ नकोः। कश्चिक्/जिक्/विक्/तमेव

शश्र
८५

नमेव परसंज्ञं स्यात् ॥ क्वचराजीयति क्व ॥ राजायते काषधर्मीयति ॥ वर्मायतो इहैव सामा
 न्यग्रहणार्थः क्वचः क्वकार इति वरनो वृत्तिकारः सप्ततेनेदमुदाहृतं ॥ भाष्ये तु क्वचः क
 कारस्य इत्याख्यानात् क्वचवक्त्रो रेव ह्युद्ग्रां वमोयतीति रूपं चाप्राप्तं ॥ क्वच न तयानित्य
 मात्मनेपदास्युपगमात् ॥ तथा च वस्यते ॥ जोहितजनयः क्वचचनं भृशादिष्वितराणीति
 एतच्च तृतीय एव स्फुटीकरिष्यामः नो न मेवेति किं वाच्यति ॥ स्वयति न पस्पति ॥ न तु क्व
 एव नान्तमिति विपरीतो नियमः कुतो न निवेत् नहि संवृद्धोरिति सापकात् न लोपः
 प्रातिपदिकान्तस्येति सापकाच्च ॥ अत्राप्याहिनलोपः को इत्येव सूत्रयेता ॥ ॥ मिति वा ॥ मि
 ति पत्यपे परे पूर्व परसंज्ञं स्यात् ॥ भवतश्च क्वचसो ॥ मरहीयः ॥ अतोरा
 त्रसिद्धिर् ॥ सतः प्राप्नोम्यन्ति ॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थानो ॥ कश्चत्ययावधिषु स्वादि
 ष्वसर्वनामस्थानेषु परेष्वसंज्ञं स्यात् ॥ राजभां राजभिः ॥ राजन् राजता ॥ सर्वनामस्था
 ने तु राजानौ ॥ राजातः ॥ पुबद्धशोधारयदस्य इति परसंज्ञाया उपसंख्यानं ॥ तसो मत्वर्थ एव
 इति भसंज्ञाया अपवादः व्यत्ययेन भवतः शशीलुक ॥ एचिभं ॥ यकारादिष्वजादिषु च ॥ ८५

रिषयः सर्वनामस्य तेषु परतः पूर्वमप्यंतं प्यातः गार्ग्यः गार्ग्यः वाविकषडिकयोस्तु यथा भत्वा भत्वे निर्व
हृतस्तथा षेचमेव सती नभो गिरो मतुमो वत्सपसंत्पानं नभसा तवाचुर्ते ते इति नभस्य तः भत्वा भा
वः मतुमधरये अगिर अस्वरंगिर जने रुमीत्यत्र बुद्धलयरहणानुवृत्तेर्मन्यते रुसि पत्यवाः आरेश
क्षयपा रिषियत्वां हृषणा वस्पथयोः हृषयवर्षकं वसुयस्पसः हृषावसुः एव हृषावसुः कर्म
धापवधी तत्सु कयादिवा यथा संभवो ध्याः इहान्तर्वर्त्तिनी विभक्तिमाश्रित्य परत्वे सति न जो
पः प्रसत्येता भत्वा तु तपदत्वा अत एव यदा तस्येति गत्य निषेधो नाश्रयो पोत इति तु न भवति
अगसंता या अभावात् अगस्येति च तत्राधिकारात् उपसंस्थानायेता निबंदो विषयाणीति के
यतः ॥ नमो मन्वर्थी तानां तमो मसंतो म्नी मन्वर्थे प्रत्यये परे विषुत्वा ना भत्वा ज्ञभूना उरके
तद्यतिवर्धते उदशितः क्षिप उदशिनोत्पनास्पामिति निघातनात्संप्रसारणाभावात् उद
कस्मोदः संतापोऽग्रशित्वान्द्योषा यशस्वी मन्वर्थे इति च संतयो विनिप्रभृतीनी वा विशि
ष्टं अत उभयत्र भत्वं बहति यथा देवदत्तशालास्या आनीयतामित्युक्ते देवदत्तोऽप्यानीयते
उदशेपनावबेदकवृणाकोतत्वात् ॥ अममयादीनि बंदरसि ॥ एता निबंदरसि साधनिभं परमं

शब्द
८६

ताधिकाराद्यथापीगंरुडमपहारेषांमाधुनंविधीयतेतथावचार्त्तिकं।उभयसंज्ञान्यपीनिवक्तव्य
मिति।अथस्मयंगत्रंभत्वाइत्वेन।अपमोचिकारत्पर्थेइवचंद्रसीतिमयइ॥एतेनमयइत्यो
र्भाषायामित्युक्तेःकथमिहमपाडित्वाशंक्यतएवनिपातनारितिवचनस्यासक्त्यस्तः।सहस्रभा
सअक्ररागलोभा॥इहअकतेतिपरत्वात्कत्वं।भत्वाज्जस्वाभावः।जस्वविधानायायाःपरसंज्ञा
यामत्वेनप्रतिबंधात्।वज्रषुवज्रवचने॥वज्रत्वेएतत्स्यात्।वज्राः।कथंनहिंरातराति।अथ
वज्रत्वसावयविनिश्रापोपाइविष्यति।नयेवमेकस्मिन्नपिहस्वेज्वरनापतिः।तत्राणोपेप्रमा
णाभावात्।दाराद्येतन्नित्यवज्रवचनांतत्त्वशाहककोशाहेवइत्यवहारंस्पृष्टमानत्वेनवैप
प्यात्।इत्युक्तोद्विचनेकवचनो॥द्वित्वेकत्वयोरनेतत्तः।वज्रोवज्रः।इदेद्येकशरीरेसंख्यपूरेन
तुसंख्येयपरोःअतएवद्येकयोरितिद्विवचनं।अन्यथावज्रवचनंस्यात्॥एवंसूत्रेपिवज्रधि
तिमंख्योपामेववज्रवचनंत्स्यात्प्रव्यगतवज्रत्वंधर्मिश्राणोप्युक्तं।तत्फलंत्ववज्रःएवंतइ
तिवैश्वर्याचिनोनेह्यहणामितिस्त्वचनमेववस्तुतोव्यर्थंनतः।यत्त्वाहेकवचनसंभवात्।राम
तुयत्त्वादर्शनः।मत्स्याःसंख्येयेइतितथायोवाटमात्रं।अत्रश्लोकवार्त्तिकं।संज्ञाकर्मस्थोप

हिंवा कर्मणा दिवा साधका तमं कर्म संतो स्यात् तव कारणात्करणं संतोः करणा शशानु हत्या वक्ष्य
माणा स्यान्पतरा स्यात् ग्रहाणा स्यात् कर्षणो नवा संतायोः पर्याये लब्धे समावेशार्थं शकारः । तेन
मनसा रीव्यतीति मनसा देव इत्यत्र कर्मणा एकरा एतृतीया वैत्पुमर्थं सिध्यति । मनसः स
ज्ञाया मित्यलुक् किंच अत्रैवेत्यनेयं तद्वत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वात् अणिकर्तृणो कर्मत्वेन
अणावकर्मकादिति पास्मैपदं वनेति हि कस्यादेतत्ता यदि समावेशः तर्हि अज्ञानादरीव्य
नीत्यत्र परत्वात् तृतीया स्यात् तथा हि करणा संताया अवकाशः विदेवना अज्ञात् करणोत्प
दा कर्म संताया अवकाशः । दीव्यं ते अज्ञाः भावकर्मणो रितियगात्पनेपदे । अज्ञानित्य
वत्तु भय संता प्रयुक्तकार्ये प्रसंगेने परत्वात्ततीर्थे च प्राप्नोति । अत्राहुः कार्यकालपक्षे
कर्मणि द्वितीयेत्यत्र पदस्योपस्थानतस्या नवकाशत्वात् द्वितीयेति । ननु दीव्यं ते अज्ञा
इत्यत्र कर्मण्यभिहिते विकराण्यस्यानभिधानात् तृतीया स्यात् तथा देवना अज्ञा इतित्यु
दा करणा स्यामिधानेपि कर्मणो नभिधानात् द्वितीया स्यात् मेवं एकेवत्यत्र शक्तिः स
त्ता यथोचिनी । तथा बोभयत्रायमिधानमेवं तत्त्वं नमिहितत्वं ॥ परिक्रयणो संप्रदानम

शहस्र
२९

तंचास्पातः शतायशनेन वापरिकीतः। परिशुभः सामीप्यं द्योतयति क्रियोनामात्यं तिकं स्वीकर
 णं नियतकालं तनुस्पसमीपमिति भावः। आधारेधिकरणं॥ आश्रितं तेस्मिन् क्रिया इत्या
 धारः। अध्यायस्यायोद्यावेत्यादिना कारणे वजः। क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्दृष्टान्तपरंपरया
 क्रियां प्रतिपत्त्याधारः। तत्कारकमधिकरणं स्यात् कर्तृ आस्ते स्यात्पापचतिस्यादेतत्। साक्षा
 क्रियाधारयोः कर्तृकर्मणोरेव कुतो नेयं संज्ञेति चेत् न पराभ्यो कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधिते
 न्नात् अतएवाहुः कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्द्वारयक्रियां। उपकुर्व क्रियासिद्धौ शास्त्रिधि
 क्त्वा विदुरिति। अतएव भूतले चर इत्यादौ अस्तीत्यस्याध्याहारोति पतः॥ यथा पुष्पे भ्यः
 त्रस्य हयते॥ अतएव च न जामहकारकाचयं वरतः परास्माः॥ विविधं चेत्तदधिकरणमि
 तिसंहितायामिति सूत्रेभाष्यं। औपश्रेयिकं वैषयिकं अभिव्यापकं चेति कर्तृ आस्ते गुरोवस
 नितिलेषुते लमिति॥॥ अधिशहः स्यात्संकर्म॥॥ अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात्
 अधिशेते॥ अधितिष्ठति अध्यासैवावैकुण्ठं हरिः॥ अभिनिविशश्च॥ एतत्पूर्वस्य विशतेर
 धारः कर्म स्यात् याममभिविशते अभिनिवेश आधि ह॥ न हानमवतीत्यर्थे अकर्मकायं तत्रा

राम
२९

धिंकराण्यस्य कर्मसंज्ञाविधीयते प्रवेशनार्थे तु सिद्धे वापरिक्रियेणो संप्रदातमिति सूत्रादिता
 न्यतरास्यो ग्रहणामनुवर्तते मंडकसुतिन्यायेनाय्यवस्थितविभाषाचै यो एष्टर्थे धमिनि विष्ण
 नामिति समर्थसूत्रं ह्यभाष्यप्रयोगश्चेह माते तेन पापेभिनिवेश इत्यादिमिदं। इष्टसूत्रेनेर
 व्याचनरस्य परनिपातकराणामीदृशानुपूर्वीकसमुदायविवक्षार्थं तेनेहन निविशते य
 दिशूकशिलापर इति कर्मत्वविवक्षायां तु नचापि भवितव्यमेव द्वितीयं या। उपाचध्याइ
 तः॥ एतत्पूर्वकस्य वसंतैराधारः कर्मस्य तत्र उपवसति अनुवसति अधिवसत्यावपतिवाया
 मंसेना। वसेरश्वर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अर्थशब्दो निवृत्तिवचनः। अधिकरणोषष्ठो। वाच्य
 वाचकभाषः षष्ठ्यर्थः। भोजना निवृत्तेवोचको यो वं सिद्धस्य नेत्यर्थः। ग्रामे उपवसति। कथ
 मुपोष्य जनीमैकामिति। कालाधनोरिति द्वितीया भविष्यति। कथमैकादश्यां न सुंजीते
 नि। उपपदविभक्तोः कारकविभक्तिर्भविष्यति। **कत्तरीसित्तमंकर्म**॥ कत्तरी एता सुमिष्य
 तेतमां तत्कर्मसंतस्यात् यद्यापाराश्रयत्वादसौक्यं तेनेव्यापारेणा सुमिष्यमिति तत्रिधा
 नाद्यभ्यते तेन क्रियाफलशालित्वं पर्यवस्यति। क्रिया हि फलेहा पूर्वकेवा विषयः। फलमेव

शब्द १०० निष्पन्नमं। तत्त्वधातुनोपात्तमिति तद्विशिष्टत्वेनोक्तविषयोऽत्र संज्ञी। सच निविधः उक्तं च। निर्वर्त्यं
च विकार्यं च प्राप्यं चेति विधामतं॥ तत्रे स्मितं तमकर्मचतुर्धा न्यत्कल्पितं। औदासीन्येन यः
तत्प्राप्यं यच्च कर्तुं रनीमितं। संज्ञोत्तरेनात्मा तं यद्यथा यत्पृथक्॥ तथा। यत्सलायते सदा
नम्रतायत्प्रकाशते। तन्निर्वर्त्य विकार्यात्कर्म हेधाव्यवस्थितं। प्रकृत्युत्प्रेक्षं प्रकृतं किंकिं
ष्टादिभ्यस्त्वतः। किंविदुर्गांतरोत्पत्त्यास्त्वर्गादि विकार्यवत्क्रिया कृताविशेषाणां सिद्धिर्
त्रयगम्यतां हर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते इति। तत्र निर्वर्त्यं यथा। द्रव्यं करोती
ति। द्रव्यो हि अत्रैव जायते वैशेषिकादिमते सात्त्वादि सत्कार्यं वादिमते त्वसत्रे वा भिद्य
ज्जने इत्यसि विशेष लक्षणं। सामान्य लक्षणं तु कृधा त्वया त्वोत्पत्त्या ल्य फलशालित्वात्
एतेन करोति चेत्तार्थं करोति मतं प्रत्युक्तं। यत्तत्तत्ति वरकर्मकतापत्तेः। तच्च जानाति चूडि
ष्यत्वापादानपर्यं ताद्योभ्युपगमेनापि निर्वोहः लाघवेनोत्पादनमात्रं परत्वात्कतरेष्य
क्रियतया कर्मवद्वासा सिद्धिः संज्ञा च प्रकृतोः प्रकृति धृतस्यात्मन उच्येत् संभूतं प्राप्नोतय एव
याका एव भस्म करोतीति गुणांतरोत्पत्त्या यथा। स्वर्णं कुंडलं करोति इति। इह भस्म कुंडल १००

जलयोर्निर्वर्त्यत्वमेवेति बोध्यं। प्राप्यं तु आदित्यं पश्यतीति यथा युक्तमिति द्विविधं हेतुमिति नर
श्च अकथितं चेत्परां संज्ञां तत्र प्रसंगेनान्यतः दिवः कर्मवेत्पारितरित्यं प्रविधं कर्मैति स्थितं
। इह यथा ये पद्यपि विषयतात्पर्यं क्रियाकृतविशेषोत्पेक्षान्तरं न्यथा कर्मत्वात्तु पपत्तेः। तथापि
प्रतिपत्तव्यमनिरिक्तपुरुषादेस्तथा विशेषेण गम्यत इत्युक्तं। विकार्ये तु काषाणोक्तं धातुपा
त्रफलाग्रपरेत्यवशिष्यते। तत्रेह तत्त्वप्रकृतिविकल्पो रभेदविवक्षया निरुदयाग्रत्याश्र
यताः पदाकाषाणि विकुर्वन् भवन्त्यादयतीत्यर्थः। ते इहानुविकेदयत्रोदने निर्वर्तयती
ति वक्तुं एतच्च वृत्त्यर्थः। पश्चिगिनिष्क्रम्य भाष्ये व्युत्पादितं। तत्र तं इतोदने पवतीति प्रयोगे तं
इत्यनिष्टविकिर्त्रोदनेत्यतश्चातुक्तलोदेव दत्तनिष्ठाया पारद्वयार्थः। तं इह जात्यचतीत्ये
त्येव तद्विकेदयतीत्यर्थः। ओदने पवतीत्यर्थं तु विकल्पानिर्वर्तयतीत्यर्थः। उक्तं च संवेधमा
त्रमुक्तं च श्रुत्या धातुर्लभभावयोः न देकोशं निवेशे तु व्यापारोऽप्यनविद्यत इति। तस्माद्वा त
त्वेन धातुपात्राभावात् प्रतिपत्तिरनपस्य पात्राविकिर्विकर्मतया कृतां तथावा यथाय
थं संवेधं तत्र तिष्ठितं। इह च वेधं क्रियाया धातुना कर्तृरपि वेदनादि शब्देन लाभाद्येयान

शकौ प्र १२ दृष्टतत्वादेरपि प्रयोगोपाधिमात्रत्वात् अधिशील्यदिवत्तं एवं च तथा युक्तस्य जइवेहा वि
 धातृपात्रफलाधारमात्रमर्थः व्याधेयेमेव वा तच्चाभेदेन फलेवेति अनन्यत्पमा शशा
 र्थ इति न्यायात् अमथा तथा युक्तत्वात् नीप्सितत्वयोरपि वाच्यता पत्रोक्तजनता त्रिकविश
 धाव एवैकलो अयः कर्मत्वे वास्तोकि हि सूत्रे त्ववशिष्यते तत्रेदमुत्तरं अग्रे माणो वक्तुं वा
 र्यतीत्यत्र माणवकस्यापादानसंज्ञावाधितुं इप्सितं तम मिति तावदुक्तव्यं तस्मिंश्चोक्ते दे
 व्योदासीनयोः संग्रहार्थं तथा युक्तं मित्यपि सूत्रणीयं अनीप्सितग्रहणं तु शक्यं प्रत्याख्यातं
 तथा च कर्तृकर्मविभक्त्योरुभयोरप्याधारे वाच्यः आधेयं वा व्यापारिण फले न वाच्य इ
 ति तु व्यवस्थया शास्त्रोद्धेयमिति स्थिते ॥ गोदोहनी यक्ता पक्व इत्यादि कृतं तानां
 तु नामाद्येभ्यो रात्रयानुरोधे धाधा एवा श्रः फलभावनयोक्तविशेषणविशेष्यभावो वि
 परीत इत्यवधेयः ॥ तथा युक्तत्वात् नीप्सितं ॥ इप्सिततमवक्रियमा युक्तं अनीप्सितमपि
 कर्मसंत्याता ग्रामे गच्छन् वृक्षमूलान्युपसृपति चोरानपश्यति ॥ अकथितं ॥ अपा राप
 दाप्तादिविशेषे रविवहितकारकं कर्म संतस्यातानरस्य श्रमोतीत्यादौ अतिप्रसंगो १२

नैकतयां। उह्वाविहवि प्रविमिहिविनातवपीगनिमित्तमपूर्वविधौ। अत्रविशासिगुणेनचयत्सवते
नरकीर्तिनमाचरितं क विना। नीवर्त्यो ह रतेथापिगसथोनांतथैवचादिकर्मकेषुग्रहाणंकर्तव्य
मितिनिश्चयः। इहप्रचीत्यत्रवेवेतिहइः कृतः आगमशासनस्यानित्यत्वात् सनाद्यंताधातवइकोप
णवीतिवत् उपसुप्ततइत्युपयोगोमुख्यं कर्मसीएदि तस्यनिमित्तंगवादि दुह्वादीनांमुख्यकर्मणा
संबध्यमानमितिभावत तथाचुविशासोर्गुणेनकारकेणकर्मणोतिभावत् कारकाणांक्रियाप्रति
विशेषणत्वात्त्रापिकर्मणएवप्रकृतत्वात् यत्सवतेसंबध्यते सवममवाये स्वरितेह केचित्
परस्मैपादिसिः सहैतंधातुं पर्वति। सवममवायेरपत्यव्यक्तायां वचीतिनभतेसवसेवनइत्य
स्यानुसन्नेतोधातूनामनेकार्थत्वात्समवायेचतिबोधाः उभयथापिसंबंधातेः कर्मचापारिस
विवर्तते अतएवकर्तृपदस्यकर्मपदेनार्थकश्च नैनविरुध्यते गध्यत्योदनइत्यस्यपव्यत्कृत्यने
नयथा उभयत्रापोदनानिष्ठवित्किन्नेर्भाताविशेषात् कविनामेधाविनासूत्रकारेणातदकीर्त
नमित्याचरितंअवहतमित्यर्थः। अपूर्वविधाविति पूर्वोक्तानामपारातादिसंज्ञानांविषयश्च
चास्तीत्यर्थः नवेवंवह्यमाणयोर्हंतुकर्तृसंज्ञयोर्विषयेतिप्रसंगः स्यादितिवाच्यं। एकसंज्ञाधि

श. १. कारोणपराम्पां हेतुकर्तृसंज्ञाभ्यो कर्मसंज्ञाया वाधात् प्राचस्क पूर्वग्रहणमन्यमात्रोपलक्षणो नेनव
१.२ स्यमाणो हेतुकर्तृसंज्ञयोर्विषयेनातिप्रसंगाः सूत्रेथ कथितमिति कथननिवृत्तिपरयो नोदनाया
भूतकालो नाविबध्यते यथा परा जे र सो ट इ त्वा त्रा स हि ष्य मा ण स्या थ पा र्श न संज्ञा भ वति अथ य
नात्यराजेष्पत इति तथे हा पी त्या कु । त विं त्या उ क्त्वा री त्या य धा क्ते पि स र्वे सा मं ज स्या त । ती च त्थो रि
ति **श्लोके** गत्यर्थानामित्युत्तरसूत्रोपचानामुपलक्षणं च **कारोण** जयत्पादयो गृह्यं त इति कैयटः ।
माधवोपाह जयतेः कर्षते मर्थे मु धे र्जयतेः पक्षे । ता रे ग्रा हे स्तथा मो वे स्या जे दी पे थ सं ग्रहः
कारिकायां च शब्देन सुधाकरमुखेः कृत इति । एतन्निष्कर्षस्तु करिष्यते **जमे** **लो** **रा** **ह** **मा** **नि**
गो दो ष्चि पयः अविनीतं विनयं याचते । गाम वरुणा द्विव्रजं माणावकं पंथा नं पृच्छति । पौर
वंगां मिहते बृहस्पतिविनोति फलानि । माणावकं धर्मं ब्रूते शास्त्रिवा अज्ञानयति ग्रामं । वहति
पारंग्रामं । ह्यतिवागमयति ग्रामममिष्यादि जयतेः शतं जयति देवदत्तं कर्षति शाखां ग्रामं
। तीरधिसुधां मथ्नाति मुष्माति शतं देवदत्तं । गगोन शतं रंजयति । तं हलानोदनं पचति । ता एष
रयति कपी नमसु द्वां ग्राहयति वदं वेदं । त्याजयति कोपं देव रतं दीपयति शास्त्रार्थं शिष्यान् । १२

नरा इहा दीनामर्थनिबंधनेयं संता। ननु स्वतया श्रयाः अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इति तज्ज्ञात
 त्रमाप्येष्टं विषयो यस्य बुद्धेः पिहिकर्मकत्वं दर्शनात् न तथा वमद्विष्ट्यास्तं एते स्मो मुखोजगा
 दमा रीरमुद्येर्वचनं महार्थं कालिरामोपिशिलोद्योपिहितिपालमुद्येः प्रीत्या तमेवार्थम
 भाषतेवेति भावविश्वः उदाहरणेनागिरमित्युदाहरणं वैपायनेनाभिव्यधेन रे इति तथा च भिहिर
 र्थपरत्वाद्यद्योऽपि मिहोत्पत्त्यर्थत्वात्। योरवंगामर्थयत इति दद्यात् तत्किं यावेः पृथग्रहणेनेति
 वेत् अत्रात्र अनुनयाद्यर्थनिर्णयः किंप्रयावते विनयायानुनयतीत्यर्थात् अस्तु तर्हि यावेरेव
 हणानुमानेकार्थत्वादिहोऽपि मिहमिति वेत् न अर्थभेदेन शब्दभेदे इति दर्शनमाश्रित्यानुन
 यार्थत्वेव यावेरेहियग्रहणात् अतएव हितय निग्रहणोत्तानुयार्थत्वापि न गतार्थता स्पष्टा
 र्थभिहिरपृथग्रहणमित्यन्ये चकारेणापवेग्रहणं नैव न्यायवादिभिर्हृतं तन्मतभेदेनात
 यावत् कर्मवत्कर्मणोति सूत्रेण हि पयोर्वहलं सकर्मकयोरिति चार्त्तं कव्याख्यावमरेय
 चेहिकर्मकता केयवेन स्फुटीकृता यत्तु कर्तुरीप्सिततममिति सूत्रेणार्थः पचिरित्या
 दिभाष्यं तत्तु मतातरेण अमथातं इत्येतानोदयवतीति श्रयोगस्य यथाश्रुतस्योपप

शतृप्र
१०३

पक्षो किं मुधा क्लेशेन। अत एव अकथितं शब्दो पद्यप्रधानार्थो गृह्यते तदा पाणिना कांस्पपाशो रो
मि पद्यरतिपाणिनां स्पपाशो रतिप्रमंगः। कारणाधिकरणं योस्तु पद्यत्पादिरवकाशः। न हि त
त्राप्यप्रमंगोऽहं हि परिगणनादित्यकथितं सूत्रे कथयतां कर्मवत्सूत्रे तु पद्ये हि कर्मकतां
सुवतो ह्यहं नृप्यनपूर्वा परविरोधः। मतभेदपात्वात् अत एव पविधात् निरूपणं मंडुलानोदनं
पयतीति प्रयोगं द्विकर्मकतयैव माधव आहृतवानिति हि क॥॥ तथा ग्राहे हि कर्मकत्वं वह
वोनमेति हे अत एव न मादौ कुलविद्या नाम धर्मधर्मविविदां वा। पश्चात्पार्थिवकृत्यानां पाणि
मप्राहयापितेति कालिदासश्चोके पूर्वार्धे ग्रहेर्बुद्धयर्थतया गतिबुद्धीति सूत्रेणाणौ कर्तृक
मत्वा नमिति योजयित्वा उन्नयार्धे तैनेति विभक्तिविपरिणामेन व्याचक्षुः। अत एव अति
ग्रहर्तृजनको धत्तुं सद्येना हि हृदैत्यपुनरपि नाकीति ता ममानो वलमप्यबाहोर्हमत्रभां
हीदृशु नंदनस्तदिनिमहि प्रयोगो जयमंगलायामित्यं व्याख्यातः। अतिग्रहत् अनेन ध
नुष्माभगवता त्रिपुरदाहं कृतं निबोधितवानिति युक्तं चैतत् श्रीरघुपतिप्रतिनियोगक
थननोचित्येन स्वरूपोपस्थापनस्यैव कर्तव्यत्वात् एतेन अथवा वितारं नाहि देवदेवमादि

एव
१०३

सुतां ग्राहयितुं शशाकेति व्याख्यातां ग्रहे बुद्ध्यर्थत्वात् यद्वा दृषि शक्योक्तमुनंतममभिव्याह
तयोर्द्विकर्मतायाभाष्ये स्थितत्वात् सिद्धमेतदिति माधवः। ग्राहेर्द्विकर्मताभ्युपगमपर्यंतं तु जांया
प्रतिग्राहितगंधमाल्यामिति न सिध्येत तत्राहिण्यं ते कर्तुं कर्मणः तत्रातिवश्यमाहारीत्या प्रयो
ज्यंते तत्तत्कर्मणि क्तः स्यात्तत्रावजीपयागंधमाल्ये प्रतिग्राहिता येति विग्रहवद्ब्रवीहिरेव
नस्मात्तात्रिकतः शेषस्य भाष्ये स्थितत्वात् सत्यपि वा तस्मिन् पुंवद्भावी दुर्लभः सिद्धांते तु जा
या प्रतिग्राहिते गंधमाल्ये यथेति विग्रहः जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतगंधमाल्यकर्मकं य
त्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः। अन्यपक्षेऽर्थान्तराभावेऽपि विशेषणविशेष्यवैपरीत्ये तेनैका
धीभावकल्पनात् मासजानादिवत् व्यपेक्षापक्षे तु अप्रवृत्तिविभक्त्यर्थे वद्ब्रवीहोमवत्
व्युत्पत्त्यंताकल्पनास्येव प्राप्नोदकमित्यस्य हि उक्तकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतमर्थः अत्र
रथः। रथकर्मकवहनं कर्ता उपहृतपशुः पशुकर्मकोपहारसंप्रदानोऽगृहोत्तोल्लाओल्ल
कर्मकतास्तु न द्विवक्षायां तु जाया प्रतिग्राहितेत्यादिमेत्यतीति मेव। हारतेश्चेति चकारेण

शब्दः

१०४

ता सपुष्टितातां जयत्वादीतामकश्चित्सूत्रविषयवैपिनथैववेतिसमुष्टितातामणौकर्तृणौ
कर्मताम्पुपगमात्। गत्यर्थैः साहचर्योत्तरात्तत्त्वतायस्थिः पृथगेव संगृहीताः पुस्तं चैतत्तत्
इणकत्वेन स्यादिवशायां प्रयोजकस्य हेतुत्वाभावो चोडलेभत्वात्। न वै वहीपिग्रहावेष्ट
येष्टे अनेक कर्म कत्वाद्वाणौ कर्तृणौ कर्मत्वमिद्वेति वाच्यं। अपंतामिवितत्ता श्रुत्या तशिष्या
तत्त्वं हीपयंति तान सौ प्रेरयतीति त्वार्थः। न वै वत्ता जेः संगृहीतत्वाद्यपि त्याजितैः फलमुत्
त्वातेः मुक्ता हारं विपरिचितं त्याजितो देवगस्येत्पारिनिर्द्धनयापि गच्छपयस्या जयती
त्यर्थ इति कैयवरहर दत्तादिग्रंथा विरुध्यत इति वेत्तुं सुधाकरसमतस्याप्यसर्वे परिग्रहात्। स्या
देतत्सा। कर्तृरीप्सिततमं कर्म तथा सुकंधातीप्सितमिति सूत्राभ्यां सर्वमिदं सिद्धं। तथा हि यथा
विक्रिस्तुपसर्जनविक्रन्दनं पचेरर्थः तप्रावनं रुद्धेः द्विधा भावर्तमिदं न तथा त्यजनोपसर्जनं त्याज
नं रुद्धेः। हायनं याचोभिस्तेशु अंगीकारणामपियाचोः प्रवेशोपसर्जनमवस्थापनं रुद्धेः आख्याय
नं रुद्धेः। मोचनं विज्ञां प्रतिपादते प्रकृतद्विशेषस्तु शास्त्रेति यादिः एवं वधात्तूपात्तव्यापारविषया
प्रयत्नगवादेः स्पष्टमेवेति अतएवाकङ्गारसूत्रे पादानमुत्तराणि गोरोधि इत्यत्र परत्वात्क

राम
१०४

तं तेतिमाद्यं समावृत्ते पूर्वकं प्रातिकार्यं इति पक्षेऽवधित्वकलाश्रयत्वयोर्युगपद्विरहायां वेदांश्च
वधिधूनायागोस्तत्रिषोऽप्यः हरणानुक्तलाभ्यापारस्मात्तद्विषयिणी गोपनिष्ठाप्रेरणीत्यर्थः
तः **अत्रोच्यते** ॥ कर्मणाः शेषत्वेन विवक्षायां न माकाराणामश्रीयारिति चूषष्टीबाधितं सूत्रं अपास्त
नत्मात्रविवक्षायां तु पंचम्येव गोक्षीरविशेषणत्वे तुषष्टीभरत्पेरेति न कश्चिदोपपातः तथावे
हृषष्टीवत्संबंधमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितिः ॥ **अथेवं विचार्यते** ॥ कर्मणा विधीयमाना
लक्ष्यकृत्यकृत्यलक्ष्याः किं द्विकर्मकं भूषायेकर्मणि स्पृगोणे वेति **अवभाष्यं** ॥ प्रधानकर्मणा
ल्येयोनाहीना इद्विकर्मणां ॥ अप्रधाने इहारीनां एतत्कर्तृशक्यमण इति अभिधाने इति शे
षः अत्र द्विकर्मणां मित्यनेन न वध्योर्ध्वरते शेति वशसमुच्चिता कृषिर्नयत्पा रय अत्रय
उच्यते ॥ अन्येषां विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् नथा इहारीनामित्यनेन कारिणी पीतः वश
समुच्चितेष्वहेतुमत्पत्तातिहेत्यादयश्चोच्यते ॥ **एवं तदुच्यते** न तु गत्यादिस्त्रोपात्ताश्च शर
समुच्चितानायादयश्च ॥ न च शरणोक्तोक्तो कर्मनस्याभिधाने लास्य इत्यर्थः ॥ नत्रापि बुद्धि
त्पवमानार्थशरसमुच्चितास्तार्थादयश्च ॥ न च शरणोक्तोक्तो कर्मनस्याभिधाने लास्य इत्यर्थः

शृष्टः तत्रापि बुद्धिप्रत्यवसानार्थं शृष्टकर्मकेषु गुणकर्मणी निमतांतरात् तत्रावभाष्यं कथिते मिहिते
१०५ त्वविधिस्त्वमतिगुणित्वादि विधिः स परो भ्रूववेष्टितयुक्तिषु चाप्युगुणोत्तरतत्त्वमतेर्वचनस्म
रतेति॥ अत्र प्रधानकर्मणि त्वादिभिर्मिहिते गुणकर्मणि षष्ठी त्पेकीयमतद्वेषणापरः प्रथम
पादः त्वस्याः षष्ठाः विधिः द्वितीयं त्वस्यान्त्यस्य मतिर्न त्वममेत्यर्थात् स परो गत्यादिस्त्वोपाव
सहिते दुष्प्रादो गुणकर्मणि लाह्यः गुणकर्मणि पुरुषप्रवृत्तेः पयः प्रभृत्यर्थत्वाद् दुहासा व
प्रधानं गवाधुच्यते एपं ते तदशृत्तः प्रयोजकस्यापारस्य प्राधान्यं प्रयोज्ये न च बुद्धिप्रत्यवसा
नार्थं शृष्टकर्मकेषु गुणकर्मण्येव स्यात् एपं ते कर्तृश्रेष्ठस्य स्य सपर इत्यनेन बाधा रिति
वाच्यं अपर आह निभाष्येण स तांतरता ध्रुवमायाता अत्रायेमंग्रहः॥ गौरी कर्मणि दुष्टावः
प्रधाने नीलकण्ठहा॥ बुद्धिप्रत्यवसानार्थं शृष्टकर्मसु चेत्या॥ प्रयोज्यकर्म एपयेषा एपं तानामि
ह निश्चितः॥ लक्ष्म्यक्तकलघोना प्रयोगो भाष्य पारगोः॥ तत्र नी प्रभृतीनां प्रधानं कर्मसं
बंधो तं रंगः इत्यादीनां त्वविधिरिति तेन तदंशे न्यायमिहो नियमः इतरत्तु सर्वं वाचनिकं॥ एप
कर्मणि दाह्यानिगो दुष्टतेययदो न्या॥ कुषाः सुदोहा॥ अजाग्रामं नीयते नेयानि तास्तु नया १०५

वीधतेमाणावकधर्माः। माणावकधर्ममितिवादेवदत्तो ग्रामंगम्यतेगमपितव्यंगमितः। सुग
मइति॥ यत्तु कौमुद्यां दुत्याव्यधित्वादिना दुत्यादीधत्वादीश्वदैराशेन पठित्वा न्यादयो मु
त्येदुद्यादयो गौणादुत्कृतिवग्रहपाथो निमूल एव जया ह्यकत संशक्तमित्पुहाहरां
वायुक्तं इतरेषां तद्विकर्मकतामात्रतात्पर्यकः पाठः न्यादयो दुत्यादयश्चोत्पुभयत्ताप्यादि
शब्दः प्रकाशे इति सिद्धांता विरोधेन व्याख्येयः। यथाश्रुते द्विदंस्मिन्निष्पांसुवेष्पातुत
शावगां गां शतं दंशं नामिति भाष्ये विरुध्येत शतत्वाप्रधाने। नगागाः। अर्थितशराज्ञानो
हिरापेन भवतीति वाक्यशेषात्। इति श्वेदग्रहणाशौ नितनि ग्रहार्थः। अतएव ह्यचमं
दायवाक्यसमाप्तिः। यणाचुरेधेन प्रधानावतरे समं भवात्तुत ग्रामं घोरपि प्रधाने स्यात्। इष्ट
ते गौणा नद्याधभावि। पेनाय विहसलिलासुवनगमया देवास्त्रोरमृतमंतुनिधिर्मसंधे
इति अमृतत्वोरेष पतयासुखे च निधिस्तु गोणा। यदपि अन्ये तं यथासुचीन्यत्कागोपी
हावमकीयते भावयेनामनते तत्पुदात्तन। तदपि न एपेत्कत्तु च कर्मणा इति सिद्धांता
तं यद्वाक्कित्ताने इति चुरादावात्मनेयदीवो यदेवेन पठितः तस्मै ह मुहाहरां। बुद्धर्थे

सिद्धसंवा ५५.

शब्दो-
१०६

पुण्यद्वयस्योपपादितत्वात्तद्व्यतीतश्रीहर्षः प्रायुक्तः खकीजहंसमोह्याहेतुशिशुमशशार्थिनी
त्रिद्वंद्वेति नक्षिपुंशिशुनां वंशं प्रार्थितेत्प्रधाने कृत्तये वज्रश्रीहायोगात् वक्ष्यति हि अ
वशमाविभक्त्यर्थे वायमिति नच वंशे के अश्वधाने दुहादीनामित्युक्ते अतएव काकपक्ष
धरमेत्पयाचित इति काति रामः ॥ **कृत्य** श्रीगुणसुख्याम्प्यं कर्मोपायते पृथक् ॥ अवि
शेषाद्वितीयावज्ञेतायामस्पगोरिति ॥ १॥ यश्चत्येकेन शब्देन भिन्नकृत्य इयाभिधा नशक्य
तेन च पुक्तमैकस्यैवोपजीवते ॥ २॥ प्रधाने नियता षष्ठीगुणैर्बुधश्यामवेता इत्याह गोरिति
कापुत्र इति भाष्यात्तु ग्राह्यं ॥ ३॥ तेनाश्वस्यस्य ह्यघवा इह प्रधाने कर्मणि नित्या षष्ठीभाष्य
कारवचनात्तु गुणकर्मणि वैकल्पिकी निश्चितं ॥ **न** च कर्म कारणा शक्यत कर्मभावात्कथं हि
कर्मकता तथा च एतत्कर्मणि प्रत्ययोक्त आस्पते माणा वक इति मासमिति ॥ तत्र योगोक्तं
गतं ॥ भ्रवचेष्टितयुक्तिषु चाथ गुण इति श्लोके क्रवग्रहणं च व्यर्थमिति चेत् न कालभावाध
र्गतव्याः कर्मसंज्ञास्य कर्मणामिति भाष्यात् गंतव्यो धा-अध गंतव्यः अस्मादेव निपातताज्जंतयश्च इत्यण
परनिपातः गंतव्यतया लोके प्रसिद्धस्य नियतपरिमाणस्य कोशयो जनादेरेव ग्रहणार्थं गंतव्य १०६

हणोतेनाद्यानंस्वपितीतिनभवति.मासमासो।गोदोहमासो।शवताकालेनगौ रत्यतेतावंतंका
लमास इत्यर्थः।कोशमासो.कुरुनस्वपिति.नममात्रं कालोपाधिरिति पक्षेगोदोहादेर्यद्यपि
कोलत्वात्सिद्धेतथापिलोकेमासादेरेवतथात्वेनेप्रसिद्धत्वात्प्रयथावग्रहणं।देशशब्दे
नवग्रामं समुदायविशेषः।कुरुपंवातदयोऽत्यंतइतिकेयल।तेनाधिशीलंस्थामामित्याह
चैष्यर्ष्यनेतिध्वेयंका लाधनोरत्यंतसंयोगइतितुगुणाद्वयोरर्थे आरंभणीयं।कोशंकुटि
ला मासं गुग्धानां सकर्मकार्थं च.मासं वेदमधीते.यद्वा.आप्ता ह्यस्तत्पूर्वक्यापनेव
र्तते.तथाचोत्सर्गोवसिद्धं.मासमासनेनयाप्रोतीत्यर्थात्.तथा घटितीयेभाष्यं.प्राक्त
नमेवेदंकर्मति.नवेवं सकर्मकेष्वतिप्रसंगः।लिङ्गानुरोधेनाकर्मकाणां मेवोक्तप्रकारा
मुपगमात्.आह.कालमेवाधरेणानोमंतर्हंतक्रियांतरेः।सर्वे सकर्मके योगिकर्मत्वे सु
पत्तायते।इति हेला रातत्वा ह।सकर्मकेष्वपि मासमोरनं पद्यतीति न भवत्येव.अतएवोक्त
सर्वे इति.अकर्मके इति त्वविवक्षितमिति।केयलोपेधं।अस्मिन्पक्षे मासमासो कठे इति
कदाचैरपि द्वितीयाश्रयान् तथापि कालादेरेव व्यापने कर्मत्वं न त्वकदाचैरिति हेला रातः।

संस्कृतभाषा

1877

श.प्र.
१७

अनभिधानं चेह शराणां अधिशीतिरित्यादि तापकं बोध्यं इह वक्तुं निमावेवलकारे देवदत्ते नास्पते
मासो मासं वेति रूपद्वयमपीष्टं **इति** भावे वाक्ये के भ्य इति वचनात्मासादिकर्मकात्कथं
भावे लङ् इति चेत् उच्यते अकर्मके भ्य इत्यनेनांतरंगे इत्यकर्मस्य स्पते न तु वहिरंगं कालादि
कर्मकर्मणी त्वत्तु व्यक्तियत्ता श्रुयणा हं तरंगा सन्निधौ वहिरंगे कालादिकर्मणा निप्रवृत्तिरिति ह्यं
तातिव्यक्तिपक्षयोर्लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति सिद्धांतात् अहं च हरिणा शक्तिप्रमाणा संख्या देव
व्यधर्माद्विशिष्यते। स्रिया सुकालयोगोतः प्राप्नो गो इत्यकर्मणोति। अतस्ते कर्मनिर्धातय
क्तो द्वयैरकर्मकालस्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय कल्पत इति एतेन मन्त्रे माधम घाभिर्घा
तिपमुना गंगोद्य संघेययेति श्री हर्ष प्रयोगो व्याख्यातः ॥ गतिबुद्धिश्च वसानार्थशब्द
मौ कर्मकाणां मणिकर्माणि ॥ गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मकाणां वाणोऽयं कर्ता मणौ कर्म स्यात्
नियमार्थमिदं गितर्थे ताणमातस्य यदि भवति तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति तेन पाचयति
देवदत्तो यत दत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये पूर्वप्रवृत्तकर्तृसंताया एव निरपवादत्वेनाव्यवस्थानात् नती राम
पा सिध्यति आह व गुणक्रियायोश्चातं आत्मे षणो कर्मतां गतः ॥ नियमात्कर्मसंतायाः स्वध १०७

ताभिधीयतइतिकर्तृः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। गमयतिमाणावकं ग्रामं। ग्रामकर्मकं यद्भवतं
 तदनुकूलव्यापाराश्रय इत्यर्थः। नीवृक्षोः प्रतिषेधो वृक्षव्यापारः। यद्यप्येतयोः व्यापारामर्थो न तद्गतिस्तथा
 विविशेषात्तद्यागतिरपि वाच्यकोविनिविष्टे त्वेता वन्मात्रेण प्राप्तिसंत्वा प्रतिषेधउक्तः। नाप्यतिवा
 हयतिवाभारं देवदत्तेन वहेरनियंतृकर्तृकमेव प्रतिषेधः। नियंतृकर्तृकस्य प्रयोज्यः कर्मति
 वृक्षव्यमितिकृतितोर्थः। ग्रहंतिवाहाः वाहयतिवाहानुरागिनस्तथा प्रायणा इत्यत्र तद्गतिरेव
 प्रायणाशब्दार्थः। पातिगच्छतीति एकार्थप्रतीतिः। तेन काले प्रायति इत्यादि प्रयोज्यस्य कर्मतावी
 ध्या बुद्धये ग्रहणेन तान सामान्यवाचिन एव गृह्यते न तु तद्विशेषवाचिना स्मृत्या दयः अतएव
 अहंशो रूपं संख्येनैकरिष्यते बोधयतिमाणावकधर्मः। प्रत्यवमानं भक्षणं। भोजयति आशय
 तिमाणावकमीदृशो अरिवाद्योः प्रतिषेधो वृक्षव्यापारः। आहयति वाहयत्यत्र वदुना। भक्षयति हेमा
 र्थस्य प्रतिषेधो वृक्षव्यापारः। हेतुमसि जन्ते विधि एति प्रतिषेधोपपत्त्या वित्पदं सविधाना तद्विषयः
 तेन बुद्धिगिजन्ते विभक्षयंतो प्राप्तिसंत्वा प्रतिषेधउपसंख्यतः। भक्षयत्यत्र वदुना अहिंसाश्रमे
 तिकिं भक्षयति वती वदोः सस्यं। भक्षयति वती वदो न सस्यं। हे त्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां

श.च.
१.८

नाहिंसादृष्ट्या नस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात्पुण्यमातृशतः कर्मकारकं येषां तेश्च कर्मणां न
विहर्तृरि कर्मव्यतिहार उत्पत्तेरवकर्मशतः क्रिया परा गतिबुद्धिप्रत्यक्षमोनशद्यर्थेति वक्तव्येऽर्थश
रात्कर्मशतस्य पृथगुपादानात् अध्यापयति पाठयति माणावकं देवेदं जल्पति प्रभृतीनामुपसं
ख्यानं जल्पयति विलापयति आभाषयति पुत्रं देवदत्तादृशोऽथोपसंख्यानं दर्शयति हरिभक्तानां
एव पिह शोहीनसामान्यपरत्वे बुद्ध्यर्थत्वादेव सिद्धं तद्यापि तानविशेषार्थतायां न सिद्ध्यतीत्यप
संख्यानमारब्धं प्रावयति स्तोत्रं देवदत्तमिति तत्र शतकर्मत्वात्सिद्धं शतक्रियाणामिति व्याख्याने
तत्र शृणोते रूपसंख्येयं स्यात्तद्व्यतिरेकं दत्तोऽथ प्रतिषेधं स्यात् द्वापयति। कंदर्पनिवादेव दत्ते
न दृशोऽस्त्वभ्यथाप्युपसंख्येयं शतयतेश्चोभयथा प्रतिषेधं शतकर्मकत्वादपि तत्र प्रसंगः श
द्वलक्षणस्य कर्मणां तर्भावात् कर्मतरायोगाच्च शतपयति देवदत्तेना शतकर्मकग्रहणे
न त्रयेषां कालादिभिश्च कर्मन संभवति तेऽप्युक्तं न त्वविवक्षितकर्मणोऽपि तेन सा सयति
देवदत्तमित्यादौ कर्मत्वं सिद्धं देवदत्तेन पाचयतीत्यहोचनं भवति गत्यर्था कर्मकसिद्धे
तिसूत्रेऽथैव अतएवाविवक्षितकर्मकेभ्यः पचिदरातिप्रभृतिभ्यः कर्तृरिहोना अन्यथापेक्षया

एव
१.८

नदत्तवानित्यर्थे पक्षो दत्त इति स्यात् नः कर्मणीति सूत्रे तत्र विवक्षित कर्मणां असंभवत्कर्म
 णां च ग्रहणं ॥ अतएव विवक्षित कर्मणां तभो वेलादयतीह सूत्रे वदतो त्तेराणां वित्यत्र तत्र
 ह प्रत्यक्ष इति भावे लका इति ब्रुवतो ह दत्तस्य मतमेव दत्तत्वात् पूर्वोपरविरोध इति हि क्ता ॥
 त्वकोरस्य तस्या ॥ ॥ हा च काचेति विग्रहः दुश्चकुशेति वा अनयोऽणौ कर्तो णौ वा कर्म स्यात्
 नवेति विभाषा सूत्रे उभयत्र विभाषा खिद्वार्तिककृता पठितं तथा हि अभ्यवहा एतिमा
 णवकमोदनं माणवकेन वेत्स्य प्रत्येव मानार्थत्वात् प्राप्तेः विकुर्वते ब्रूयात् विका एति वा
 चान् ब्रूवैत्यत्रा कर्म कत्वात् प्राप्ते इत्युक्त्या प्राप्ते विभाषेयं ॥ अभिवदिदृशोऽत्मनेपदेवेति
 वक्तव्यं अभिवाद्यते प्राप्ते विभाषा दृशोक्त्युच्यते तादृशसंख्यानां प्राप्ते अभिवदति गु
 णं देवदत्त ॥ अभिवाद्यते गुरुदेव दत्त देवदत्त वाणिचश्चेत्यात्मनेपदं परस्मैपदे तु अभि
 वाद्यति गुरुदेवदत्तेन दृशयते राजानं भृत्यान् भृत्यैव ॥ कर्मसत्ताभावपक्षे कर्मोत्तरस्या
 भावात्मेराणोऽस्यात्मनेपदमप्यत्र तत्त्वोच्येतीति प्राञ्चः ॥ वस्तुतस्तु णिचश्चेत्येव युक्तं
 त्तेराणां वित्यस्य तु नायं विषयः णित्वाच्यप्रसक्तमेवादिति तत्रैवोपपादितं ॥ स्वतः

तत्रादौ प्रमाणं तत्राग्रहणं सामर्थ्यमेव अन्यथा पीश्वर इति पंचम्येव हि कश्चात् हे पात्किं तेना न च पर
शराह्येय प्रसंगाचार्यो सत्वे प्रादु रत्येतपोर्विधेया लाभेता न्वया पत्तेः रेफ विशिष्टग्रहणं किं ईश्व
रेनो सन्नक स्वभावित्यस्य व्याप्तिर्या येन अ धि त्वं मा भूत् चकृतस्तु मास्तरेफः प्रत्यासत्त्याः भिन्न
सिद्धेः। अथ यीभावस्याव्ययसंज्ञा भावो न वा सो समासे अथ यीभाव एवेति नियमार्थं स्यादिति वा
अंगो रयस्तं व्याप्तिर्या यमाश्रित्य नियमार्थं त्ववर्णनापेक्षया प्रत्यासत्तेर्विधार्थतायाश्च व्याप्य
त्वात् अतएव न लोके निस्तने अथ यात्पृथक् लोकादीनां ग्रहणं मसु पपद्यत इति हि क॥ वादयो म
त्वोत्वाद्यो निपात संज्ञाः स्फुः॥ न तद्व्ये। निपातत्वा र्व्ययत्वं वा। वा। इत्यादि। वस्तु यजज्ञाणयत्र
सर्वनाम प्रयुज्यते। इत्यमि त्यमने सोर्धो भेद्यत्वेन विवक्षित॥ निरुः सङ्ख्या च पिद्व्यमिति वा अमत्वे
किं पशुना यतैत पशुशब्दश्चादिः चः ससंघय इत्याद्यपि प्रत्युदाहरणं न चात्र प्रकृति वस्तु करण
नित्यतिदेशात् निपातत्वं बुद्धे। मिति वा अतिदेशस्यानित्यतायाः अन्तःकर्म च एवोपपादि
तत्वात्। प्रसत्य प्रतिषेधः किं वातीति वा। विप्रातीति विप्रः। इह क्रिया विशिष्ट इत्य वाचकतया क्रि
यायाश्चासत्त्वस्य त्वा निपातना स्यात् ततश्च विप्रशशब्दस्यापि अथ संज्ञा स्यात् प्रयोजनं स

शब्द ११०

सर्वनामाद्यसंज्ञायाभिपुक्तत्वात् अथवा दयः च वाहः अहः एक एवं नूनं शश्वतः युगपत् भूयस् कृप
तः प्रभवितर्कः प्रशंसा स्वयं। एवं मये यदपि। कुविदिति भूयर्थे। योगप्रशंसासिभावेषु चानोदितिशंका
यां ने जिह्वायं तोन कं पताम। ने देवमायुजत्रे देवा इत्याहोतन इदिति पदद्वयपक्षतो तस्मात्त्रिषात् प्रमुदा
योयं तो ध्यः। निषोते र्ग्रह्यहीति निज्ञात निषेधः प्रतिषेधविचार ममुच्ये ध्यमिति तृशाक गयनः। चेतुच
राः अर्थं चे वर्थे। तः प्रमुच्यया दौ न्वननुबंधः इदं च नियाते र्ग्रह्यहीत्यत्र स्फुटीभविष्यंति कश्चित् यत्र नह
निश्चित निषेधे हेतु हर्षे तु कं पाया च। मा किं। मा की। एतौ निषेधो मा किं नेश न्मा की रिष न्मा की संशास्कि
वटो न किं। प्रभावित निषेधे। मा उ मा डि लु डि। निविशे षणा र्थो ङ्कारः। मा भवत् मा भविष्यतीत्यत्र नि
स्तुर्वधो मा शब्दः। नञः नकारो नलोपो नञ इति विशेषणार्थः। न स्पेत्स्फुत्तया मनसुत्र इत्युच्चापि स्या
त नत्वमिदां ते पिस्त्रेणा पुत्रेति प्रमंगं वारयितुं अलुगुत्ता पद इत्युच्चापदा हिनेन पूर्वपदेन नतो व श्च वि
शेषणीयत्वात्तेनैव पा मनसुत्रस्यापि सिद्धेः किं नकारो नोति वाच्यं नैकधा गमिकर्म कृत नैकनीवृत्तेत्या
हो निषेधार्थे न न शब्देन महत्प्रसुपेति समासेति व्याप्तिवारयितुं निवृत्त्याप्यावश्यकत्वात् त्रजा पूर्ववत् सम
वृत्त्या विशेषणोपि अनन्यार्थे निवृत्त्यतिपातस्यैव ग्रहणं न तु वृद्धाचारितार्थनकारस्य तद्विन्यासीति तत्र ११०

ग्रंथस्योक्ति संभवो बोध्यः ॥ यावत् तावत् त्वेवै एतौर्वितर्कौ ॥ श्रौषद्वावौषद् स्वाहा वषट्स्वधा ॐ तथा हि
रुक् ॥ खलु ॥ किल अथ ॥ सृष्ट्यादहेति हिं सोपक्रमकुत्सनेषु आदहस्त्वामभित्पत्रतुपरकारा आदि
तिष्ठत्युपगति उपसर्गो विभक्तिस्मरप्रतिरूपकाश्च ॥ अवदत्तं विदत्तं वप्रदत्तं वादिकर्मणि ॥ सुदत्तमनुद
त्तं च विदत्तमिति चेष्टते ॥ अवउपसर्गोत्तर इति बोधित्वेन भवति ॥ उपसर्गप्रतिरूपकत्वेऽप्यनुपसर्गत्वात्
विभक्तिरूपकता यथा ॥ अहं शुभं ॥ अहं पुः ॥ शुभं पुः ॥ अहं शुभमोयुः ॥ विरेण ॥ अतरेण ॥ विराय ॥ विरात ॥ अ
कस्मात् ॥ विरप् ॥ मम ॥ ममत्वं गत राज्यस्य वेलायां ॥ मात्रायां मित्यादि ॥ एतेन गेये केन विनीतो वा मिति वा
त्वात् ॥ वामित्यप्राप्य यस्यायुवामित्यर्थात् ॥ आह आसेत्पही नितुतिर्ज्ञेय प्रतिरूपकाणि ॥ स्वरास्तु सं
बोधनमर्त्तनानुक्तं पापादप्राणा प्रतिषेधेषु यथा मम वं बोध्या ॥ अत्र ये हि आ एवं मन्य से ॥ इदं वं पश्य ॥
इदं शः ॥ उउतिष्ठा ऊऊष रेवी जेव पति ॥ एतौ भवा श्रौषावप ॥ मज्जन्त ए ओ एते मंत्रतोभाः ॥ पश्चि तिमं
म्यार्थे ॥ बोधनं यंति पशुमं यमानाः ॥ शुक्रमिति शीघ्रत्वे यथा कथा चैत्यनादरो यद्रूपार अंग ॥ हे हे
मोः अये ॥ इत्यादयः संबोधने धेति हिंसा प्राति लोम्य पादपूरणेषु ॥ विषु इति नानार्थे ॥ एकपदे ह्येक
स्मादर्थे ॥ नि हं त्यरी नेक पदे ॥ पुह इति कुत्सायां ॥ कुत्सित मवयवं व्यादयतीति पुह ॥ इ ॥ पु वि ति वां त मि

शृष्ट
१११

निशाकलायनः। कुस्मितं कसति गच्छतीति पुत्कसः। अस्मीत्यहमर्थे। त्वामस्मि। वस्मि विदुषां समवायोत्र
निष्ठति। आतदनिद्रतोपीत्यर्थे। इत्यादि। आरु निगण श्रायं॥ प्रादयः॥ एते निपात संज्ञाः। सुर्नतमन्वे
प्र. पण. अयः सं. अत्र. अक. नि. इ. र. वि. आ. इ. नि. अधि. अपि. अति. स्व. उत्. अभि. प्रति. परि. उप. ए. तेषा
दय. तत्र नि. सू. दु. सू. इ. मो. सो. तो. नि. स. स. प. ता. व. ना. मे. व. न. इ. ति. नि. ई. शा. दि. त्सु. प. सर्ग. स्या. य. ता. वि. ति. सू. रे
वृत्तिः। नि. रा. कु. षः। सु. दु. रो. र. धि. क. र. गो. इ. त्पा. य. तु. रो. धा. दे. षां. ता. व. पी. ति. त. त्रै. व. सू. रे. हर. द. त्त. अ. इ. च. के. किं
। वि. प. स्त्री. प. रा. से. ना. उप. सर्गः। क्रिया योगे॥ प्रादयः। क्रिया योगे उप. सर्ग. सं. ज्ञा. स्युः। गति. श्रा. प्रा. द.
योग. ति. सं. ज्ञा. स्युः। क्रिया योगे। पु. स्त्रिं. गो. र्थ. ग. ति. श. र्। ग. ति. र. न. त. र. इ. ति. विं. गा. त. अ. व्यु. त्प. न. श्रा. यं। कि
ज. तो. वा. न. कि. वि. दी. र्थ. श्रा. स्पे. ति. न. प्र. व. र्त्त. ते। अ. त. ए. व. नि. ई. शा. त. उप. सर्ग. सं. ज्ञा. स. ह. स. मा. च. श. र्थ
श. क. र. अ. न्य. द्या. प. र्था. य. स्या. त्। ते. न. प्र. णो. भ. मि. त्या. दो. णा. त्वं. क. र. प. र. प्र. कृ. ति. स्व. र. शु. सि. ध. ति. नि
पा. त. सं. ज्ञा. या. कृ. स. मा. च. श. र्। प्रा. ग्र. ह. णो. न. सा. धि. त. ए. व. इ. ह. य. क्रिया. यु. क्ताः। प्रा. द. य. स्तं. इ. त्ये. व. ग. त्सु
प. सर्ग. सं. ज्ञा. योग. ग्र. ह. णा. सा. म. र्था. त्। ते. न. प्र. व. र्त्त. कृ. तं. प्र. कृ. त. मि. त्य. व. ग. ति. र. न. त. र. इ. ति. स्व. र्णे. न. क. र. म
म. णि. क्ता. नं. इ. त्य. ग. ति. त्वा. त्। कृ. न. र्थ. वि. शेष. क. त्वं. त्पा. दे. व. त. या. प्र. व. दो. भा. व. प्र. भा. व. र. त्प. न. शि. नी. १११

मुकोतुपसर्गइतिस्वरोनः कर्मणिक्तांते प्रत्यगातिन्वात्कृजर्थविशेषकत्वेतस्यादेव नथा प्रसूचौभावाः
प्रभावइत्यत्रप्रिनीधुवोतुपसर्गइति यजसिद्धः। एवं प्रगाययत्पमिषावयतीत्यादौ प्रकृत्यर्थगतप्रक
र्षाभिमुख्योतकृतायाणात्त्वत्वेणाः। अथेविशेषकत्वेतनेति बोध्यो निपातसंज्ञातुक्रियाशेगं वि
नायसिः एतदर्थमेवहिप्रारयइतियोगोविभक्तः। तेन प्रगतश्राचार्यः प्राचार्यइत्यत्रान्पयपूर्व
पदप्रकृतिस्वराः सिध्यतिः उपसर्गसंज्ञायां मरुद्वृत्त्योपसंख्यानं। मरुतः। उपसर्गसंज्ञाविधानमा
मर्षादेजंतत्वाभावेष्पवउपसर्गोत्तइतितत्वे प्रवर्ततइत्याहः। एवं च मरुत्रपतीत्यत्रात्त्वमपिशा
योति। तस्मात्तत्त्व एव संज्ञावक्तव्या। अतएव किंविधिरुचनमवति निपातसंज्ञातुना स्पेष्टा। तेन
तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेकृते मरुतशब्दो मध्योदात्तः निपातत्वेतुश्राघरात्तः। स्या
त्तानवोपसर्गोश्चाभिधर्जमिति फिस्सूत्रादौषतादवस्थे शंकाः। निपाताश्राघरात्ताइत्येव सिद्धे
भेः प्रतिषेधमात्रार्थेन तत्प्रारंभाहिति ह्यदत्तादयः। अतएव नाभेरित्येव सूत्र्यतामास्तवानर
वि। एवादिषुअभेः सुपठत्वादित्यवोचाम। एवं च तत्पर्ये मरुद्व्यामिति मरुतशब्दस्युत्पादनेउपा
यांतरंबोध्योत्तत्रवतपः पितृमेवसम्पकृतत्रिति नित्वपाठस्तुकाचित्कः सामाहिकः। अन्यथा

शब्द
११२

मस्तु शब्दस्याधुना तना पत्रौ प्रकृतसूत्रस्थकैयटादिविशेषा पत्तेः नत्वर्थीय प्रकरणे तनो नित्यं मस्तु
शब्दस्याधुना तना वा वलं यत्र तौ ग्रंथस्तु चित्पः पर्वतश्चिन्महिम्नो विभायेत्पादो पद्यमान पर्व
नशब्दस्याधुना तनं बुद्धे धापि सिध्यति मन्विषयस्या निमित्तं तस्मैति पर्वशब्दस्याधुना तना त् अत्र शब्दस्या
विधानुपसंख्यानं श्रद्धाभिदादिपागत्पत्ता श्रद्धेति निपातनादा सिद्धं अंतः शब्दस्याऽऽ किं विधिना
त्वेषूपसंख्यानं एतच्चोत्तरपरिग्रहे इत्यत्र भाष्ये स्थिते ॥ अंतर्धो अंतर्हि अंतर्ह एपात् हनेरत्पूर्वस्य
तिगात्वे एवं चोत्तरदेश इति न कर्तव्यं देशे तु ह्युच्चारितास्मात्त्वाभावात् अयं न च इत्यपि न कर्तव्यो
कृत्यव इति सिद्धे देशे तु ह्युच्चारिता बोधो नि कैयटः देशे निषेधाद्यं सूत्रद्वयमिति तु ह्युच्चारितः ॥ प
द्यद्वये पि अंतर्गता यति अंतर्भावात्तादौ यथा यथा एतच्चोत्तरं ॥ सुदृशो प्रतिषेधो न विधिना तत्त्वा
णां तेषु मूलमंडलं प्रोक्तं तव तव जीरिति नुमन एतच्च प्रयोगे तना मा पातत ॥ तत्सुदृशो केवलाभ्या
मिति सूत्रस्यावश्यात् अत्राप्यत्राति सुलभमित्यनुमनस्यात् तत्त्वमुदत्तं अवत्रपसगीरिति
तत्त्वमाभूत् पत्वङ् स्थितिः प्रक्रियानां तादृश्या सुसिक्तं सुसिक्तं सुसुक्तं सुपुजायामिति तत्कर्त
व्यमेव पुजायामिति विशेषणा श्रुतेन सुसिक्तं किं तवात्रेत्यादौ पत्वप्रवत्पेव कथं तर्हि फलवद्भाव
नो इतकथं भावति रोहिता नैवांगानां कथं भावा प्रादुष्येति कथं वनेति ॥ अत्राने रमुपसगीत्वप्र

राम
११२

गंधादुर्मा मित्पत्रशडुर्मा मित्पत्रशडुषः शशग्रहणा प्रसुक्तं॥ एतेन शडुषं तीति पठित्वा प्रश्नाः ३ उरदत्तुपम
गत्रिकपूर्वस्य स्पतेरुपमार्गोत्सुनो ति इत्यादिना षत्वमिति व्याचक्षाणाः परास्मात्॥ इरुपमार्गतायाः षत्ववि
धो निषेधात् स्पतेरुर्ध्वप्रकृता संबंधाच्च शास्त्रे दुर्तीते॥ उर्गोऽयं॥ एतेन इरुः परस्मान्त्वेनेति केचिदिति प
ठित्वा सिद्धं तेषां त्वमिति प्राप्तं परास्मान्॥ गतिमंतायां कारिकाशब्दस्योपसंख्यानं कारिकाकृत्यका
रिकाकृतं यत्कारिकाकरोति तिङि बोदात्तवतीति तिङि बोदात्तवतीति तिङ्वात् निपातत्वादव्ययत्वे सति
विभक्तैर्लुक्कारिका क्रिया मर्यादा स्थिति रित्यर्थः॥ यत्र इत्यपरोधात् त्वर्थनिर्देश इति एव ल्युत्प्लवक
र्तृत्वात् तत्कारिका दामीति यश्चोक्तवाची तयोर्न ग्रहणं क्रियायोग इति कारिकाशब्दस्य विशेष
णा क्रियावत्त्वेनैव ग्रहणात् पुनश्च तस्यौत्वं दसि गतिमंता विति वक्तव्यं पुनराधेयं गतिवात्समासा
कृडनपदप्रकृतिस्वरेणाग्रतो नाक् रतिधेश्च उदात्तः॥ पुनरुत्प्लवकत्वामः॥ इहापि गतिवात्समासाः स्व
रस्य षवद्वादेशात् कृतिगणत्वादंतोदात्तत्वकारकेत्यंतोदात्तः पश्यते शेषनिघातेन पुनः शब्दो बुरा
त्॥ गतिर्गता विति निघातं वदन् हन्ति कारकपरत्वात्तस्य न्याप्यतां मत्पते चनो हित्वापरे त्रैदस्य शेषे
त्यस्य नतत्वात् निपातत्वाद्वाध्वात्तस्य वनः शब्दस्य गतिर्नंतर इति प्रकृतिस्वराः॥ अर्थादिद्विजवशः॥

शब्द
११३

एते गति संज्ञाः स्युः क्रिया योगो रूढ धृति योगो द्विजावौ विहितौ ॥ तत्साहचर्याद्वर्गदयोऽपि तद्योग एव प्रसू-
जं तेनात्मक अनभिधानाच्च न त्राद्या विः प्रादुःशस्ये मुक्ताः स्ये पां करोति ते वयोगदतिमाधवा दयः
यद्यपि संज्ञा विधौ प्रत्ययग्रहणो तदंत विधिर्नास्ति तथा पीह सामर्थ्यो द्विजा जंतु ग्रहणो न हि प्रत्य-
यमात्रस्य क्रिया योगः संभवति स्वार्थिकत्वेनानर्थकत्वात् चे रथा वित्वाद्या नरीकृत शुक्लीकृत-
पटपटाकृत्य इहे रमवधेयं श्रोमज्जदीनां स्वाहो तातां चारिष्य पिपावा दक्रिया योगोऽपि निपात-
त्वं आ विः शरूपसाक्षात्प्रतिषुपाठात्कृजो योगो विकल्पः धृति योगो त्वनेन नित्यमिति कथ्यते हि
वाहणी मरविशंक मद्या विष्टुषो भवदसा विवरा गतिमात्रः अभ्रघुग पदिलो लजिह्वा युग-
लीगो भयस्तक भागमा विरिति वा निरंकुशाः कचय इति हर दत्तः वस्तुतस्तु ने हदोष ले शमपि पश्या-
मः तथा हि गति त्वादातो प्राक प्रयोगः प्राप्नोतीति त्वदीय पूर्व पक्ष सर्व स्यंत बभाष्य वा त्रिक्यो रे-
व निरकृत प्रायं ॥ तं प्राग्या तो रिति सूत्रं हि द्वेधा व्याख्यातं प्रयोगानि प्रमाणं संज्ञानि प्रमाणं वेति
तवां त्यपह्ने प्राकचा प्राकच प्रणोक्त्याः प्राकृत्य युज्यमानाः संज्ञां लभं त इति स्थितं रममेव च रम
हमाश्रित्यानुकरणं चेति सूत्रेऽति निरमिति धर्त्या रथा ते एवमेव त्वंदसि परे विव्यवहिताश्चेति सू ११३

द्वयमपि प्रत्याख्यातं ॥ अत एव ते प्रागिति सूत्रे सुकृतं कृत्वा णिवीर्यानीति भाष्यं कृतं कर्मणोश्च भूक्तं
जो रिति सूत्रे स्वाद्यं भवमिति भाष्यं वृत्तिग्रंथो व्यर्थयोः स्वाद्ये न भूयत इति वृत्तिग्रंथश्च संगतते-
नेन वृत्ते प्रामादिकतां वरत्त आद्ये न भूयत इति पाठः कर्तव्य इति शिष्येन ह्येतद्वैयर्थ्यपास्तः
पक्षो तरेरपि परिहरामवन्तीति न्यायेन संता नियमपक्षे सर्वस्य सामंजसात् एतेन पुरो रामस्य न
हवोचकाब्जलनैव पुरिति भट्टिं तस्य स्थिता कथमपि पुरप्रतिकालिदासः समर्थितः न च पुरो
अप्यमित्यस्य कृत्वा त्रविषयत्वमिति प्रमितव्यं ॥ कृत्वा नधिकारात् तात्त्रासाहं पुरो धारयेत्यादि
योगाद्येति हि कृत्वा जरी उरी गरी एते तत्र योंगीकारे विस्तारे च वेताली धूसी एतौ विस्तारो शक्यौ
संस्कृताधं संकलाधं संकलाधं एते च त्वारो हिंसायाः शक्यत्वात् कृत्वा हि हिंसित्वेत्पर्थः ॥ गुलुगुधा
पीजार्थं गुलुगुधा कृत्वा पीडयित्वेत्पर्थः ॥ मज्जा महार्थः फलफली ॥ विल्ली ॥ आली एते विकारे अलो
षी केवाली ॥ मेवाली ॥ शवाली ॥ वषाली ॥ मस मसा ॥ मसमसा एते हिंसायाः च घट्ट ॥ वो घट्ट ॥ स्वाहा ॥ स
धा ॥ पापी ॥ कुरुण विलापे पापी कृत्यं कुरुण विलम्पेत्पर्थः ॥ प्राङ्ग्राक्ये अतशी ॥ घाथे ॥ अत्कस्य
आविः प्राक्ये ॥ आविः कृत्या ॥ आल्ले त्वं त्ये पिसंगृहीता ॥ तथा हि पांपाली ॥ संकला ॥ केवाली ॥

शब्दप्र.
११४

एते हि माया। वार्ता नी। पद्मी नी। आने नी। एते शाकाशे हि मायांचः॥ इत्थं दृश्यं॥ अनुकरणं चानिति
परं॥ गतिः स्यात्क्रियायोगो। स्वात्कृत्या अनिति परं किं। स्वादिति कृत्या निरुद्धी च तत्प्रति हि गति
त्वे ध्योगानियमपक्षेधातोः प्राकश्रयोभाः स्यात्। अनुकरणं च जात्याक्रांतं स्पेति शब्दे परेऽर्थे निषेधः
तेन श्रौषधोषडिति कृत्या निरुद्धी च दित्यत्र श्रौष दृशा दृष्ट्यापि निषेधः। संतानियमपक्षेत् अनिति
तिपग्रहणं न कर्तव्यं। इति परम्परां प्राप्तं रेवां भावात्॥ आदानादरण्योः सदमती॥ क्रमादिति
संतेस्तः॥ सत्कृत्य असत्कृत्य प्रीतिपूर्विका प्रत्युत्थानादि विषयात्वर आदरः अवज्ञया प्रत्युत्थाना
दाबुपेक्षा लनादः॥ एतयोः किं सत्कृत्या असत्कृत्या शोभनमशोभनं च कृत्येत्यर्थः॥ भूषणोऽने। गतिः स
त्संपात्॥ अलंकृत्या भूषणो किं। अलंकृत्या आदरनातः। पर्याप्तमित्यर्थः॥ अनुकरणमित्यादयः च यो
योगाः स्वभावात्कृजविषया इति माधवः। अंतरपरिग्रहोपपन्नः। अंतरहृत्य। मध्ये हृत्येत्यर्थः। अपारेग्रहे
किं। अंतरहृत्या भूषिकोशेनो गता परिग्रहगत्यर्थः। अत्रेहमवधेयं। हत्वा गमने द्विधा हतं तत्कृत्या
परिग्रहवेति॥ अथ मुदा हराणां द्वितीयं प्रमुदा हराणां अपरिग्रहे इति वप्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यं। गम
कोठिनि विष्टमिति। कणो मनसी श्रद्धाप्रतीक्षाते॥ गती सः। कणो हृत्पयः पिवति॥ मनो हृत्पयः ११४

लोशरुसप्तमीप्रतिपदको निपातः। अमित्रावातिशयं वर्तते मतः शब्दोपेयं। अतिशयेनाभिलष्य
तत्रिष्टतिपर्यंतं पिवतीत्यर्थः। तनश्च श्रद्धाया अपगमात् तत्प्रतीक्षातो धातुगति समुदायगम्यः। अ
द्वाप्रतीक्षाते किं कलौ हत्वा गते। मतो हत्वा स्मृतं हुत्वा च यवा कलाः। तस्मिन् हुत्वेत्यर्थः। मना
शरस्फुटा वंतसि। पुरोययं। पूर्वाधरावगाणा मिति र्मुत्सारितो मिति अत्ययातो अयं तियाभूतः पुरः
शरोगतिमंतः स्यात्। पुरः कृत्य। नेमस्मरमोरिति मत्वं। अयं किं। पुरः पुरः कृत्य। अस्तं वा अ
मिति मातमच्य गतिमंतं स्यात्। अस्तं गत्या अयं मित्येव अस्तकांडं हि मित्यर्थः। अद्वा गत्यर्थ
वदेषु। अयं मित्येव। अद्वा गत्या। अद्वाद्या। अभिगत्य भिमुख्यमुक्तावेत्यर्थः। अयं यकिं। न
वमत्वावति। अद्वातुपदेशे। अद्वा शरस्फुटादि। मोतुपदेशे गतिः स्यात्। अस्तः कृत्यादस्त
तं। एतास्मृ यमेवेत्यपरातो वयं तितुदेदमुदाहरणो। अनुपदेशे किं। पुरः इति कथं ते माधृतः अ
द्वा कृत्या गतः। तिरोतंधो तिरोधूया अतर्धो। किं। तिरोधू त्वा स्थितः। पार्श्वतो धूत्वेत्यर्थः। यवभा
वास्तु नि प्रस्ताविभाषेयं। तिरोतंधो वित्यनुवृत्तः। तिरो कृत्यतिरुक्त्य। तिरो न्यतः स्यामिति वा
मत्वं। प्रत्युदाहरणो न सत्व। न द्विधौ गतिग्रहणात्तु वृत्तः। निरुक्त्वा काष्ठां। केचिच्चिहापित

शरप सत्वमिहं नः परम वे निरस्कार शरपयोगं वा नुसंधाताः सत्वविधौ गतिग्रहणं निवर्तयंतीति माधवः
११५ उपाजेः त्वाते ॥ एतौ कृतिवागति संज्ञौ स्तः विभक्तिप्रतिपक्षकौ निपाता विमोऽर्चलस्पसामप्य
धानेवर्तेतेऽप्याजे कृत्य उपाजे कृत्वा अधाने कृत्य त्वाजे कृत्वाऽप्यष्टम्येत्पथः ॥ साक्षात्प्रभृती
निवा ॥ एतानि कृतिवागति संज्ञानिष्पुः अर्थ इति वक्तव्यं साक्षात्कृत्य ॥ साक्षात्कृत्या असा
साहचर्यसाक्षात्क्रियते चेत्तदायं प्रयोगः नतु साक्षाद्भूतस्यैव रूपांतरापादाने अनेषु तद्वत्
विप्रतिषेधादयो दिवीति नित्येव संज्ञातेन लवणीकृत्येत्यत्र पातत्वेन भवति न द्विविकल्प
संनियोगेन ह्यगो निपात्यते यद्वा तलवणा शरस्पले वणामिति मांत आदेशः ॥ तथा च मास्त
पूर्वविप्रतिषेधः त्रैशृङ्गहितः साध्यं लवणं कृत्यं लवणं कृत्वा लवणीकृत्येति ॥ तत्र च नायं
तयोः पादिकैतवणा मादेशे समं रूपं ॥ परेणापि विकल्पेन मुक्तेन न्यूनस्य नित्या संज्ञेति न क
प्रिहोषः ॥ इह त्रैशृङ्गविभक्तिप्रतिपक्षकानिपातः प्रादुर्भावः शरयो रूपा दिवात्प्राप्ते
विभाषा साक्षात् मिथ्या चिंतेति मनीष्यापारे चिंता कृत्य भद्रा आलोचना प्रशंसामंगलेश्वराम
यं ॥ एवमेति प्रज्ञोत्पादप्रशंसायां वा अमेतिहः साहित्ययोः आस्था अद्वा पातया वीजयति ॥ ११५

[illegible]

शृङ्ख
११६

कृत्वेत्यर्थः। जीविकोपनिषदावौपम्ये। कृत्विनित्यंगति संज्ञौस्तः। जीवयतीति जीविकाजीवनीया
यः जीविका मिव कृत्वा जीविका कृत्या। उपनिषदमिव कृत्वा उपनिषत्कृत्य गतिममासम्पत्ति
त्यन्त्रेपि स्वार्थमात्रनिष्ठत्वाद्गतिना विग्रहोत्पद्यतवद्वशद्वययोगा। औपम्ये किं। जीविका कृ
त्वा। नैषाग्यातोः। ते गतिमता धातोः। प्रागेव प्रयोज्याः। **हंसिपरे** वि। अर्वाहिताश्च। स्पष्टं। हरिभ्यां
यात्यो कस्या। आर्षं देरिंद हरिभिर्यो हि। इह संतानि यमपक्षो विभाष्यो स्थितः। ते इत्यनेन पा
हीतुपनिषत्पर्यंतान् स्वयंपेतापरा मृशधातोः। प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया
संज्ञाविधानात्। अस्मिंश्च पक्षे **हंसिपरे** वि। अर्वाहिताश्चेति सूत्रद्वयश्च निति परग्रहणं वन
कृत्यमिति स्थितं। सुकृतं कर्त्तव्यं। तिभाष्यं च संगतं। प्रयोगानि यमपक्षे तु कृत्यत्सु ठः। ति
वहुलग्रहणो न समर्थनीयं स्यात्। यत्प्रवृत्तः। चित्करणा सामर्थ्यादनवयस्य प्राक्प्रयोगो नि
तीतेमौः। परिशेषाद्यवधानं सिध्यतीति। न चिंत्या सामर्थ्याद्यवहिते मुनः। संप्रवातकृद्ग्रहणो
ति पूर्वस्यापि ग्रहणाच्च। इषत्प्रवृत्त्या गतिमंतकृतयेषदाद्यं भवइत्यत्र विलः। चित्त्वम्योपस्तीणा गम
त्वाच्चेति रिक्ता धातोः। किं। प्रकृतं मे। अत्राचिकीर्षो दित्यत्र सनः। प्राक्प्रयोगो मा भूत्। **कर्म** ११६

प्रवचनीयाः गरीश्वराद्यादिमधिक्रियते कर्मक्रियां शोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः वाङ्मलकात्कर्त
 र्यनीयगमचभूते। तेन संप्रतिक्रियां तद्योतयंतीति लभ्यते आह कक्रियायाद्योतको नायं संबंधम
 नवाचकः। नापिक्रियापदाज्ञेयी संबंधमप्यतुभेदकरति नथाहि शक्यस्य संहितामनुशासक
 दित्यत्रानुनानक्रियाविशेषोद्योतते अनुभूयते सखमित्यादौ यथा। नापिषष्ट्योव संबंधमप्यते हि
 तीययेवनस्योक्तत्वात् नापि प्रादेशे विपरित्येति विमायपरित्येति तृतीयाविशदेन मानक्रियेव
 क्रियांतरमाक्षिप्यते का एकविधक्तिप्रसंगात् किंतु संहितासंबंधिवर्षणमिति द्वितीयावगतः संबंध
 धोलस्य लक्षणभावत्पएवत्पवगमात् संबंधएवानुनाविशेषेवस्थाप्यते क्वचित् क्रियागत
 विशेषोद्योतकेपीयं संज्ञाचरनात्प्रवर्तते सश्रुतायामानि रतिक्रमेणोवेनियथा।।। अतुल्यसंज्ञा
 लक्षणोद्योत्येवः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाः स्यात् लक्षणोन्मभूतेत्यादिना सिद्धेहेतोत्तनीयावाधि
 तमिदं स्मृतं तथाहि लक्षणकर्मप्रवचनी संज्ञाया अवकाशः योनहेतुः हसमतुविद्योतते विषु
 द्धिनि हेतुत्तनीयाया अवकाशोधनेन कुलमिति॥ संहितामनुप्रावर्षदित्यवहेतुभूतसंहि
 तोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थो हेतुभूते लक्षणोपरत्वात् तनीया स्यात् पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्या

शृष्ट
११७

हितीयैवभवतिआहवहेतुहेतुमतोर्योगपरिच्छेदेनुनास्ततोआरंभाद्वाध्यतेप्राप्तातृतीयाहेतुलक्ष
णोति।नचत्वतृतीयाथेतिस्त्रेणागतार्थताशङ्का।नमपुस्त्यादपवारन्यायेनप्रहयुक्तेःप्रधानर
त्येतन्मात्रवाधकत्वात्॥॥तृतीयाथे॥॥अस्मिद्योत्पेःनुरुक्तमंज्ञःस्पातनदीमचवसितामेना।नद्या
महमेवहेत्यर्थः॥विज्वंधनेऽस्मात्कर्तुंरिक्तः॥हीने॥हीनेद्योत्पेःनुःप्रागुतअतुहरिंपुरा॥हरिइति
योगिकापकर्षेनूपमंबंधवंतइत्यर्थः॥उक्तृष्टादेवहितीयानन्तवपुष्ट्यातशक्तिस्वभावात्उपो
धिकेव॥अधिकेहीनेवद्योत्पेऽपःप्राक्सेतःउपवापांशोणा।वारीतोधिकोशोणोस्तिउभयम
स्तीतिफलितोर्थः॥यस्मादधिकमितिप्रमी॥हीनेउपहरिंपुरा॥अपवरीवर्जने।एतौवर्ज
नेद्योत्पेप्रागुतअपविष्मोःपरिपरिविष्मोःपंचम्याःपरिभिरितिपंचमी॥परेवर्जनइतिद्विर्व
चनोताद्विपंचमीसहितेनकर्मप्रवचनीयेनद्योतितेपिवर्जनेभवत्येवउभयोःपिविधानमा
मर्थात्चर्जनेकिंपरिविचति।सर्वतइत्यर्थः॥अत्रोपसर्गत्वात्पत्वं।आङ्मयोदावचने।आ
ङ्प्रागुतमयोदाशशोयस्मिन्नेउच्यतेतत्रत्यश्रुतःआङ्मयोदाभिविध्योरित्यत्रोपात्तोद्य एव
र्थइत्यर्थः।आमुक्तेःसंसारः।आवालेभ्योहरिभक्तिः।तद्वगोत्थभूतात्मानभागवीप्सासुख ११७

प्रतिपद्यते न वा। एषां चैव विषयभूतेषु प्रत्याहयग्रहसंज्ञाः स्युः। लक्षणी-कृतं प्रतिपरिग्रहानुवाचि-
 योतते विषय-कैवित्प्रकारेण प्रत्यक्षभूतः तदाह्यानेयथा साधुर्देवदत्तो मातरं प्रतिपद्य-
 वा। भागे। यद्वत्प्रमाणं प्रतिष्ठातपरिष्ठात अनुष्ठात योत्रममभागाः मरीयतामित्यर्थः स्वस्वामिभावो
 द्वितीयार्थः वीष्मात्प्राप्तमित्रासाकम्पप्रतिपादपिषेति यावत्भूतं प्रतिपद्येनुवाचप्रभुः। सकल
 भूतानामित्यर्थः न द्विहेयं भूताह्याने इत्येव सिद्धं। इदं न त्वेदाहाराणां ब्रह्मं प्रतिपिचतिपरिसिं-
 चति अनुसिंचति। इहे वीष्माद्विचनेनैव द्योत्यते परिशरस्तु क्रिययेव संवध्यते न चैवं तस्य
 कर्मप्रवचनीयत्वं तस्मादिति वाच्यं। वीष्माया विषयत्वा न पाया तत्र त एव विषयभूतायामिति
 वृत्तिप्रथमवतारय न ह्यहं ह्यहं। एते च लक्षणादयो यथा विप्रक्ति समीपादयो व्ययार्थाः।
 नैवं प्रत्यादीनामर्थः किं तर्हि संज्ञायां प्रत्यादीनां विषयत्वेन विहिंष्टा इत्याहेति द्वितीया त-
 कर्मणि॥ कर्मप्रवचनीयसंज्ञा नूपसर्गत्वनिवृत्त्यर्थः। तेनोपसर्गात्सुनोतीति पत्वं न। परिश-
 र्योगे पंचमी तत्र न भवति पंचमपाडि-त्यत्र वज्रं नार्थेनापेक्षनेन साहचर्योत्ता अभिरभागे।
 भागवज्रं लक्षणादावभिरुक्तसंज्ञात् ब्रह्ममभि विद्योतते। साधर्मोत्तममभि ब्रह्ममभि

शृङ्ख
११८

सहस्रमिषिं वति अभागे किं। एदममाभिधातृहीयतां प्रतिः प्रातिनिधिप्रतिदानयोः॥ अकसेतः
स्यात् अमिमसु (जुनात् प्रति तस्य प्रतिनिधिरित्यर्थः) तिलेभ्यः प्रतिपद्यति माना प्रतिनिधिप्र
ति रानेचयस्मादिति पूर्वमी॥ अधिपरी अनर्थको॥ अकसेतोस्तः॥ कुतो ध्यागच्छति कुतः पर्या
गच्छति॥ इहाधिकार्थविरहादनर्थकत्वमधिपर्योः॥ वाच्यं मानानुवर्तित्वात् प्राप्तागति संज्ञा
तद्वाधः संज्ञाफलं तेन गतिर्गताविति निघातो न भवति॥ सु॥ पूजायां सुसिक्तं सुस्तुतं अ
नुपसर्गत्वात् ननुः (पूजायां किं सुधिकं किं न वा न ह्ये पोयं न पूजा कथं तर्हि) सुष्टुतिरिति अ
तिशयमात्रं विवक्षितं न तस्मै तादृशः पठंति च। प्रशंसा नुमते पूजाभ्युदयस्य सुखे सुखरिति
॥॥ अतिरति क्रमेणोवा॥ अतिक्रमेणो पूजायां धातिः कर्मप्रवचनीय संज्ञा स्यात् अतिक्रम
णो अविनाशकस्यानुष्ठाना अतिसिक्तं॥ अतिस्तुतं॥ वज्रत रं समीचीनं वा सिक्तं स्तुतं न वे
त्यर्थः॥ अतिप्रशंसा शोभं भावना च वसर्गग होमसु च येषु॥ एषुद्योत्येषु पिरुक्त संज्ञाः सर्पिषो
पि स्यात् प्रार्थनायां लिङ्। तस्या एव विषयभूते भवने कर्तृहोलीभ्यो तपत्रपि शशांसा एव
द्विपनेन संबध्यते अनुपसर्गत्वात् ननुः सर्पिष इति षष्ठी तत्र अपिश र्वलेन गमामान स्पृधि ११८

वयवावयविभावसंबंधोऽयमेवत्यपिशब्दस्यपदार्थबोधकतानाम् कर्मप्रवचनीयपुक्तेर्द्वितीयातुनेह
प्रवर्तते। मर्षिषोविंदुनायोगोनत्वपिनेत्युक्तत्वात् संभावनं नाम शक्त्युत्कर्षमाविष्कृतमत्युक्तिः। अ
पिसिंयातुनेहप्रवर्तते। मर्षिषोविंदुनायोगोनत्वपिनेत्युक्तत्वात् संभावनं नाम शक्त्युत्कर्षमाविष्क
तमत्युक्तिः। अपिसिंवेन्मूलसहस्रं। अपिस्तयाविष्णुं। अत्रवर्णः कामचारानुत्ता अपिसिंवा अपि
स्तहि। गार्हायां। भिक्षुवदत्तं अपिस्तया हृषलो ममुन्नये। अपिसिंवा अपिस्तहि। सिंचवस्तु हिवेत्यर्थः
यथापथं उपसर्गं प्रादुर्भास्यति। उपसर्गोत्पन्नो नीतिवशात्तत्कर्मप्रवचनीयसंज्ञा उपसर्गसंज्ञा
याः बाधितत्वात् न भवति।। अधिरीश्वरो। स्वस्वामिभावेद्योत्येधिः कर्मप्रवचनीयः स्यात् इह स्वामि
नोवापर्यायेण कर्मप्रवचनीयविभक्तिः। न तु हीने उपोधिके चेत्पत्रे वा त्यक्ता स्यात् देवा अधिभु
विशमः अधिशमेभूः एतच्च संज्ञास्त्वनारंभाणि ग्रहार्थत्वं तु योगोनविभजनीय इति यस्मादधि
कमित्यत्र वक्ष्यामः।। विभाषाकृत्ति।। अधिः करोती वा क्तं तो वा स्यात् इत्यत्र इत्यनुवर्तते। अ
प्रविभाषेयं। यदस्य अधिकारिष्यति। विनियोऽप्यत इत्यर्थः। इह विनियोऽकुरीश्वरत्वं गम्यते कर्म
त्वाद् द्वितीया इह तिङि चोदात्तवतीति निघातो न गति संज्ञाया बाधितत्वात्। चामा मधिकृत्वे

शब्द
११६

लः परस्मैपदं ॥
 लकारः परस्मैपदसंज्ञाः स्मृः पंचतन्पश्चतस्य नावात्मनेपदं ॥ तत्र प्रत्याहारो लोदेशो
 वा नो वेतस्ते स्मृः पूर्वसंज्ञापवादः आसौ आसीनः वक्राणां शानवकानवो रेव ह्यहं लोदेशो
 शब्दात् न तशीनश्चानशोः ॥ तेन पू ३. एताः शाननयने एक त्वे गोपि फले भवति ॥ समानसारसे
 नेत्यादौ परस्मैपदसंज्ञाः स्मृः पंचतन्पश्चतस्य नावात्मनेपदं ॥ तत्र प्रत्याहारो लोदेशो
 मेकशेषात् प्रथमस्यादयः षट्संज्ञाः तिङ् पठत्रिकाः क्रमात्प्रथमादि संज्ञाः स्मृः ॥ शतकस्त्रोः प्रा
 वकाशापि परस्मैपदसंज्ञा प्रथमादि संज्ञाभिर्न बाध्यते ॥ सि विष्ठादिः परस्मैपदसंज्ञा लिङ्गात् त
 था परस्मैपदसंज्ञा वकाशापि प्रथमादि संज्ञातः स्वात्मनेपदसंज्ञा निधत्ते ॥ कृतद्वंद्वानां पानवा
 मेकशेषेणान्तं स्मृतिपदविधेरुत्वात् न चैवमपि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाभ्यां पुरुषसंज्ञायाप
 र्गायः स्मृतिवाच्ये ॥ एतन्मोवेत्यस्य सामान्यापेक्षतापकत्वात् ॥ इह ह्यत्र त्रये विमहासंज्ञाकरणं एव
 पूर्वाचार्यानुधातुः ॥ ॥ इह त्रीणि त्रीणीत्येकं पदं द्वैवेति ह्यदत्तः ॥ तत्रः सत्यामप्यवांतर परसंज्ञा एव
 यामहापदसंज्ञा माश्रित्य संहितैकपदेनित्यस्य प्रवृत्तेः ॥ अन्यथा समासारावपि पृथक् चेशप

पानवा

एव
११७

ते हि रुक्ममध्ये पदं तत्र प्रयोगा पत्रेष्ट. अतएव नाता पिंजना मित्पादौ वेदे वग्रहा क्रियते। एषा च
 द्विरुक्ते महापदसंज्ञां तस्मात् संज्ञा च तद्याति त्वी सपोरित्यत्र वक्ष्यामः। तात्पर्येकवचन द्विवचन वज्र
 वचनात्पेकशः॥ तानि तत्र पुरुषसंज्ञानि त्रीणि त्रीणि एकशः। क्रमेण एकवचना द्विसंज्ञानि स्युः। ता
 नीत्युक्तिः समावेशार्थः। अतश्चापुरुषवचनसंज्ञयोः पर्यायः स्यात्। ततश्चाद्वैतमस्येत्यादिका र्थे पक्षे
 प्रवर्तते। एकश इति प्रथमां ताद्वी स्या यो शस्त्रं स्वपः। स्वपस्त्रीति त्रीणि क्रमादेकश उक्तसंज्ञानि स्युः।
 स्थावरेण तामाश्रित्य धेकयो द्विवचनेकवचने वज्रपुवङ्गवचनमिति शक्यं तत्कृतं। एकवचनस्यो
 त्सर्गिकत्वेऽपि उपसर्जनकर्म प्रवचनीया द्विसंज्ञा वद्यथा संभवमद्येतायाः स्ववचत्वात् विभ
 क्रिया। स्वप्तिद्वौ विभक्तिस्तौ स्तः। चकारः पुरुषवचनसंज्ञायां समावेशार्थः। तिस्रो विभक्तिसंज्ञा
 याः प्रयोजनं न विभक्तौ तस्माज्जतिः स्वपोतुत्पदाद्यत्वादिकमपि। युष्मद्युपपदे समानाधिकर
 तोऽस्यानित्यपि मध्यमभाजकारेण समानाधिकरणो युष्मदि प्रयुक्तेः प्रयुक्तेऽपि मध्यमः स्यात्।
 त्वंपवसिदृश्यसेव। समानाधिकरणिकं। त्वापश्यति। त्वया दृश्यते। इह युष्मदि मध्यमोऽस्मद्य

शब्दः
११०

तमइत्येवास्माद्युष्मद्यस्मदिवयोत्कारइत्यर्थे सर्वसामंजस्यात् तथानुनक्तमित्येव। अतएव भवतित्वद्वयतीत्य
वतुन मध्यमः। विहृतेरकतेत्वात् प्रकृतिरेव हि विकाररूपा पत्रौकरी। तथा च मंत्रयदग्रे साम हंतं त्वेवावा
स्या अहमिति। अहं त्वे स्यात् त्वे वा अहं स्यात् इति प्रकृत्या अथ एवे ह्यपुरुषः। स्यादेतत्। मवाक्मो नि इत्यत्रापि स्या
नित्यपीति मध्यमः स्यात् अत्राहुः। अलिङ्गाः संबोधने कविष्यश्च युष्मदर्थः। मलिङ्गाः संबोध्या संबोध्या साधा
राणां प्रभवदर्थे इति न च युष्मदः संबोधने कविष्यत्वेन तः संबोधन एव प्रथमा स्यात्। ततश्च आमंत्रिता घृता
वत्त्वं परात्परत्वे निघातश्च स्यादिति वार्त्ता। संबोधनस्य धातिवस्कार्थे एवात्र भोवात्। संबोधने चेति सूत्रं हि
संबोधनाधिक्यार्थमिति चक्षते। यत्तु केचिदिष्टापत्तिकर्वाणः पठन्ति। संबोधनार्थः सर्वत्र मध्यमे केचिदि
ष्टान्ते तथा संबोधने सर्वत्र प्रथमा युष्मदौ विरुः। युष्मदर्थस्य मिद्वत्वात् तनियता वा घृता तता। युष्मदः प्रथमः
तस्य पाश्चेन्न पद्यदमाविति। तत्र उक्तन्यायविरोधात्। लक्ष्यविरोधाच्च। एष पदे हि पादात्तावप्यतोदात्तत्वं
रात्परत्वेऽप्यनिघातश्च। तद्यथा। युवं हगमंजगतीषु धन्यः। येष पातस्वस्ति मिः। हये देवान्मिपमिहापयः
स्थेति॥ अत्रासेव मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचो मन्यधातुपपदं स्पधातोस्तस्मिन् प्रकृतिभूते मनि
मध्यमः स्यात्। परिहासे गम्यमाने मन्यतेरुत्तमः स्यात्। सबैकार्थस्य वाचकं स्यात्। बयोर्वेदेषु च मत्तु

राम
१२०

वाचते निपूर्वाधिस्यार्थः। तृतीयवाणीनार्थनियमउक्तचतुर्थेनतत्प्रकृतार्थोपेक्षः। प्रत्ययनियम
 उक्तः। एषोपज्ञाणोवलावतविताततदिनश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्र एवास्माभिः कृता। एहकएदि
 वृद्धैकवचनद्विवचनेवृद्धवचनांनीतिकर्तुंसेवितं। वृद्धशब्दसंख्यावायेपरीष्यते। दिशब्द
 साहचर्यात्। अतएवहि एकशब्दः। तस्यावायेनगृह्यते। वस्तुनस्तु इदं सूत्र इयमास्तु॥ एकवच
 नादिसंज्ञानामवर्थनाप्रयोगेनसकलषमिदं॥॥ इति श्रीशार्ङ्गकोस्तु मे प्रथमाध्यायस्य चतु
 र्थवाणी द्वितीयमाहिकं॥॥ कारकं॥॥ अधिकारोऽयं। अत्ययेनप्रथमार्थे सप्तमी। तथाचक्रवमि
 त्यादौ प्रतिसूत्रं वाक्यं मित्वा कारकसंज्ञा विधीयते। तथाहि अपादे क्रवकारकसंज्ञं स्यात्। न
 त् अपादाने उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात्। उक्तं कारकशब्दानुवृत्तिमा मर्थो दिशेष संज्ञाभिः।
 सहसमावेशः तत्प्रयोगः। अनुवृत्तिं विनापि प्रथमवाक्यमात्रात्तत्तिदं। तेन संज्ञे। मरुत्पारो
 अधिकारान्वात्सप्तमी। गनिकारकोपपदात्कदिति प्रकृतिस्वाश्वसिद्धः। यथा दिस्वस्तु नमव
 ति। अपासाहवर्थादस्वैव नत्रग्रहागत् नचोपपत्त्वादेव कृद्भारपरप्रकृतिस्वरोस्त्वित्वा
 यं। स्तवकर्णो योरिति निर्देशात्प्रातिपदिकयोस्तथा न्येपिसप्तमी विशिष्टयोस्तथात्वात् नहि

शरप
८७

सप्तमीविशिष्टसप्तम्यानिर्दिष्टायेनोपपदं संज्ञां तमेते निर्दिष्टाः। अवस्थाये संज्ञा। करोतीति कारक
मिति॥ तेन क्रियानवयिनो न भवति ब्राह्मणस्य पुत्रं पशुनं च वृत्तीति इह हि ब्राह्मणः। पुत्रविशेष
वर्णनं तद्विक्रियावधी ननु पुत्रोपिकथं कारकं। प्रश्नो हि जिज्ञासा ननु प्रश्नकारकत्वेऽपि पशुपानिष
श्रुतस्य जननं कृत्वा योगादिति चेत् सत्यं। मास्तन्नन कृता। क्रियावयवमात्रमिह विवक्षितं। नद्यास्मि
व एतेन संप्रदानस्य कारकत्वं व्याख्यातं। यद्वा संप्रदानादेरपि प्रथमं वक्ष्यारोहात् कारकता॥
एवं ज्ञायते करोतीत्यादौ कर्तृकर्मणोऽपि बोध्यं। कार्योच्यवहितपूर्वज्ञाणावृत्तीनां किं थं कारणो
ति चेत् यथा यागस्यैव हि तत्र व्यापारोस्तीति चेत् नानावृत्ता विद्यायां पूर्ववर्तिता उपधारना
त अच्यवहितपूर्ववर्तिस्वत्वव्यापारस्य तत्कारणत्वमिति चेत् व्यापारत्वस्य व्यापारत्वात्
भूतया आत्माश्रया पक्षे स्वव्यापारस्यैव स्वज्ञानस्यापि प्रवेशसंभवाच्च अतएव ज्ञायमानं लि
गपदं चावमिति शास्त्रज्ञानयोः कारणमिति ननु त्रैयायिकाः। ज्ञायमानाः पशुधाः कारणमिति
च मीमांसकाः अतएव वर्यंतरा मा मादौ रेंद्रवो यवा यत्वा दौ निमित्तनेत्सु द्योषो मीमांसका नो एव
। अथवा अपसर्जनं संज्ञाय या एतः कुमायोर जकुमारयोः इत्यादौ यथा संभवमवस्थापि अहं

एव
८७

प्लीत्यादौ वनाद्भवति तथा कारकसंज्ञापि प्रति सूत्रं विधीयमाना वचनात्प्रदानादौ भवति।
 प्रदेशेषु तसंज्ञा प्रकारक एव बोधात् तत्तद्द्वयप्रकारको वेत्यस्य देतत् स्यादेतत् तत्तत्स्य पर्यंत
 ततीत्यादौ यणो विशेषणस्यापि वृत्तस्य कारकतापत्तिः। वृत्तात्पततीति प्रयोगानुरोधेन। नहि
 अस्मदीयशब्दप्रयोगे लक्षणमात्रेण एकस्यैव जनकत्वात् जनकत्वेत्यवतिष्ठेते इति चेत्। अत्र
 हं सिद्धं तादृशं॥ कारकत्वं तच्चाप्यकर्तृत्वादिषु द्वैचवत्तु विशेषेण वक्ष्यतां विशेषण विशेष्य
 वत् नहि। गौः सर्वप्रतिगोरेव न तर्कचित्प्रत्यगोरिति वद्विशेषणं विशेषणमेवेति सर्ववत्। तथा च
 किका कं कं कतो किं कर्मत्यादि प्रश्ने सर्वमित्यनरं। वृत्तमात्राकर्तृकर्मत्वादेरचेतनेषु अना
 दिषु निवर्धित्वात् कयापविधात् अस्याप्यपि तेश्च किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने तु प्रकृत
 यविमत्सु पातयापाराश्रयः कर्ता व्यापार्याधिकारफलाश्रयः कर्मयद्यापारोत्तरभावि
 त्वं क्रियाया विवक्ष्यते तत्करणं कर्तृकर्मणोरश्रयोधिकारणमित्यादि क्रमेणोत्तरं विवक्ष्य
 कृत्यापारो हियमर्थः। व्यापारश्चानेकधा न च परे धिष्यमाणानुल्लावयने धौ पकर्षणाप
 कर्षणाफुत्कारादितात्पर्ये कत्वेतत्प्रयोदेव रतः कर्ताः त्वन्ननात्पर्यकत्वेत्वेधाः कर्तारः

शृष्टं तं तु लघाणादिपरत्वे स्यात्कीर्त्तनी अवयवविभागादिपरत्वे तं तु ला एव कर्त्तारः अतएव कर्मकर्त्ता
८८ कर्त्ता कर्त्तृत्वादि व्यवहारः एवं स्यात्पापवतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपि स्यात्कीर्त्त
राणामेव न तु तत्ता कर्त्तृत्वादेव दत्तादिव्यापारस्येव तत्र धातूपात्तत्वात् तथा आदिस्त्वादिव्यापार
पात्रे ये वदुः कर्त्तारो तस्मिन्नेवार्थे भक्त्यापिनो मा पात्रे वदुः कर्मोऽपि पूर्वैः शीघ्रं स्यात्प्रभृतिभि
रुपात्रे ये आधारा कर्मः न त्रैव केवले रूपात्रे धिकरणमित्यादि न चैवमननुगम इति चेत् स सं
। कस्य कापि ताको भ्राते तत्रैवाननुगतस्यैव लक्ष्यत्वात् अतएव प्रयोगाणां साधमाधुताम्य
वतिष्ठते अथवा क्वचित्कर्त्तृः सर्वत्र कर्त्तृतापत्तौ सकलप्रयोगाः संकीर्त्तयन् अक्षं च हरिणा
वस्तुतस्तदनिर्देशं न हि वस्तु व्यवस्थितं स्यात्पापस्य तत्र त्रैधाव्यवस्था दृश्यते इति चेत्
अतएव प्रयोजकव्यापारव्याप्यत्वाविशेषे पितृव्यादि धातुषु प्रयोज्यो न कर्मगम्यादिष्वेव
तु कर्म तथाप्यौशाणिकाद्याणां निरस्य शृणोतीत्यत्र पौशाणिकोऽप्यारानंकारकं च न तस्म
नोभयमित्यादिवत्प्रमाणं संगच्छते न चैवं लः कर्मणीत्यादिविधेषु किं कर्म ग्राह्यमिति चे
त्ता विनिगमकाभावात्सर्वमित्यवे हि यथाभयेत्यत्र सर्वं भानं हि विधुभादिव्यापिमाधि ८८

कमेवकारकत्वकर्मत्वादिकं स्पष्टमिति चेत् को वा दूनेनेति एतावानेव परं मेदादिधुमाहीनां
 शर्वसंज्ञात्वमितरेषां तद्व्यर्थं सत्तात्वंति एवं च कर्मणि द्वितीयेत्यनेन यथायथं आधाराशन
 विद्वितीयाविधीयत इति फलितारथेभ्यो गच्छतीत्याद्यवपिकर्तृविभक्तिरुत्सर्गाणैवमि
 हेति न तत्र लक्षणाश्रयणीयेत्यवधेयं विभक्तीनां वाच्यं शनिर्कर्मकरिष्यते। एतेन ज्ञानस्य स्व
 प्रकाशत्वे कर्तृकर्मविरोधं सुज्ञावयं ताः परास्ताः शब्दविशेषोपाधिकस्पकतत्वाद्देः प्रत्यक्षाशब्द
 क्रिसंभवाभावात् एतेन पासमवेत क्रियाफलशालित्वं कर्मत्ववेदपादानेति व्याप्तिरित्याशं
 काधात्वर्यता वच्छेदकफलशालित्वं तदिति परिष्कर्वं नोपि परास्ताः। यामगमयति देवहन्त्रमि
 त्याहौ गंत रिश्रेया मे। त्वमते गमनस्य प्रकृत्यर्थं त्वेपितथात्वानवच्छेदकत्वात् न त्वेवापाचय
 यतीत्यादिप्रयोज्यकर्तृयंति व्याप्तेः। तत्र पारिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्ववचनबलाद्य
 वस्थितमिति चेत् अपादाने तर्हि तत्रास्तीत्यवधीहि। एकसंज्ञाधिकारे न वक्तव्यं सावकाशाया
 वाधात् अतएवात्मानमात्माहंतीत्याहौ पर्याकर्तृसंज्ञाया कर्मसंज्ञावाधमाशंक्याहंकारादि
 विशिष्टात्मभेदमाश्रित्य तत्र तत्र भाष्ये स माहितमिति हि क॥ न चेवं कर्णंकारकमिति सामाना

शब्द
८९

विकारण कथं अस्मात् शोणात् बुल प्रत्यया शोणात् अन्वया कर्तृ संज्ञा पत्नौ करण संज्ञायाः पर्यायाप
त्तेरिति चेत् उच्यते अधिकार सामर्थ्यात् कारक श शो पनीतत्वात् तं प्रसवस्थानं त एतं विज्ञायते अ व
स्थां तरेयत्त्वं तं तत्मा धकतमं करणमिति यथा कुरुक्षेत्रस्थाः काशपां व संतीत्यादौ कर्तृ स्तृमां
प्रतिकं स्वातंत्र्यं तत्र कर्तृ संज्ञाया मुपयुज्यत इति यदा कारक श श क्रिया परः करोति कर्तृ कर्मा
दिष्वप देशानि तिसु तत्र तथा व अपादानादि संज्ञा विधौ क्रियाया मि त्यस्योपपत्त्या क्रिया त्वं
यिना मेव न तत्संज्ञाः स्युः कारका इति श्रुतयो रित्यादौ त्वकारक श वः स्वयं न चेतदधिकारोक्तं
कर्त्रादिष्वेव न गृह्यत इति ॥ **ध्रुवमपायेपादानं** ॥ अपायो विभेदो विभागस्तद्वै तन्वोपहितो
गतिविशेषश्चेद्विवक्षितस्तस्मिन्माध्ये अधिभूतमपादानं संज्ञं स्यात् ॥ दृष्टात्पतति ॥ ध्रु
वमित्यत्र वगतिस्थिर्ययो रित्यस्मात्कुरादेः पचाद्यच् ॥ ऐत्तद्वस्त्वैर्ये इति पठंति तेषामिगुप
ध लक्षणाः क प्रत्ययः ॥ ध्रुवतीति ध्रुवस्थिरं ॥ एक रूपमिति यावत् ॥ ध्रुवमस्य शीलमिति य
था नथावापायेमाधौ पदे करूपमित्युक्ते प्रकृतथात्वात्पात्रगत्यना विषुत्वे सति तदुपयोगी एव
तिसंभवे यथाद्योदधिविभूतमेव ध्रुवं स्पति ॥ तेन धावतीत्यात्पतति इत्यादौ क्रिया विषयः ८९

एषा यद्यप्यप्रकृतपतिधातुपात्रक्रियां प्रत्यवधित्वेन विरुध्यते न तथा परस्परस्मान्मेवावपमरत
 इत्यत्र धातुना गतिरूपस्यासुपादाना हे कमे वनिष्ठां गतिं प्रत्यवपरस्याप्युपानन्वसिध्यति।
 उक्तं बहुरिणा प्रकीर्णिको ज्ञेयपापेय इत्यसीनं चलं वायुदिव्यं चलं। क्रवमं वात रावं शात्रर
 पादानमुच्यते। एततो क्रव एवाश्रयो यस्मादश्चात्यतस्य सौ। तस्याप्यश्रयपतने कुश्यादि क्रवमि
 व्यतौ। मेवांतरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक्। मेघयोः स्मक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथगि
 ति। अतदावेशादिति। आपायानावेशादित्यर्थः। गतिर्विना त्ववधितानायाप रतिकथ्यत इति
 तत्रैवोक्तेरवधिनिरपेक्षस्य चलनस्यापायत्वाभावादिति भावः। पर्वतात्पततो अत्यतनी त्यक्तः
 पर्वतावधिकपतनाश्रयो योऽस्मिन् अवधिकं देवदत्ताश्रयतनमर्थः पंचमीत्वं च धौशक्ता नत्राभेदे
 न संसर्गे ता प्रकृत्यो विशेषणं। प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां विशेषणं कारकाणां क्रिययेव संबंधात्।
 अन्यथाऽसाधुत्वात् क्रियाचये सत्येव हि कारकसंज्ञा तत्पूर्विका विशेषसंज्ञास्थितः। अतएवा
 हः। नाम्नो द्विधैव संबंधा सर्ववाक्येष्ववस्थितः। सामानाधिकरण्येन घट्यावापिकचिद्भवेदिति।
 सामानाधिकरण्येनेति नीलोद्यत्प्रायमि प्रायं। नीलं च रमानयेत्पदावप्यंतरंग क्रियाचपा

राष्ट्र

२०

न्यायानंतरं मेकक्रियावशीकृतानां पार्थिकबोधामिष्टा यंचा प्रष्टेति अकारकविभक्तेरुपलक्षणां। हरयेन मर
नियथा क्वचिदिति अकारकविभक्तेरपिनरस्य भृगोतीत्यादौ क्रियाचयदर्शनादिति भावः। एतेने
भूतले वरोनेत्यत्र भूतलाधेयत्वाभावोद्यदेभूतलाधेयत्वेवाद्यत्वाभावे विशेषणमिति द्विधा व्याच
क्षाणां नैयायिकाः परस्मात्। अभयथापि क्रियानवयकारकविभक्तेरसाधुत्वात् अर्थाभावे व्ययीभा
वापत्तेश्च न स्पतिस्पसमाप्तत्वात् न च स्प इत्कोपि बोधोऽस्मदृशे न सुत्पन्नानामनुभवप्राप्तिकरतिवे
त् सत्त्वा न द्विवर्ग बोध एव नोदेतीति ब्रूमः। स वै स बोधे बोधनसमर्था इत्यमुपगमात् किं त्वनस्मिन्नर्थे
साधुता। तथा वसिष्ठे शरणं संबध इति वार्तिकं व्याचक्षाणाः। भाष्यकारा आह। समानाया मर्थावग
तो साधुमिष्टा साधुमिष्टा गम्येति वृत्तिरपः। क्रियते इति उक्तं। मेद्यमेदकसंबंधोपाधिभेदनियं
वित्। साधुत्वं तदभावेपि बोधोनेदनिवायेने इति। एवं च कस्माद्वाक्यात्कीदृशो धरति प्रश्ने यो यथासुप्त
वृत्तस्पतादृगेवेति स्थितिः। कीदृशो बोधो साधुत्वं कुत्रनेति परविचारविषय इति तत्त्वं। एतेन वक्तुं क
र्मत्वमानयनं कृतिरित्यादीनां स्वरूपायोग्यतेति परास्ती। तथा मुत्पन्नस्य बोधा नुभवात् अस्मथा एव
सुत्पन्नस्य सुत्पत्तिरूपमहकारिविरहात्कार्यो नुदयेपि स्वतः पयोग्यतानपायात् एतेन प्रकृत्यर्थः २०

प्रकारको बोधो यत्र विशेषतया नत्रविषयतया प्रत्ययनमप्युत्पारिकार्यकारणभावं कल्पयेतोया
 पासाः विषयी तच्चुत्पादितेभ्यः भिचारस्योद्भवत्वात् सिद्धांते तद्वत् कर्मत्वमित्याद्यसाधेव तथा हि
 भिहिते प्रथमेति वातिकं तत्कथं चरुः कर्मत्वमिति प्रथमो वयानयनयोरा नयनरूपती प्रतिकर्मन
 याकर्तृकर्मणो रिमिवष्टी प्रसंगाच्चैतिदिक् ॥ निहिष्ठविषयं किं विदुपात्रविषयं तथा अपेक्षितकि
 यं चेति विधापादानमुच्यते ॥ यत्रमात्राद्वातनागति निहिष्ठपतेन विहिष्ठविषयं अश्वात्मततीति य
 था यत्र त्वधात्वंतराद्यार्गस्वार्थधातुरा हतदुपात्रविषयं यथा वृत्ताहकादिद्योतत इति निःप्र
 राणांगे विद्योतनेद्यतिवर्तने यथा वक्त्रकृत्स्नात्पचतीति आशनांगे पाकेन यविवर्तने अपेक्षितकि
 यंततरे यत्र प्रत्यक्षसिद्धमांगं मनपनसिनिधापष्टवति कुतो भवानिति पाटलिपुत्रादिति बोध
 यति अयमिहाह स्पन्नाप्यनायो उक्तत्वात् इहमाद्यदीयत इत्यपि निहिष्ठविषयस्योदाहरणं ॥
 स्पारेन ॥ पात्वात्तार्थस्य कर्तृसंताप्रीति उक्तं हि अमादानमुत्तराणीति किंच सार्थस्य कर्तृ
 त्वाभावे त्यज्यमानस्य कर्मसंतापनस्यात् कर्तृव्यापारव्याप्यत्वाभावात् ततश्च हीयते हीन इति क
 र्मणि लकारेति छात्रनस्यात् नत्रकर्मकर्तृयत्वं लकार इति वाच्यं तहातेः कर्तृस्य क्रियत्वात् कर्मणि

शब्दप्राप्तकार इति इन्द्रोक्तत्वात् यत्तु अपादाने वाही यरुहोरिति सूत्रे न्यासकारेण संपदीनसूत्रे कैयटे
नवी के कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणात्वात् न चोपलक्षणं अतो हानक्रियायां स्वतंत्रेण पारानेनेष्यमानस्य
हकर्मतेति ॥ तद्वित्यं ॥ माघेद्यद्येवधातीत्यत्र कर्मणो घृष्टस्य वस्तुतो भूतगोयत्वात् तेन दाश्रयक
र्मसंज्ञापत्तेः अत एव कर्मणि द्वितीयेति सूत्रशेषे कैयटेनोक्तं प्रयोजकव्यापारस्याश्रयत्वात् तदपे
क्षकर्मत्वमययुक्तमिति ॥ अत्राहुः ॥ मार्थाद्दीयतस्त्वत्रकर्मकनेरितिकारः तथा हि अपगमनाजहा
तेरर्थः ॥ प्राचक्ष्वपद्यानादिमदेवदत्तस्यापगमने तत्समर्थविरणो यदा तत्तुदुपद्यानादिनास्य
यमेवापगच्छति तदा कर्मकर्तृत्वात् स्फुटवेदेह रत्नमाधवयं ययोः स्यादेतत् ॥ क्वयहणं किमर्थं नृव
ग्रामाहागच्छति शकटेनेत्यत्र शकटेऽतिव्याप्तिवारणापत्तिरिति वाच्यं पान्वात्तत्रकारणसंज्ञाप्रवृत्तेः
पथाधनुषाविधौ तीत्यत्र इदृशि शरनिःसृणां प्रत्यवधिभावो पगमेनैव व्यधने कारणतेत्युभयप
संगः ॥ इह स्पष्टं पणपततीत्यादौ तु हस्तः पणविशेषणं न त्वपायेन सत्यनेन वसंतिनिर्देशार्थं क
वयहणं अपाये क्रियायां पदवेतीत्यस्यासिद्धस्य सति समर्पकत्वात् यदा कारके इति निर्धार
णसंज्ञायाः श्रयणात्कारकमिति लभ्यते पूर्वत्रापि प्रथमार्थे सप्तमीत्युक्तत्वाच्च नस्माच्च नस्मा

एव
२१

द्वयशहणं वित्तप्रयोजनं ॥ जुगुप्सा विरामश्च मादार्थानामुपसंख्यानं । अधर्मा जुगुप्सते विरामति प्रमा
द्यति वा । संक्षेपपूर्वको विस्लेषो विभागः । सवेदनास्ति । बुद्धिकल्पितस्तु गौणत्वात् न गृह्यत इति वार्तिकारं
भः प्राणकारस्तु जुगुप्सा दयोऽनुगुप्सा पूर्वकायां निवृत्तौ वर्तते तदुत्पत्ताविषयमेतत्कारकशक
रत्तौ वगौणा स्यादित्यहणं । साधकनममिति मयहणा द्विगात् अयापादिपदानां स्वरितत्वाद्वा । स्व
रितेनाधिकारगौणोऽथ यो गृह्यत इति व्यवस्थापनात् । तेन बुद्धिकल्पितस्याथ पायस्य सत्त्वात् सिद्धं
। पूर्व हि बुद्ध्या धर्मं संशयततो दोषदर्शनादिवर्तत इत्यस्य पायः । एवमुत्तरस्तु वेद्यपि प्रमचत्वं वा
धर्मिति हि का । भीतार्थानां भयहेतुः ॥ भयं भीतिराणां नाः भयार्थानां चार्थानां च योगे भयहेतुः कार
प्रपादानं स्यात् । चोरेभ्यो विभेति । उद्धितं च । चयते । रक्षति वा । भयहेतुयहणं वित्तप्रयोजनं अरण्ये
विभेतीत्यहो तपस्त्वादधिकरणा संज्ञाकस्य विष्पतिदेवाश्च जात रोषस्य संयुगेऽतिगमायणां शोक
स्तु कस्य संयुगेऽनियोजनया च्याप्येयः ॥ पराजेरमोदः ॥ परापूर्वस्य नपतेः प्रयोगे मोगेऽसह्योर्धो
ऽपादानं स्यात् । अध्वयनात् पराजयते । सायतीत्यर्थः । अकर्मकश्चायं ॥ तत्र वक्ष्यं प्राप्तायां व वनं अमो
दः किं । शत्रुराजयते । अभिभवतीत्यर्थः । असोदरतिक्ताथो भूतकालोत्रा विवक्षितः । तेनाध्वयनात्

शब्द
९२

राजेश्वर इत्यादिभिर्द्वौ वस्तुतस्तु श्रमोऽग्रहणं व्यर्थं। शब्दमगजयत इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धेः। इहस
त्रपराजैरिति रूपं विपराभाजैरिति वस्तुमर्थनीयं। एतत्परत्वाद्देर्द्वितीयादिगुणइति ह्यहो नोक्तं न तत्
अभाष्यादिविरुद्धमिति प्रागेव प्रपञ्चितं॥ **वारणाद्योनाभीप्सितः**॥ वारणाद्योनां प्रयोगे क्रियाया आ
लुमिष्टंकारकमपादानं स्यात्। यवेऽप्योगांवारयति। अत्र वारणो। अरादिः प्रवृत्तिविवातो वारणो। ईप्सि
तइति किं। यवेऽप्योगांवारयति तत्र न विहमत्वादधिकरणं स्यात्। यथा कृते पीप्सितग्रहणो
गोषु ईप्सितमन्त्रप्रयुक्ता कर्मसंज्ञा। सत्यं। वित्प्रयोजनं न मेवेप्सितग्रहणं॥ **अतर्धो धेनादर्शनमिह**
ति॥ अतर्धो धिति सत्सप्तमीयेनेति कर्तरि तृतीया। न वक्तव्यं गोषधीप्रसंगः। उभयप्राप्ते कर्मण्ये
वेति नियमात्। व्यवधाने सति यत्कृते कस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिह तितत्कारकमपादानं स्या
त्। मातृर्निवीयते ह्यस्यः। लीडः शेषणो। देवारिकः। अत्रातर्धो धिति वित्प्रयोजनं॥ न हि दृष्टं ते वो
रात्रित्पत्रहिपरत्वात्कर्मसंज्ञासिद्धा। इच्छातीति किं। इच्छायां सत्यो सत्यपि दर्शने यथा स्यात्॥ **आख्या**
त्सप्योमे॥ उपयोगी नियमपूर्वकं विद्यास्वीकरणात्। तस्मिन्साध्ये आख्याततत्कारकमपादानं स्या
त्॥ **उपाध्यायादधीते।** उपयोगे किं न तस्मिन् अङ्गोति॥ **न निवर्तः प्रवृत्तिः॥** ज्ञायमानस्य हेतुरपात्त्यनस्या ९२

तपुत्रात्समा होजायतो। इह जने जनिः। ३ तपि। अनिरुत्पतिरुद्भव इत्यमरः। इज्जादिभ्य इति जनेर्भावे इज्ज न
 निबन्धिभ्यामिणिसुणादिस्त्वन्वेगोवा नति वधोश्चेति वृद्धिः प्रतिषेधः तस्याः कर्तृतिषष्टी तत्सुखं कर्तृति
 वेति प्रतिषेधस्त्वन्तिपः अतएव तापकात् पद्माशेषवध्यासमा सोयं निषेधस्तु कर्मषष्टी विषयक इति
 कारकः तिस्रन्वेकैयत् तथा चार्थमात्रस्य ग्रहणाद्वाच्यता योगेऽपि भवति अंगाद्गोत्रं भवतीति यथा एते
 नरकश्चियोधातुनिर्देशः तीका निर्देशो यमित्याश्रित्य गमने तु पधा लोपमर्थो संगतिर्चोडा वयसो मीमा
 सावार्तिककारः। समाहिताः अवप्रकृतिग्रहणापुपादानमात्रपरमित्येके अतएव प्रकृतिश्च प्रतिज्ञाह
 र्वा तातुपरोधादित्यधिकरणो ब्रह्मणो जगदुपादानतापीयतो वा इमा निभूतानि नायं न इति पंचमी पुप
 षंभिका माहः अमेतुपचात्समा होजायत इति वृत्तिस्वामात्प्रकृतिश्च वृद्धकारणमात्रपर इत्याहुः अस्मि
 न्पश्येयतो वेति सामात्यशब्दोऽपि उपादानरूपविशेषपरः। आगोवामंत्रवर्णोदितिषा षत्यायातन्त्रह
 मेव वृद्ध्यापिति हिमापानाधिकरणं प्रयते तच्चतुर्थो ध्रुमेवाधायो अभेदे तारात्मेव प्रकृतेनादा
 त्मे भिन्नत्वे सत्यभिन्नमहाकत्वं अविद्यकः। संबंधविशेषो वा तादात्म्यमित्याद्युत्तरमीमांसायां स्पष्टो
 भुवः प्रभवः॥ भूकर्तुः प्रभवाः प्राचरु हिमवतो गंगा प्रभवति। कश्मीरिषो वितस्ता प्रभवति। तस्य उपर

शब्दप्र. २३
योभावेकः॥ विगतस्मादितस्मादशोष्टेत्यर्थः॥ अत्रोपलभतेः कर्मव्यापारेष्वभवतिर्वर्तते प्रकाशत इत्यर्थः॥
॥ धीनामिनामित्याद्येयं मन्त्रस्त्राभावे प्रत्याख्याता नद्याहिचोरेभ्यो विमेति भयात्रिवर्तते इत्यर्थः॥
त्रायते रक्षणेन चोरेभ्यो निवर्तयतीत्यर्थः॥ १५॥ जयते स्मान्पानिवर्तते इत्यर्थः॥ शवायति प्रवृत्तिं प्रतिबं
धविवर्तयति॥ ३॥ निलीयते निलयनेन निवर्तते इत्यर्थः॥ ४॥ अधीते उपाध्यायात्रिः संरंते शब्दं गृह्णाती
त्यर्थः॥ ५॥ ब्रह्मणाः प्रपंचो जायत इत्यत्रापि ततोपक्रामति यथा ब्रह्मात्फलमिति लोकप्रसिद्धाश्रये
राश्रयायो बोध्यः॥ ६॥ प्रभवतीत्यत्रापि भवन पूर्वकं निःसरणमर्थः॥ ७॥ अत्रेदेव कृत्यो निवृत्तिनिःस
रणादिधात्वन्तरार्थविशिष्टे स्वार्थे ब्रह्मिमाश्रित्य यथा कथंचिदुक्तं प्रयोगाणां समर्थनेपि मुख्यार्थेषु
रंस्कारेण प्रवृत्तिप्रयोगो दुर्वाः नटप्यश्रुणोतीतिवत् नत्युपाध्यायनटयोः क्रियानुकूलव्यापारंशे
विशेषो वक्तुं शक्यः अतमिधान ब्रह्मास्त्रमाश्रित्य प्रत्याख्यातं तनाती च मनो रमं एवं च त्रुसा वि
रमेत्यादिवा र्तिकमप्यवश्या रंभणीयं तथा च सूत्रवार्तिकमतमेवेह प्रवृत्तमितिनियावद्वाधंस्त
धु॥ तथा क्वचं भवहेतु रमोद इत्यादि संतिनिर्देशोपि सार्थकः परत्वात्तत्संज्ञाया प्रावपिशेषत्व एव
थिवत्सायां नमावाणां मश्रीयादित्यादा विवक्ष्यादृष्टतया तत्राप्यादानसंज्ञाया वारणीयत्वादि २३

यं कर्मणा यमभिप्रेति स संप्रदानं ॥ कर्मणा कर्माभूतेन कर्ता यमभिप्रेति संवधातिर्ह्यतिवा
तत्कारकं संप्रदानं स्यात् न च युगापत्कर्मत्वं कर्मात्वं एकथमिति वाच्यं क्रियाभेदेनाविरोधा
त् न हानक्रियायां हि कर्मभिप्रायणा क्रियायां करणा ॥ हीयमानपागवादिशिष्यउपाध्यायम
भिप्रेति ॥ उपाध्यायो यगां ददाति ॥ अत्राभिप्रेतीति पदत्रयं न तु समासः ॥ उदात्तवता गतिमता
च ति उगतेः समाहो वक्तुं च इति वार्तिकस्य त्वं दोषयत्वादिति हस्तः ॥ भाषाविषयत्वे वांधकेन
न चैव वक्ष्यामः ॥ अत्र वृत्तिकाराः ॥ अत्र संज्ञेयं संप्रकृष्टीयते यस्मै तस्मै प्रदानमिति तेनेह न
एतकस्य वृत्तं ददाति घृतः ॥ पुष्टं ददाति ॥ इह हि ददाति गौणाः न तु वास्तवं दत्तमस्तीत्याहुः ॥ भाषे
तनेतत्स्वीकृतं ॥ खंडिकोपाध्यायस्तस्मै च पेठो ददाति ॥ न भूदाशमनि दद्यादित्यादिप्रयोगात्
एतकस्य ददातीति तशेषत्वविवक्षायां बोध्यं न चैवमज्ञानेन यतिषामभिप्रेतिनयति क्रियाकर्म
पिरतिः संवधमानस्य ग्रामस्य संप्रदानत्वं स्यादिति चेन्न यमभिप्रेतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य
शेषि च कर्मणोति निर्दिष्टस्य गवाक्षेः शेषत्वे च प्रतीयते यथा कर्मभिप्राये क्रियाफल इति कर्तुः
शेषि च क्रियाफलस्य शेषत्वं च न चैह्यामं प्रत्यजाशेषभूतानिथाच प्रयोजकलक्षणं प्राप्तम्

शब्द
२४

रुणाद्यदंडप्रदानमित्यधिकरणोक्तीने सोमे मे वावरुणायेदंडं प्रयच्छतीति दंडदानं न प्रतिपत्तिः किं
तु द्वितीयापेक्षया वतीत्यस्या वतुशीमुत्पार्थकर्मत्सुक्तेः अत्रावार्तिके ॥ क्रियाग्रहणं कर्तव्यं ॥
पत्येते। भाष्यकारास्तु संदर्शनाद्यर्थना ध्ववसायेराण्यमानत्वा क्रियापि कृत्रियं कर्म ॥ तत्राव
स्तुत्रेणैव सिद्धं। प्रतीयमान क्रियापेक्षोपि हि कारकभावो भवत्येव प्रविशति इति मिति वत्। सूत्र
काराद्याह क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनश्च न चैवमप्यदहाति कर्मत्वा क्रियाग्रहणं
कर्तव्यमेवेति वाच्यं। भाष्ये अर्थसंज्ञात्वा स्वीकारात् न चैवं कर्तुं करोतीत्यादावपि संप्रदानत्वं
स्यात् न च न वलाच्च कर्मसंप्रदानत्वयोः पर्यायप्रसंगः। अत्राहुः तेदवार्तिकं सार्वत्रिकं किंतु प्र
योगानुसारेण त्रियत विषयः धातुपात्रफलानाधार एव प्रवृत्तेः। भाष्यमते तु यत्र संप्रदानत्वमि
ष्टं तत्र संदर्शनादीनां क्रियायाश्च भेदो विवक्ष्यते ततश्च तेराप्यमाना क्रियापि कृत्रियं कर्म ॥ तसि
हंतयाऽभिप्रेयमाणस्य संप्रदानत्वं। यत्र तु तत्रेष्टं तत्र भेदो न विवक्ष्यते। ततश्चोत्पत्तिविक्रियाद्ये
कफलावच्छेदेनैकीकृतया क्रियाया व्याप्यमात्रस्य कर्मत्वमेव विवक्ष्यति कर्तुं करोत्योद नपच
नीतिगत्यर्थेषु तत्र भेदोऽभेदश्चेत्युभयं विवक्ष्यते। तत्र भेदविवक्षायां ग्रामाद्यगच्छतीति प्रयोगः अभेद

अप
२५

विवक्षायां तु श्रमंगलतीति। तथा वा त्पथं कर्मणीति स्वरं प्रत्याख्यास्यते॥ उक्तं बहुरिणा भेदस्य च
विवक्षायां पूर्वो पूर्वो क्रियाप्रतिपत्त्यां कर्मत्वा क्रि क्रिया ग्रहाणं कृतो क्रियाणां समुदायेत
यदेकत्वं विवक्षितं। तदा कर्मक्रियायागात्साव्ययेवोपवर्धते। भेदाभेदविवक्षावस्वभावेन च
वस्थिता। तस्माद्द्वयार्थकर्मत्वे व्यभिचारो न दृश्यते। विकल्पेनैव सर्वत्र संज्ञे स्यातामुभेयद्विग्रहो
रानयोगस्य प्रत्याख्यानसंभवेति॥ अर्थः कर्मसाव्ययेव क्रिये सितं त्वप्रयुक्तं स
ज्ञयेव उपचयने व्यभिचारो न दृश्यते। तत्संश्रान्तं सत्तया। गत्यर्थकर्मणि तु भेदाभेदोद्भावविधिविषये
नेति त्रयद्वयमिदं। व्यभिचारोऽतिश्रमंगस्तु न दृश्यते। विवक्षायां व्यवस्थितत्वात्। एतदेव
दृष्टान्तिः। विकल्पेनेति। स संतुल्यफलकं। तस्मात्स्वरं प्रत्याख्यास्य भगवतो विवक्षानिय
मो भिमतः। गत्यर्थेषु विवक्षायां पत्येते इत्यादौ तु भेदविवक्षेव। ओदनं पंचतीत्यादावभेदं
विवक्षेव। चेष्टायामनधनीत्येतत्पुनराहारायोरपि भेदविवक्षेव। मनसा हरिं ब्रूत। निश्र
धातंगलतीति। त्रिधा चेवं। यदा हा अनिराकिराणात्कर्तृत्वागागं कर्मणीति। प्रेरणानुमति
भ्यां च न भते स प्रदानतामिति। अनिराकर्तृयथा। स्रयोपाध्यं ददाति। नात्र सूर्यः पार्थयतेन

शब्द नवानुमत्पतेन च निराकरोति प्रेरकं यथा विषायाणां दहति अनुमत्पयथा ॥ उपाध्यायाणां दहति ॥
 ८५ ननु दानं तदर्थत्वात् तदर्थे च तथैव सिद्धे वा ॥ तत्किं संप्रदानं तदा मेवं दानक्रिया र्थं हि संप्रदानं
 ॥ ननु दानक्रिया तदर्थो कारकाणां क्रिया र्थत्वात् संप्रदानार्थं ॥ तुरीयमार्गं कर्म निवाक्यार्थभूताया
 दानक्रियाया अतदर्थो ब्रह्मार्थो अप्राप्ते संप्रदानादिति हेतुना राजः ॥ तदेतत्सूचितं त्वागांगकर्मणो
 पितृमिति ॥ कर्म संप्रदानयोः कारणा कर्मत्वे वाच्ये पशुना रुद्धं यत्ततः पशुं रुद्धं पददातीत्यर्थः ॥ एत
 द्वाचनेन उक्तो दाहणमात्रविषयः ॥ अत एव स च तस्येन सिद्धत्वात् सत्त्वात् स्यापते ॥ लोके तु यजेः पूजा
 र्थत्वात्पशोः कारणात् सिद्धं ॥ ॥ अर्थानां श्रीयमाणां ॥ संप्रदानं स्यात् ॥ देवदत्ताय गीवते स्वदत्तं मो
 दकः ॥ अत्राह हरिः ॥ हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वा विकारकां रुच्यर्थो विषुशास्त्रेण संप्रदानं ॥ गुणमु
 च्यते ॥ अप्यर्थः ॥ अन्यममवेतो भित्तापो रुच्यर्थः ॥ रोचते अभिलाषविषयो भवतीत्यवगमात् ॥ तौ विष
 यी भवं तं मोदकं देवदत्तः प्रयुक्ते लौक्या ब्रह्मण गुणमावर्त्ततीति देवदत्तस्य हेतुसंज्ञायां प्राप्तायां संप्र
 दानसंज्ञाकथने न द्यावहेतुसंज्ञाविरहेण जभावा हेतुसमवायिन्या द्वितीयस्याः क्रियाया अप्र राप्र
 तीते मोदकः स्वक्रियायां धातुवाच्यायां कर्त्तुं भवति ननु कर्मयदातुं रोचते श्रीगायत्रीत्यर्थः तदा क ८५

मं संज्ञायो प्राप्तायां वचनं तथा च प्रीयमाण इति विशेषणी। प्रीयमाण इत्यस्मात् कर्मकात्कर्मणि ल
 टा देवादि कस्तुति इति कर्मकात् तर्पमाण इत्यर्थः। एतत्समर्थं स्तुत्रेणैव यामह इति ह्यवत्तेन प्रयुक्तं न ह
 मित्रे वपुस्ते ध्यायेति तत्रेण पक्षमाश्रित्येव धेयं। एतत्तु देवदत्तस्य यो भिलाषस्तद्विषयो भवतीत्य
 र्थस्तदाशेषत्वात् स ध्यायेति प्राप्तायां वचनमिति। प्रीयमाणः किं देवदत्ताय रोवते मोदका पथि॥ कमा
 दा विवाधिकरणो माधुरा। अतएव आदित्यो रोचत इत्यत्र दीप्पर्थे संज्ञानभवति॥ सा बहुधा श
 ष्ठी स्तीप्पमानः। एषां प्रयोगो बोधयति मिष्टं प्रदानं म्यात् देवदत्ताय श्लाघते। श्लाघास्तुतिः। देवदत्तं
 स्तोतीत्यर्थः। एवं हि देवदत्तः शक्यते तापयितुं। अनेन वाहुः देवदत्ताय त्मानं पांवां श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ
 इति। तथा च महिकायं। श्लाघमानः पश्यीभ्यस्तकगाशस्तसाधिय इति। आत्मानं श्लाघ्यं पश्यीभ्यः क
 थयतीत्यर्थः। नत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कश्च शेषत्वात् स ध्यायेति प्राप्तायां वचनं ज्ञेयं। प्रथमं तयो
 त्रस्यार्थोपसर्जनं तापना वचनत्वात् कर्मकाः। तथा च स्तीप्पमान इति संज्ञा विशेषणमुपाधमिति हे
 ला राजः। देवदत्ताय हुते देवदत्तं हुत्वा न स्तामेव हुति न मेव बोधयति। संनिहितमिदं देवदत्तं धनिकाह
 रणपतीत्यर्थः। अथवा क्लृप्तं देवदत्तं बोधयतीत्यर्थः। देवदत्ताय तिष्ठते इति शोहमित्यवस्थानेन
 व द

देवदत्ताय शतं धारयति धियमाणां स्वरूपेणावतिष्ठमानं स्वभावो ब्रह्मवमानं शतं प्रयुक्त इत्यर्थः
कारकशेषेष्वपि धारयति धियमाणां स्वरूपेणावतिष्ठमानं स्वभावो ब्रह्मवमानं शतं प्रयुक्त इत्यर्थः
करणासंज्ञा भविष्यतीति चेत् उक्तमर्थोऽपि न हि हेतुसंज्ञा स्यात् ॥ स्पृहंतीति नः ॥ ॥ स्पृहंतीति नः ॥ ॥
रावदंतं अस्मिन् प्रयोगे भविष्यतीति चेत् संप्रदानं स्यात् पुष्पेभ्यः स्पृहयति इति न मात्रे इयं संज्ञा प्रक
र्षविवक्षायां सा तु परत्वात्कर्मसंज्ञा पुष्पाणि स्पृहयति यस्तु इति न तमेवाशेषत्वेन विवक्षितं
साधयेवेति हारदत्ताय ॥ हेतुसंज्ञा हेतुत्वकर्मसंज्ञाया मिति प्रागुक्तं लोके व्याख्यातवमरे
स्पृहयति योगे कर्मसंज्ञायाः शेषवत्त्वात्वाधिकेयं संप्रदानं संतेत्याह वाक्यपदीपस्वर
सोपेवं अस्मिन्ने परस्परं स्पृहणीयं शोभनमिति कर्मणोपनीयं सुखं रानीयो विप्रश्चि
षत्सं प्रदानं एव तज्जात्येयः ॥ तथा कुमार्यश्च कांतस्य संति स्पृहयंतीति चेति षष्ठ्यर्थसंगता वि
भक्तिविपरिणामेन कांता ए स्पृहयंतीति तु व्याख्येयं ॥ हारदत्तमते तु पद्याश्रुता वेवोक्तप्र
योगो निर्वाधारिति ॥ कुधु हेष्वास्त्यर्थानां प्रति कोऽः ॥ क्रोधाद्यर्थानां धातूनां प्रयोगे
यं प्रति को पस्तकारक संप्रदानं स्यात् हेवदत्ताय कुध्याति इत्यति इर्ष्यति अस्त्यति वा वाक

शृङ्ग
२७

वत्सरादिशिकारानुमेयः प्रकृतः कोपो वक्रो धः अपकारो हो हः असहन मीर्षा गुणो शु हो धारो परा म
स्रया ॥ ननु विव्रतो पार्थना मित्ते वास्तु किं क्रोधा दीनां विशिष्यो पादानेने निवेन दिषा वा वति
प्रसंगात् यो स्मान्ने एतीत्या दोहनमिनेनेने दिषेरर्थः ॥ अतएवा वेतनेष्वपि प्रयुज्यते ॥ ओ प्रधुं हे
धीति ॥ यंत्रतीत्यादि किं भार्या मीर्षा तिसैना मन्पो डास्त्री दिति नात्र भार्या प्रतिकोपः किं तु परे
हं एष मातांतां नृत्तमतरत्पेव ॥ ॥ क्रुध दुहो एकर्मकनया कार्कशे घत्वा तनवस्य श्रुतातीति
वप्राष्ठाया मायावचन ॥ इतेर्योस्तु मकर्मकत्वादितीयायां प्राप्तायां ॥ क्रुध दुहो रूपस्य एयो
कर्म ॥ ॥ सोपसंगयो रनयो र्य प्रतिकोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञस्यात् ॥ पूर्वस्त्रापवादः ॥ देवस्त्र
ममि क्रुधते अमि दुहति ॥ ॥ राधीर्यो र्यस्य विप्रश्च एतयोः कारकं स प्रदानं सोनेया त
यदी यो विधुः प्रश्च क्रियते ॥ कृष्णाय गध्यति इति ते वा एषो गार्गः शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः ॥ शु
भाशुभपर्यालोचनमिह धात्वर्थः ॥ शुभाशुभरूपयोः कर्मणोर्थोत्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकावेतो ॥ ष
ष्ठां प्राप्तायां च वनं अतएव गध्यतीति शपनं अकर्मकादेव तद्विधानात् नद्याद्यदि वाद्यं तर्गाणाम् एष
वा एषो कर्मका इह वावेतो अस्मादर्थः ॥ एवकारो भिचक्रमः ॥ राधो कर्मकादेव ॥ एषा इह विनिश्चिन २७

ननु किं ननु एव कर्म कर्म तोतिस्त्रे राध्य लोहनः स्वयमेवेति माष्यं संगच्छने नरहि सिध्यतीत्यर्थः
एतेन न ह पेमात्वंती सनुयन्मत्यमपराधति। क्रियासमभि हारेण विराध्यंतं क मे त क इति माध
प्रयोगे व्याख्यातो। एते नैतयोः कर्मकार कं संप्रदानं स्यादिति व्याचक्षाणाः परास्ताः पस्पेत्पनर्थकं
ये प्रतीत्यनुवृत्त्येव सिद्धे। प्रत्याज्ज्यांशुवाः पूर्वस्पर्कती। प्रतिपूर्वः आभू पूर्वश्चाणोति। प्रगमि
वृत्तते न स्प पूर्वो व्यापार प्रवर्तन क्रियातस्या कती संप्रदानं स्यात्। विषाद्यगां प्रतिष्ठाणोति। आ
वृत्तानोति वा विप्रेणामत्यागो देहीति प्रवर्तितः प्रतिज्ञानीत इत्यर्थः। स्तु संतायां प्राप्तायां देव रत्ने
न प्रतिष्ठाणोतीति प्रयोगानिस्त येव च न। विवक्षांतरत ह्येव दत्तो गां प्रतिष्ठावयतीति भवत्ये
वेति हारत्ता। अत्रेदं धित्यं। उक्तीत्या देवदत्तो रोचयति मोर क मित्यपि प्रयोगो दुर्वा। न चेष्टाप
त्तिः। तत्र पत्ययस्व ग्रंथे न हेतुगान प्रथेन विरोधात्। तत्र हेतुत्ववाधा त्रिणि निति पदिन हि प्रक
ते पितृत्वं न स्मा विवृत्तं पस्पदुर्वचमिति। अनुप्रतिगृणाथ अनु पूर्वस्य प्रति पूर्वस्य च गृणातः
कर्मकं पूर्वस्पर्कते भूतं संप्रदानं स्यात्। अनु प्रतिभांश्याः अनु प्रतिगृणः तस्येति विग्रहः अनु
प्रति पूर्वश्चाणोति। शसितुः प्रोत्साहने वर्तते तत्र शर्वा व्यापारः शंसनं होत्रे अनुगृणाति प्र

शृष्ट
२८

णातिप्रतिगृणीतिवाहोताप्रथमंशंसतिनमध्वर्युःश्रोथामोदेवेत्यादिभिःशब्दैःप्रोत्साहयतीत्यर्थः
॥साधकतमंकरणां॥॥क्रियायांप्रकृत्योपकारकंकरणासंतंस्यातायद्यापारानंतरंक्रियानि
ष्पत्तिःतत्प्रकृत्यंउक्तंचक्रियायापरिनिष्पत्तिर्यद्यापारादनंतरंविबसनेयहातत्रकरणा
तत्तत्सम्यक्तमिति काष्ठैःपचतिविबसतइत्यनेनस्यात्पारीनामपिचेवद्विककरणात्वमस्ती
त्युक्तं।आहचवस्तुतत्तदनिर्दिष्टंनहिबस्तुव्यवस्थितंस्यात्पारान्तरइत्येषाविबसादृश्यतेय
तः।ननुकाष्ठाधिकारादेवमिदंसाधकत्वेपुनःश्रुतिःप्रकर्षार्थोक्तकिंतमप्यासत्यंअस्ति
मेकराणंसामर्थ्येगम्यप्रकर्षनाश्रीएतदतितापयितुंतमपतेनगंगायांघोषइतिमिदं।
येशचतीरधर्मआधारत्वेप्रवाहोपचर्यतेतदेदंप्रयोजनंयदातुगंगाशृष्टवतीतिहर्तते
तदानप्रयोजनंनचाद्येविभक्तिनोत्पत्तिकी॥सुविभक्तौतुनलसंगोतिवयेनविधिरितिह
अएवनिराकृतं।द्वितीयेतुप्रकृतिलोत्पत्तिकी॥ननुअभयंमुत्पत्तिमस्तुपरंपरासंबंधस्तुसं
सर्गःमेवैकरकृविभक्त्यर्थोनाप्रकृत्यर्थेमाहात्म्येनविशेष्यतायाःसुत्पन्नत्वात्तस्य
पारानाप्रकर्षोक्तानिचवहन्मुदाहरणानितमप्रहणस्पप्रयोजनानीतिबोधो॥॥दिशः

गम
२८

शतृष्टे एकवचनमेव स्यादिति फलितोर्थः। एकवचेत्यत्राचयेचकार। तेनेकवज्ञावाभावेपि प्रधानशिष्टोमध्यमोत्तमोस्तत्त्व-
 १५ मत्पणोदनेपरिहायशीलः शालकादिः प्रतापस्य युक्ते। एहिमन्त्रेओदनंभोस्येभुक्तः सोतिथिभिः। एत एतवाम-
 म्नेओदनंभोस्येभोस्येओदनंभोस्येभोस्येवहृत्पादिमन्त्रमेमन्त्रेशेत्पादिरर्थः। युष्मद्युपपदत्पाद्यनुवर्त-
 तेनेनेहनएत्तु। धान्मन्त्रनेओदनंभोस्येइति। श्पना निहंश्पत्रेह। एहिमनुषे। र्थेनयास्यामीति। प्रहासेकिं। यथाह-
 कथनेमापृत। एहिमन्त्रमेओदनंभोस्येइति। पुक्तः सोतिथिभिः। अस्मद्युत्तमः। लकारसमाना निहंशोऽव्या-
 २० हिस्थितेष्टानिन्मपुत्रमः स्यात् अहं पश्चात्तिदृश्येवा। युष्मदस्मश्चास्मानाधिकरापेत्परत्वादुत्तमएव अहं-
 धं चवच्चहत्संपुज्यावस निभ्यश्चा। शेषे प्रथमः। मध्यमोत्तम विषयात्स्यत्र प्रथमपुरुषः स्यात्तापवतिपवनः-
 २५ पवंति। परः संनिकर्षः संहिता। अतिशयितः सन्निधि वीर्णो नाथः ससंहिता संज्ञः स्यात्प्रदेशः। संहिताया-
 ३० मित्यादयः। विरामोवसानं। वरणात्ताममावोवसानसंज्ञः स्यात्। संज्ञा प्रदेशावावसानइत्यादयः। अभावस्या-
 ३५ पिबुद्धिर्न पौर्वापर्यं मस्येव। यथोच्चरितप्रधानं निना नित्यविभूनां वावर्णानां। यदा विरम्यतेः नेनेतिकरणोव-
 ४० न्। वामवर्णशसंज्ञा। अस्मिन्पक्षेखावसानयोरित्येकपिसन्नमी विषयभेदाद्विद्यते। त्वरिचरेरेकस्यवि-
 ४५ सगः। अवसानेवरेफेस्थानिनीति। अत्रवार्तिकं। संहितावसानयोर्लोकविहितत्वात्तिद्वमिति। तथाचसूत्रद्वयं राम-
 ५० मास्त्वित्यर्थः। इति श्रीपदवाक्यप्रमाणापागवारपारीणाम्पल्लवधरसूरेः सुनतामहोजिभट्टनरुते शर १२१
 ५५ कौस्तुभेश्वरस्य आश्रयस्य चतुर्थे पादे चतुर्थे माह्निके। पारश्चसमाप्तोऽध्यायश्च प्रथमः। सुमंभव। अथ १५५-

१२१

श्री
शब्दकोश म

प्रथमाध्याये शब्दकोश भूपुस्तकं कागिनेली नारायण महस्वदं

महो जी मह प्रणीतः

१३५
५

१२१

श्रीरसवैष्णवक रणासौम्यतरुमज्जेषानुक्रमः संग्रह्यते । तत्र भद्रसरयोर्मलिरियतपुस्तका अनुक्रमणी लिख्यते ॥
१ शक्तिनिरूपणं ८ लक्षणानि ११ व्यंजनावृत्तिः ११ वाचकवाच्यशक्तिनिर्णयः ३६ आकांक्षाविः ३७ योग्यताविचारः

२८ आसन्नवि० ३९ तात्पर्यवि० ३९ धातुर्थनिरूपणं ४३ धातुर्थनिपातार्थनिपातार्थवि० ५५ तिङ्धातुविचारः ८५ सनादिप्रत्ययार्थविचारः
९६ कृदर्थविचारः ८८ प्रातिपदिकार्थः ९८ सुबर्थनि० १०० प्रथमाविभक्त्यर्थः १०० संशोधनावि० १०१ द्वितीयार्थविचारः
१०७ तृतीया ११० चतुर्थी १११ पंचमी ११८ षष्ठी ११९ सप्तमी ११९ कारकांगसुबर्थविचारः १२९ समा
सादिकानि सामान्यविचारः १३३ समाससामान्याविचारः १३४ अव्ययीभावसमा

अथपंचमीविचारादिजीर्णलघुसंज्ञानुक्रमोलिख्यते। तत्र१०२ पंचम्यातिभक्तिनिस्तपणं१०६षष्ठी१०७स्त्री१०८समा१०९
तृतीयादिपञ्चदशितमास्ति१११। कारकांगसुबर्थविचारः११५वृत्तिविचारः१२३समासतद्धितकृतसन्नाधेधातुभेदेन त
वल्लेशातुर्विध्यं। समासद्वैविध्यं विशेषसंज्ञानिर्मुक्तस्तद्युक्तमेति। अंसश्चतुर्धाअव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहि
द्वंद्वभेदात्। अव्ययीभावः। अथतत्पुरुषः१२३। बहुव्रीहिः। द्वंद्वः१२४एकशेषः१२५क्यच्चाक्यच्चेत्यङ्गि

परमसुखादिभ्यः
परमसुखादिभ्यः

चुकिप्रसयार्थनिरूपणं ॥ १५ ॥ अथोपपत्तिनिमित्तककृतानेकार्थभावातिः ॥ अथनास्ति कृताना नेकार्थभावः
॥ २४ ॥ निरुक्तार्थनिरूपणं ॥ २५ ॥ अथसंक्षिप्तस्फोटयोद् ॥ सभाप्रेमलघुमदृष्टा ॥ इति सर्वे शिवं ॥ २४ ॥ २५ ॥ १५९९

१ द्वितीयपादार्भः १३७ तृतीयपादार्भः १७४ प्रथमाध्यायचतुर्थपादार्भः १२५

१ अथ तृतीयाध्यायप्रथमपादार्भः १८४ द्वितीयपादार्भः १ पादसमाप्तिस्तु १३०

समस्तस्योपप.
अदिका/उक्तिः ५/समिप्योवा

१७

५

१. स्यात्तु श्री शब्दकोस्तु भप्रथमाध्यायदितीयपादोऽरंभः

अदिका/उक्तिः ५/समिप्योवा

20

325

राधाको सुभाः

महाराज महाराज

[illegible]

शचू

१९

एकवरनमेवस्यादिति फलितोर्थः। एकवदेत्यत्राचयेचकार। तेनेकवद्वाचामावेपि प्रधानशिष्टो मध्यमोत्तमोत्तम
सत्यपोदनेपरिहा। शीलः शालकादिः प्रतापस्य युक्ते। एहि मन्त्रे ओदनं भोक्ष्यसे भुक्कः सोतिथिभिः। एत एतवाम
मे ओदनं भोक्ष्यसे भोक्ष्यसे ओदनं भोक्ष्यसे भोक्ष्यसे भोक्ष्यसे भोक्ष्यसे भोक्ष्यसे भोक्ष्यसे भोक्ष्यसे भोक्ष्यसे भोक्ष्यसे
तेनेनेह्न एतु भवान्मन्त्रे ओदनं भोक्ष्यति। शपना निदृश्यते ह। एहि मनुष्ये रथेन यास्यामीति। प्रहासे किं। पथा
कथनेमाधृत। एहि मन्त्रे ओदनं भोक्ष्यति भुक्कः सोतिथिभिः। अस्मद्युत्रमः। लकारसमाना। लो
लिप्तिनेत्यानिमपुत्रमः स्यात् अहं पश्यामिदृश्येवा। सुप्तरस्मश्चांसा मानाधिकरणेत्परत्वादुत्तमेव
वचनं च तत्संयुजावस निष्पन्ना। शेषे प्रथमः। मध्यमोत्तम विषयात्सत्र प्रथमसु रुपाः स्यातापवतिपवतः
पवंति॥ पारः संनिकर्षः संहिता॥ अतिशयितः सत्रिधिर्वीणां नायः ससंहिता संज्ञः स्यात्प्रदेशाः संहिताया
मित्यादयः॥ विण्मोवसानं॥ वणिनाममावोवसानं संज्ञः स्यात्। संज्ञा प्रदेशावावसानं दृष्ट्या दृष्टः। अभावस्या
विबुद्धिर्न पौर्वापर्यं मस्येव। यद्येवमित्यर्थः। नित्यविभूनां वावर्णानां। यदा विरम्यते तेनेनेतिकरणेव
न। वामवर्णसंज्ञा। अस्मिन्पक्षे वावसानं योरित्येकपिसत्रमी विषयभेदाद्विद्यते। एरिपरैरेकस्य वि
सर्गः। अवसानेवरेफेस्थानिनीति। अत्रार्थिकं। संहितावसानं योर्लोकविरितत्वात्तिद्वमिति। तथाच सत्रद्वयं एव
मास्त्वित्यर्थः॥ इति श्रीपरवाकचपमाणापागवापारीणामतत्सधिरसूरेः सनुनामहोजिभट्टनकृतेश्वर १२१
कोस्तभेप्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थोपादेवतर्थात्तद्विकं॥ पारथसमाप्तीध्यायप्रथमः। सुमंभव॥ अथ १५५

१२१

२७

श्री

शब्दकौस्तुभः

प्रथमाध्याये शब्दकौस्तुभपुस्तकं कागिनेलीनारायणमहस्वेदं।

भट्टोजी महप्रणीतः

१७
४

१२१